

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI**

**TANRI VE AHLAK TASAVVURLARININ EKONOMİK
SİSTEMLER ÜZERİNE ETKİSİ**

GÜLİZAR KUNTOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk ERDEM

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülizar KUNTOĞLU		
	Numarası	158102031007		
		FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/ DİN FELSEFESİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk ERDEM		
Tezin Adı	TANRI VE AHLAK TASAVVURLARININ EKONOMİK SİSTEMLER ÜZERİNE ETKİSİ			

Toplumsal varlık olan insanın tarihi dönem içerisinde ihtiyaçlarını karşılama şekli, sadece günümüzde değil tüm zamanlarda etkili olan ekonominin, küreselleşme, teknolojinin gelişmesi, sosyo-kültürel dinamiklerin değişmesiyle gittikçe önem kazanan ahlakın, yapısı itibariyle çok boyutlu olmasından dolayı pek çok araştırmanın konusu olan dinin bütünlük içerisinde incelenmesi insanlık tarihinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu tez kapsamında tanrının varlığını kabul eden filozofların ve ateist tanrı tasavvurlarının ekonomik sistemler üzerine etkisi incelenmiştir. Antik Çağ'da Platon ve Aristo'nun da içinde bulunduğu toplumun kurulma hikâyesiyle başlayan ekonomi düşüncesi Ortaçağ Katolik kilisesinin baskısıyla Batı'da karanlık dönemlerden geçmiştir. Doğa bilimlerinin determinist yaklaşımla incelenmesi iktisatın fizikle ilişkilendirilmesini sağlamıştır. İktisadi düşüncede önemli olan Smith'in görünmeyen el kavramlaştırmasıyla Newton'un kütleçekimi arasında analogi kurulmuştur. Ahlakın kaynağını din olarak gören filozoflar ekonomi görüşlerini Tanrı tasavvurlarını merkeze alarak açıklarken seküler ahlak anlayışına sahip olan filozoflar ekonomi görüşlerini ateist tasavvurlar çerçevesinde temellendirmişlerdir. Ahlakın kaynağı olarak toplumu gören Durkheim, kapitalizmin sebebini asketik Protestanlığa bağlayan Weber, proletarya sınıfının kurtuluşunu kapitalizmden koparak sosyalizm aracılığıyla komünizme ulaşmakta bulan Marx seküler ekonomi anlayışına sahiptir. Dünya hayatından uzak kalmayı, zühd hayatını tavsiye eden Hristiyanlığa zıt olarak Yahudilik, dünya nimetlerinden faydalanmayı, kardeşine ekonomik anlamda her türlü yardımı yapmayı tavsiye etmektedir. Hristiyanlığın zühd, Yahudiliğin maddiyatçı yaşamından farklı olarak İslamiyet, dünya nimetlerine karşı itidalli olmayı, dünya ve ahiret dengesini gözetmeyi tavsiye etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Felsefe, Tanrı tasavvuru, Ekonomi, Ahlak, Kütleçekimi, Görünmez el

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ii

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Gülizar KUNTOĞLU		
	Student Number	158102031007		
	Department	PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES/ PHILOSOPHY OF RELIGION		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Asst. Prof. Ömer Faruk ERDEM		
Title of the Thesis/Dissertation	THE EFFECT OF GOD AND ETHICS IMAGINATIONS ON ECONOMIC SYSTEMS			

The investigation of the terms in integrity make easier to understand of the history of humanity; the way of meeting their needs of human being in history, economy which having effect not-only in modern-day but also in all times, globalisation, developing technology, ethic which gains importance with changing of socio-cultural dynamics, because of having a multidimensional nature numerously studied religion. In this thesis, the effects of philosophers accepted the entity of god and atheist god imanigations on economic systems were investigated. In ancient age, with the beginning of the idea of establishing ideal society including Aristo and Platon pass through the dark ages under compulsion of church of middle age. The examination of natural sciences with the approach of determinism provides building correlation with economy and physics. The analogy is established between the conceptualisation of Smith's invisible hand which have impontance in economic thought and Newton's gravitation term. While the philosophers understood the religion as resource of ethic explains their economic opinions based on god imaginations, philosophers have understanding of secular ethic ground their opinions about atheist imaginations. Durkheim who understands the society as resource of ethic, Weber who relates the reason of capitalism to ascetic protestanism, Marx who finds the release of proletariat class both retiring capitalism and reaching communism via socialism have secular economy mind. On the contrary to Christianity which advices become distanced to world life or ascetism, Judaism encourages to benefit world blessings, to help siblings economically in any case. Different from Christianisms ascetism and Judaisms materialistic life, İslam advices being moderate to world blessings and observing the balance with world and afterworld.

Keywords: Philosophy, God Imagination, Economy, Ethics, Gravitation, Invisible Hand

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

iii

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülizar KUNTOĞLU
	Numarası	158102031007
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk ERDEM
	Tezin Adı	TANRI VE AHLAK TASAVVURLARININ EKONOMİK SİSTEMLER ÜZERİNE ETKİSİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Tanrı Ve Ahlak Tasavvurlarının Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi” başlıklı bu çalışma 11/10/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr.Öğr.Üyesi	Ömer Faruk Erdem	
2	Doç.Dr.	Osman Zahid Çifçi	
3	Dr.Öğr.Üyesi	Necmeddin Güney	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

iv

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülizar KUNTOĞLU		
	Numarası	158102031007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/ DİN FELSEFESİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	TANRI VE AHLAK TASAVVURLARININ EKONOMİK SİSTEMLER ÜZERİNE ETKİSİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Gülizar KUNTOĞLU
Öğrencinin Adı Soyadı

İmzası

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU.....	iii
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	vii
ÖNSÖZ	viii

GİRİŞ AHLAK, DİN, EKONOMİ

1. Ahlak ve Etik Kavramları	1
2. Ahlakın Örf ve Adetle İlişkisi.....	4
3. İlahi Dinlerde Ahlak	5
4. Ekonomide Ahlakın Önemi ve Meslek Etiği	11
5. Ekonomik Sistem.....	12
6. Tanrı ve Ahlak Tasavvurları	14

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTİKİTE'DEN MODERN DÖNEME TANRI TASAVVURLARININ EKONOMİK SİSTEMLERE ETKİSİ

1. İlkçağ'da Tanrı Tasavvurlarının Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi.....	19
1.1. İlkçağ Medeniyetlerinin Tanrı Tasavvurları ve Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi	20
1.2. Platon'un Ekonomi Düşüncesi	25
1.3. Aristo'nun Ekonomi Düşüncesi	32
1.4. Helenizm ve Roma'nın Ekonomik Sistemlere Etkisi	37
2. Ortaçağ'da Tanrı Tasavvurlarının Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi.....	45
3. Modern Dönem'de Tanrı Tasavvurlarının Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi	62
3.1. Doğa Bilimlerindeki Gelişmeler ve İktisada Etkisi	63
3.1.1. Doğa Bilimlerinde Yaşanan Gelişmeler.....	64
3.1.2. Newton ve Kütleçekiminin Keşfi.....	69

3.2. Adam Smith ve Görünmeyen El Kuramı	70
3.3. Smith'in Görünmeyen Eli ve Newton'un Kütleçekiminin İktisada Etkisi ..	78
3.4. Emile Durkheim ve Meslek Ahlakı	83
3.4.1. Durkheim'in Meslek Ahlakında Kolektif Bilinç.....	87
3.4.2. Durkheim'in Bozulan Lonca Sistemine Çözüm Önerileri	94
3.5. Karl Marx ve Komünist Ekonomi Düşüncesi	95
3.6. Max Weber ve Kapitalist Ruhu Ekonomi Düşüncesi	102

İKİNCİ BÖLÜM

DİNLERİN TANRI TASAVURLARINA VE EKONOMİK SİSTEMLERE

ETKİSİ

1. Yahudiliğin Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi ve Yahudilikte Ekonomi Düşüncesi.....	114
2. Hristiyanlığın Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi ve Hristiyanlıkta Ekonomi Düşüncesi.....	119
3. İslam'ın Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi ve İslam'da Ekonomi Düşüncesi	126
4. Semavi Dinlerin İktisat Alanında Ortak Olan Görüşleri	133
Sonuç	135
Kaynakça	140

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.z.	Hazreti
OMÜİFD	On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
S.	Sayı
s.	Sayfa
vb.	Ve Benzeri
yay.	Yayınevi
yy.	Yüzyıl
İSİFAM	İstanbul Üniversitesi İslam İktisadi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi
ss.	Sayfa Sayısı
MAEÜ	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
TKY	Toplam Kalite Yönetimi
SÜ İİBF	Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Edt.	Editör

ÖNSÖZ

Dünyamızda farklı kültürler için sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel gibi pek çok alanda belirleyici olan faktörlerden birisi de dindir. Dinin çok boyutlu bir yapıda olması pek çok araştırmanın konusu haline gelmesine sebep olmuştur. İhtiyaçlarını temin etmek için ekonomik faaliyetlerde bulunan bireyin davranışları; toplumların yapısı, zaman ve mekâna göre dini ve ahlaki boyutlarda farklılıklar arz etmektedir. Bu çalışmada felsefenin temel sorunlarından olan Tanrı tasavvurlarının ekonomik sistemlere etkisinden bahsedilmiş, toplumların ahlak görüşleri Tanrı tasavvurlarıyla bağlantılı şekilde ele alınmıştır.

İki bölümden oluşan çalışmamızda ahlak, etik ve meslek ahlakı kavramları açıklanarak konuya giriş yapılmıştır. İlk bölümde, zaman çizelgesi dikkate alınarak İlkçağ, Ortaçağ ve Modern dönemde Tanrı tasavvurlarının ekonomik sistemler üzerine etkisi, buldukları toplumun ekonomik yapısı da dikkate alınarak incelenmiştir. İlkçağ'da Antik Yunan filozoflarından olan Platon ve Aristo'nun ekonomi düşüncesi Helenizm, Roma medeniyeti ve diğer İlkçağ medeniyetlerinin incelenmesiyle son bulmuştur.

Ortaçağ'da reformun, Rönesans'ın ve teknolojik gelişmelerin yaşanması inançları ve insanların yaşam şekillerini etkilediği için ekonomik değişimlere sebep olmuştur. Patristik ve Skolastik felsefenin Hristiyan düşünce yapısına etkisi, ekonomik alan dikkate alınarak vurgulanmıştır. Dini ahlakı savunan Augustine ve Anselmus'un görüşlerine değinilmesinin yanı sıra Machiavelle gibi seküler ahlakı savunan filozofların fikirlerinden de bahsedilmiştir.

Modern dönemin başlamasına sebep olan doğa bilimlerinde yaşanan her şeyi determinist bakış açısıyla inceleme görüşü, sosyal bilimlerde olduğu kadar iktisat biliminde de yankı bulmuştur. Newton'un kütleçekimi ve deist filozof olan Adam Smith'in görünmeyen el kavramı, iktisadi-determinizm alanında ilk değişimlerin yaşandığı dönem olmuştur. Smith'den sonra ateist filozofların dini, ahlakın temeli olarak kabul etmemelerinin ekonomi düşüncelerini nasıl etkilediği Durkheim, Marx ve Weber üzerinden açıklanmıştır.

Tanrı inancının kalpte gizli olması, genel olarak filozofların inançlarından bahsetmemeleri çalışmanın bütünlük içinde anlatılmasında, düşünürlerin hangi grupta değerlendirilmesinin gerekliliği açısından kolay olmamıştır. Sınırlandırmanın zor olduğu

tarih, ahlak ve din konularını ekonomik perspektifte ele almak çalışmanın alanını genişletmiştir. İkinci bölümde ise semavi dinlerin ekonomi düşüncesinden bahsedilerek bu üç dinin ortak ahlaki-ekonomik öğretilerine değinilmiştir.

Bu çalışmamda benden yardımlarını esirgemeyen kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk ERDEM hocama, fikirleriyle bana araştırmayı sevdiren Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM, Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ ve Prof. Dr Naim ŞAHİN hocalarıma, tez sürecindeki katkılarından dolayı Doç. Dr. Osman Zahid ÇİFÇİ ve Dr. Öğr. Üyesi Necmeddin GÜNEY hocalarıma, eğitim hayatıma değerli katkılarda bulunan tüm hocalarıma, bana hep destek ve motivasyon kaynağım olan anneme, babama, kardeşime ve sevgili eşime teşekkür ederim.

Gülizar KUNTOĞLU
Konya 2019

GİRİŞ

AHLAK, DİN, EKONOMİ

1.Ahlak ve Etik Kavramları

Ahlak, Arapça'da huy anlamına gelen *hulk* kelimesinin çoğuludur. Sözlüklerde genellikle *halk* kelimesi insanın fiziki yapısı için, *hulk* kelimesi ise manevi yapısı için kullanılır.¹ Almanca'da *moral*, Fransızca'da *morale*, İngilizce'de *morals*, Yunanca'da *ethik* anlamına gelir. Genel olarak ahlakın yaşam kuralları için kullanılan bir kavram olduğu görülür.

Tanım olarak ahlak; “nefiste (ruhta) köklü bir şekilde yerleşip kendisinden fiil ve davranışların düşünmeden, zorlamaya ihtiyaç duymadan, kolaylıkla meydana geldiği “heyet-i rasihaya denir.”² Nefisteki bu halden eğer iyi ve güzel şeyler çıkarsa “*iyi ahlak*“, kötü davranışlar çıkarsa “*kötü ahlak*“ denir. Cömertlik, iyilik gibi sıfatlar ahlaklı insanların özellikleridir. Cömert insan zamanla fakir düşse, ahlaklı olmasından bir şey kaybetmez. Kendisine cimri denilir korkusuyla başkalarına yardım eden kişilere cömert diyemeyiz. Fakat tam tersi, içinde cömertlik arzusu bulunup verecek parası olmayan kişiye cömert diyebiliriz. Yani ahlaki fiil, kişide yerleşmiş bir meleke olmalıdır. Bu meleke zamanı geldiğinde kolayca ortaya çıkmalıdır. Ortaya çıkmasında insan iradesi gereklidir. İnsan iradesi dışında gelişen davranışları iyi veya kötü olarak değerlendiremeyeceğimiz için, bu davranışların ahlaki olup olmadığı hakkında bir şey diyemeyiz. Korkan kişinin yüzünün sararması, karanlıkta göz bebeğinin büyümesi ahlaki davranış olarak nitelendirilemez.

Ahlaki davranışı yazı örneğiyle açıklayabiliriz: Yazı yazmayı öğrenmek iradî bir davranıştır. Fakat yazma işlemi zamanla meleke haline geldikçe kişi, harfleri nasıl yazacağını düşünmez. Ahlakî davranış da böyledir. Kişi, ilk aşamada ahlakî davranmaya karar verir. Ahlakî davranışlarını sürdürdükçe zamanla kişisel çıkar

¹ Mustafa ÇAĞRICI, “*Ahlak*“, **DİA**, C.2, s.1.

² Gazali, **İhyâu Ulûmi'd-Din**, çev. Ahmet SERDAROĞLU, Bedir Yayınevi, İstanbul, C.3, s.53.; Hüsameddin ERDEM, **Bazı Felsefe Meseleleri**, 3.baskı, Konya, 2012, s.151.

hesabı yapmadan ahlaklı davranmaya başlar.³ Ahlaki olayları metotlu olarak inceleyen bilim dalına *ahlak ilmi* denir.

Ahlak sadece geçmiş olayları incelemez, geleceği de incelediği için normatiftir. Bu kurallar da insan hayatını düzenlemek içindir. Ahlakın metodunun akla mı yoksa deneye mi dayandığı felsefeciler tarafından uzun zaman tartışılmış ve bu konuda çeşitli fikirler ortaya atılmıştır.⁴ Ahlakın en etkili yaptırım gücü vicdandır.

Ahlak kurallarının kaynağı ile ilgili üç temel tez bulunmaktadır. Bunlardan ilki insanın ontolojik izahını vahye dayanarak açıklayan dinlerin tezleri, diğeri akli merkeze alarak filozoflarca geliştirilen felsefi doktrinler ve sonuncusu da ahlakın sosyal yönünü geliştiren antropolojik ve sosyolojik tezlerdir.⁵

Etik ve ahlakın aynı kavram olarak düşünülmesinin sebebi nedir? Etik sözcüğü, Yunancada karakter anlamına gelen “*ethos*” sözcüğünden türemiştir. Ahlak kurallarının ve değerlerinin incelenmesi demektir. Etiğin amacı, insandaki davranışın temelini nereden geldiğini araştırmaktır. Ahlak; doğru ve yanlışları bulup bunlara uygun davranmamız gerektiğini belirtirken; etik, daha soyut kavramlara dayanır. Bunun için de daha evrensel ilkeleri içerir. Bu yönüyle ahlaktan ayrıldığını söyleyenler olmasına rağmen eş anlamlı olarak kullananlar da vardır.⁶

Ancak felsefi olarak düşünüldüğünde, etik ve ahlak birbirinden farklı kavramlardır. Etik, ahlak üzerinde felsefi düşünme etkinliğidir. Aynı zamanda etik, bir eylemin nasıl iyi olabileceğini konuşurken; ahlak, iyi olan eylemi konuşur. Etik ve ahlak arasındaki benzerliği, futbol eleştirmeni ile futbolcu arasındaki ilişki gibi düşünülebilir. Eleştirmenin futbol bilgisi teorik iken, futbolcunun bilgisi pratiktir. Örneğimizdeki etik; futbol eleştirmeni, ahlak da futbolcu rolündedir. Etik, ahlaktan

³ Recep KILIÇ, **İslam Ahlakı: Temel Konular Güncel Yorumlar**, Diyanet yayınları, Ankara, 2015, s.17-20.

⁴ Hüsamettin ERDEM, **Bazı Felsefe Meseleleri**, s.152.

⁵ Osman ÖZTÜRK, “Ahlak Olgusunun Kaynağı Nedir?”, **Köprü Dergisi**, S.95, 2006, ss.103-127.

⁶ İnanet AYDIN, “Yönetimde Etik Sorunu ve Kamu Yöneticisinin Etik Dışı Davranışları”, **21.yy’de Nasıl Bir Kamu Yönetimi Sempozyumu: Yönetmelik ve Denetim**, Ankara, 1997, s.37.

yola çıkararak fiillerimize anlam katandır.⁷ Normatif etik; teleolojik, deontolojik ve erdem etiği olmak üzere üç başlıkta incelenmektedir.⁸

1-Teleolojik Yaklaşım: Teleolojik etik yaklaşımına göre ahlaki eylemin değerini belirleyen şey eylemin ortaya çıkardığı sonucun amaca uygunluğudur. Bunun için teleolojik yaklaşımda yer alan teoriler, aynı zamanda sonuççu etik öğretileri olarak da adlandırılırlar. Teorinin temel problemi “en yüksek iyi” olduğu için, bireysel mutluluğu, kendini geliştirmeyi veya en yüksek sayıda insanın mutluluğunu nihai amaç olarak görmektedir. Teleolojik etik, amacı hayat ya da eylemle ilişkilendirmesi bakımından iki türdür. Bunlardan ilki amacı insan hayatının genel bağlamı içinde konumlandıran, hazzın en yüksek iyi olduğunu savunan, ilk olarak Kirene okulunun da kurucusu olan Aristippos (M.Ö 435-356) daha sonra da Epikures (M.Ö 341-270) tarafından temsil edilen İlkçağ hazcılığıdır. Teleolojik yaklaşımın ikinci versiyonu karşımıza iki şekilde çıkmaktadır. Bunlardan ilki amacı veya sonucu kişinin uzun vadeli çıkarı olarak tanımlayan Hobbes (1588-1679)’un etik egoizmi iken ikincisi ise en yüksek sayıda insanın en büyük mutluluğu olarak gören Jeremy Bentham (1748-1832) ve John Stuart Mill (1806-1873)’in yararcılığıdır.⁹

2-Deontolojik Yaklaşım: Teleolojik etiğe zıt olan deontolojik etik sonuçtan ziyade doğru eylem problemi üzerinde durmaktadır. Ahlaki eylemin doğruluğunu eylemin sonuçlarından bağımsız olarak inceleyen bu yaklaşıma göre eylemlerin doğruluğu eylem kurallarına uyum gösterilmesine bağlıdır. Ahlakın temeline ödev şuurunu yerleştirmektedir. Teleolojik etiğin en yüksek iyiden bahsettiği yerde deontolojik etik, eylemin doğruluğundan bahsetmektedir. Teleolojik etik, haz ya da mutluluk gibi somut ölçüleri baz alırken, deontolojik etik; ahlaki eylemi eşitlik, objektiflik gibi formel ölçütlerle değerlendirir. Deontolojik etikte ahlaki eylem; ödevden türetilmiş, ahlaki bir ilkeye dayanan, özsel değere sahip olan eylemdir. Deontolojik etik denilince Kant (1724-1804) ’ın ödev etiği ve onun etik anlayışını

⁷ Abdulkadir MAHMUTOĞLU, “Etik ve Ahlak; Benzerlikler, Farklılıklar ve İlişkiler”, **Türk İdare Dergisi**, s.245.

⁸ Ahmet CEVİZCİ, **Etik Ahlak Felsefesi**, 1.baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s.43.

⁹ Ahmet CEVİZCİ, **Etik Ahlak Felsefesi**, s.45.; Nilhun DOĞAN, “İş Etiği ve İşletmelerde Etik Çöküş”, **Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C.8, S.16, 2009, s.185.

yirminci yüzyılda devam ettiren David Ross'un sezgici etiği gelmektedir. Bu grupta öne çıkanlar arasında kutsal metinlerden hareketle oluşan ahlakı anlatan dini etik de vardır.¹⁰ İşletmenin faydasına olduğu için iş ahlakına uygun davranan kişinin ahlaklı olduğunu söylenebilir mi? Ahlaki davranış her koşulda ortaya konulması gereken bir davranış değil midir? Deontolojik yaklaşıma göre fiilin özünde hangi davranış iyiye şirketlerin veya kişilerin çıkarları dikkate alınmaksızın o uygulanmalıdır. Bu yaklaşıma göre çıkarı için iyi davranan kişinin tavırlarına ahlaklı denilemez. Çünkü ahlaki davranış her durumda ortaya çıkmalıdır.

3-Erdem Etiği: Deontolojik etik; ödev ahlakına, evrensel ahlak yasasına önem verirken teolojik etik ise faydalı sonuçlar üretmenin üzerinde durmaktadır. Teleolojik ve deontolojik etikten farklı olan erdem etiği ise ahlakın belirleyicisi olarak fiili işleyen karakterine vurgu yapmaktadır. Erdem etiği deontolojik ve teleolojik etik gibi doğru eylemle değil iyi hayat yaşayan insanların nasıl insanlar olmaları gerektiğiyle ilgilenmektedir. Bundan dolayı erdem etiği karakter üzerinde yoğunlaşmaktadır.¹¹

2.Ahlakın Örf ve Âdetle İlişkisi

Ahlak çoğu kez örf, adet ve geleneklerle karıştırılan bir kavramdır. Gelenekler eskiden gelip nesilden nesile aktarılan kültürel değerler, alışkanlıklardır. Gelenekler kültürel faaliyetler, dini inançlar, alışkanlıklar vs. tarafından etkilendikleri için bölgeden bölgeye göre farklılık gösterirler. Örf, âdet, töre, gelenek gibi kavramları tam olarak tanımlayıp birbirinden ayırmak oldukça zordur. Ahmet Hamdi Akseki'ye göre ahlak kuralları tüm insanları kapsarken adetler için bu durum geçerli değildir. Yani ahlaki değerler evrenseldir. Adetlere göre; bir topluluk için iyi olan davranış, başka bir topluluk için iyi olarak kabul edilmeyebilir.¹²

¹⁰ Ahmet CEVİZCİ, **Etik Ahlak Felsefesi**, s.89.; Ömer TORLAK, Muhammed Ali TİLTAY, **Pazarlama Ahlakı**, 6.baskı, Beta Yayınları, 2017, ss.121-130.

¹¹ Ahmet CEVİZCİ, **Etik Ahlak Felsefesi**, s.134.; Derda KÜÇÜKALP, "Erdem Etiği", **Felsefe Ansiklopedisi**, 1. Baskı, Nobel Yayınları, C.5, Ankara, 2007, s.628.; Derda KÜÇÜKALP, **Siyaset Felsefesi**, 1.baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2011, s.42.

¹² Recep KILIÇ, **İslam Ahlakı: Temel Konular Güncel Yorumlar**, ss.22-23.

Sonuçta; örf ve âdetler ile ahlak arasında benzerlikler olmasına rağmen temelde farklılıkları bulunmaktadır. Ahlakî değerler zaman, mekân ve toplumlara göre değişmez; fakat örf, zamana ve toplumlara göre değişkenlik gösterir.

3.İlahi Dinlerde Ahlak

İlahi dinler denildiğinde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet akla gelir. İslam ahlakının asıl kaynağı, Kur'an ve sünnettir. Bu iki kaynak, dünyevi hayatımızda birçok esasın sınırlarını çizdiği gibi dini hayatımızda da bize yol göstermiştir. Görünen alemdeki tek sorumlu varlık olarak yaratılan insanın ahlakî davranışlarının nasıl olması gerektiği Kur'an'da dikkatle üzerinde durulmuş bir konudur. En güzel tabiatta yaratılan insan, insanın ruhî cephesini gösterirken; şeytandan daha aşağı seviyeye inebilen insan da, insanın topraktan yaratılan beşeri cephesini göstermektedir.¹³ Kur'an'da da “*Andolsun ki sen yüksek bir ahlak üzere sin.*”¹⁴ denilerek Hz. Peygamberin ahlakı anlatılmaktadır. Hadislerin büyük bir kısmının ahlak üzerine olması ve çoğu hadis kitaplarında “Kitabü'l Edeb” gibi ahlak bölümünün olması İslam'ın ahlaka verdiği önemi gösterir.¹⁵ İnsanın ahlakî ilişkisi ya Yaratıcı ya da yaratılmış varlıklarla olur. Bu da insanın sorumluluk alması ve görevinin olması anlamına gelmektedir. Bunun için insanın Allah'a, kendine, insanlara ve çevreye karşı sorumlulukları vardır.¹⁶

1-İnsanın Allah'a Karşı Sorumluluğu: Allah insanı her yönden donatarak yaratmıştır. İnsanın Allah'a karşı görevleri Allah'a ortak koşmamak,¹⁷ kulluk etmek, verdiği nimetler için şükretmek,¹⁸ nankörlük etmemektir.

2-İnsanın Birey Olarak Kendine Karşı Sorumluluğu: İnsan çift yönlü bir varlıktır. Kendisine meleklerin secde edeceği bir yön olduğu gibi, adam öldürmek gibi ahlakî olarak kötü bir yön de vardır. Kur'an-ı Kerim'de insanın zayıf olarak yaratıldığı,¹⁹ çok nankör,²⁰ çok cimri,²¹ çok zalim ve cahil²² olduğundan bahsedilir.

¹³ Mustafa ÇAĞRICI, “*Ahlak*”, **DİA**, C.2, s.2.

¹⁴ Kalem 68/4.

¹⁵ Recep KILIÇ, **İslam Ahlakı: Temel Konular Güncel Yorumlar**, s.30.

¹⁶ Recep KILIÇ, **İslam Ahlakı: Temel Konular Güncel Yorumlar**, s.31.

¹⁷ Nisa 4/36, Bakara 2/22, Nisa 4/116.

¹⁸ Bakara 2/172.

¹⁹ Nisa 4/28.

²⁰ İsra 17/67.

Bunun yanında en güzel şekilde yaratıldığı,²³ göklerde ve yerde olanların insanın hizmetine verildiğine²⁴ vurgu yapılır. Bu da insanın iyi ve kötü arasında olduğunu gösterir. Eğer kişi iyi olan davranışları seçerse güzel ahlaklı, eğer kötü olan davranışları seçerse kötü ahlaklı olmuş olur. Burada insan, eylemlerini seçtiği için irade söz konusudur. Yani birey kendine karşı sorumludur.

3-İnsanın Topluma Karşı Sorumluluğu: İslam düşüncesinde toplum binaya benzetilmiştir.²⁵ Bu binayı da kardeşlik, dayanışma, yardımlaşma gibi ahlakî davranışlar bir arada tutmaktadır. Hicretten sonra Peygamberimiz (s.a.v)’in kurduğu yeni toplumda; selamlaşmak, komşuya davranışlar, sılayı rahim gibi toplumsal konuların üzerinde durulmuştur. İslam’da sınıf ayrımının olmaması, İslam’ın bireye soy, maddiyat için değil de birey olduğu için önem verdiğini gösterir. İslam’ın dayanışmayı vakıf, sadaka, zekât gibi ibadet formatında uygulaması en güzel ahlakî örneklerdendir. Ayetlerde anne-baba, yakın akrabadan²⁶ başlayarak, yetimleri, yoksulları, yolcuları kuşatan²⁷ dayanışmadan bahsedilir.

4-İnsanın Çevreye Karşı Sorumluluğu: Âlem tarih boyunca güzelliğiyle, düzeniyle insanların dikkatini çekmiştir. “Çevre; canlıların hayatını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen hem de onlardan etkilenen maddi, manevi, biyolojik ve kültürel faktörlerin toplamıdır.”²⁸ Bu tanımı baz alarak çevreyi iki gruba ayırabiliriz.²⁹

Bunlardan ilki bireyi, toplumu ve insanın düşünce dünyasını doğrudan etkileyen zihniyet ortamına *manevi çevre* deriz. Âlemdeki bu düzen insanı metafizik düşünceye itmiştir. Manevi çevrenin temel dinamikleri inanç ve ahlaktır. Kur’an-ı Kerim’de zihni ortamı açıklayan ayetler, manevi çevreyi destekler niteliktedir. İnsanın neler fısıldadığının bilinmesi,³⁰ ona şah damarından daha yakın olunması,

²¹ İsra 17/100.

²² Ahzap 33/72.

²³ Tin 95/4.

²⁴ Casiye 45/13.

²⁵ Buhari, Edeb, 36.

²⁶ Bakara 2/83.

²⁷ Nisa 4/36.

²⁸ Recep KILIÇ, **İslam Ahlakı: Temel Konular Güncel Yorumlar**, s.41.

²⁹ Recep KILIÇ, **İslam Ahlakı: Temel Konular Güncel Yorumlar**, s.41.

³⁰ Hucurat 49/16-18.

kişinin yapmakta olduklarını bilen yazıcılara vurgu yapılması,³¹ Allah'ın her daim insanlarla olması³² buna örnektir. İslam'da ahlak, ibadet ve iman birbirini tamamlayan parçalardır. Bunlardan biri eksik olursa, davranışta yanlışlık oluşur. İbadetlerinde hassasiyet göstermesine rağmen; ticaretle uğraşan kişinin ölçü ve tartıda hile yapması, patronun işçinin hakkını vermemesi, mühendisin malzemededen çalması kişinin manevi çevresindeki sıkıntılardan dolayı ortaya çıkmaktadır.

İkinci grup; çevremiz tâbî/fiziki çevredir; yani insanın içinde yaşadığı yeryüzüdür. İslam metafiziğinde tabiatın maddi boyutlarının yanında manevi boyutları da bulunmaktadır. İslam'a göre insan, âlemin hâkimi değil, koruyucusudur. Bunun için insan, çevre kendine tahsis edilmiş gibi davranmamalıdır. Ağaçların secde ettiğinin vurgulanması,³³ yedi kat göğün Allah'ı tesbih etmesi,³⁴ ayın, yıldızların, ağaçların, hayvanların Allah'a secde etmesi³⁵ insanın bu dünyanın bekçisi olduğunu kanıtlamaktadır. Tabiatı yaratıcının dışındaki varlıkların bilinmesi ve Allah'ın tabiatı kendi diliyle anlattığı düşünüldüğü için evrene "kâinat kitabı" adını veren Müslüman filozoflar, tabiat için bilmek anlamına gelen ilm kökünden türeyen âlem kavramını kullanmışlardır. İslam'a göre kainat kitabı, insanın idrakini harekete geçirerek kişilerin hakikati görmesini sağlamış ve kâinattaki küçük büyük her şeyi Allah'ın yarattığı bilinciyle hareket edilmesini istemiştir. Evrendeki her şeyin belirli bir hesap³⁶ üzerine olduğu düşünülürse, çevre problemlerinin canlıları ne kadar olumsuz etkileyeceğini tahmin etmek zor olmayacaktır.³⁷

Yolda susayıp kuyuya inen bir adamın ayakkabısına su doldurarak susayan köpeğe vermesi,³⁸ Peygamberimiz (s.a.v)'in akan nehirde bile suyu israf etmemeyi tavsiye etmesi,³⁹ kıyamet kopacak olsa bile elindeki fidanı dikmeyi söylemesi⁴⁰ İslam'ın fiziksel çevreye verdiği öneme örnektir. Sanayi atıkları, çölleşme, iklimin

³¹ İnfitar 82/10-12.

³² Tahrir 66/7.

³³ Rahman 55/ 6.

³⁴ İsrâ 17/44.

³⁵ Hac 22/18.

³⁶ Rahman, 55/5-8.

³⁷ Recep KILIÇ, **İslam Ahlakı: Temel Konular Güncel Yorumlar**, ss.45-46.

³⁸ Buhari, Edeb, 27.

³⁹ İbn Mace, Taharet, 48.

⁴⁰ Buhari, Edebü'l Müfred, 168.

değişmesi, erozyon, teknolojiye bağlı atıklar, insanların tutumlarından dolayı biyolojik çevrede değişimler sebebiyle tahribatlar başlamıştır. Bu meselelere yönelik İslam ahlakının sunacağı çözümlere ihtiyaç vardır.

İslam düşünce sisteminde din ve ahlak birbirleriyle dinamik bir ilişki içinde olan bütünün parçaları olarak görülür. Bunun için modern dünyanın yaptığı din ve ahlak ayrımı İslam açısından mümkün görünmemektedir. Din ve ahlak arasında olan dinamik ilişki bu iki alanın birbirini doğruladığı anlamına gelmektedir. Ahlak, günlük hayatımızda karşılaştığımız, tercihlerimizin belirtildiği bir alan iken, din; saygıyla bir otoriteye bağlanmaktır. Bunun için dini inançlarımız ahlakî tercihlerimizde aktif rol oynamakta, ahlakî değerler de kutsal otoritenin desteğini alınca yeni bir boyut kazanmaktadır.⁴¹

Kutsal kitaplarda, Tevrat ve İncil’de, Kur’an’la aynı muhtevaya sahip ahlak ilkeleri bulunmaktadır. Bu durum ilahi dinlerin aynı kaynaktan beslenmelerindedir. Yahudiliğin on emri ile Kuran’daki Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak, ana-babaya iyi davranmak, haksız yere adam öldürmemek ayeti⁴² kıyaslanarak benzerlik daha kolay görülebilir.

İlahi dinlerden olan Hristiyanlık ve Yahudilikte, İslamiyet’te olduğu gibi ahlak ilkesi Tanrı’dır. Yahudiliğin Tanrısı, diğer ilahi dinlerde olduğu gibi kâinatın tek yaratıcısıdır. Sadece kendisine itaat edilmesini, şirk koşulmamasını ister. Emirlerine uyanlar için cenneti vaat eder. Bütün vahye dayalı dinler çıkış noktası olarak İlahi kaynaklı oldukları için benzer ahlak ilkelerinin muhatabı olmuşlardır. Nitekim Kur’an Rabbe ortak koşmamayı, ana-babaya iyi davranmayı, fakirlik korkusuyla çocukları öldürmemeyi, ölçü ve tartıda dürüst olmayı, adaletten ayrılmamayı ve verdiği sözü tutmayı tavsiye etmiştir.⁴³ Evrensel olan bu ilkeler Hristiyanlık için de geçerlidir.⁴⁴

⁴¹ Enver UYSAL, “Dindarlığın Ahlakî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.14, S.1, 2005, s.45.

⁴² En’am, 6/151.

⁴³ En’am, 6/151-152.

⁴⁴ Markos, 10/19, Mısır’da Çıkış, 20/12-13-14-15-16, 22/22-25, 23/1-8.

Bu dinlerde ortak bir Tanrı figürü olmasına rağmen özellikler bakımından bazı farklılıklar göze çarpar. Yahudiler'in Tanrısı kıskanç iken, Hristiyanlar kıskanmayı ahlakî olarak görmedikleri için Tanrı'yı bu şekilde vasıflandırmazlar. İslam evrensel, kucaklayıcı bir dindir. Bunun için Yahudilikte olduğu gibi tek kavme ait değildir. İslam belli bir milletin dini değil, iman eden her kesimin dinidir. Bunun için ahlakî kurallar sadece kavim içindekiler için değil, tüm insanlık için geçerlidir. Ölçü ve tartıda adaletli olmayı tavsiye eden İslam'ın bu ilkesi tüm meslek gruplarında ve dünyanın her yerinde uygulanabilir. İslam evrensel bir din olduğu için kast sistemi ya da ruhban sınıfı da yoktur. Allah katında kimseye imtiyaz yoktur, bunun için aracıya gerek görülmemiştir. Bu da İslam medeniyetinde sınıfsız bir toplumun oluşmasını sağlamıştır. İslam hayatın her alanını kuşattığı için aynı zamanda medeniyettir. Şuurlu olarak yapılan davranışlar ibadete dönüşebilir.

Diğer dinlerin bazı davranışları insan tabiatıyla çelişkili iken İslam'da böyle bir durum söz konusu değildir. Ruh ve beden davranışlarını dengelemiştir. Hristiyan din adamları dünyadan el etek çekmeyi, inziva hayatı yaşamayı tavsiye etmişlerdir. Bunun için Hristiyan halk asırlarca ticaretten uzak durmuştur. Mal kazanmayı olumsuz olarak gören kilise ise ticari faaliyetlerle gücünü artırmıştır. Yahudi din adamlarının ise zengin olmayı teşvik etmesi halkın ahireti unutmasına, dünya hayatına sıkı şekilde sarılmasına sebep olmuştur. Fakat İslamiyet sınırlarını çok iyi bir şekilde korumuştur. Çünkü İslam, dünya ve ahiret çizgisini belirlemiş, dengeyi korumayı tavsiye etmiştir. Bu durum da İslam'ın her çağda ve mekânda uygulanmasını kolaylaştırmıştır.⁴⁵

Aralarında iş akdi olanların uymaları gereken hukuk kuralları vardır. Bu ahlak sisteminin dışı vuran yönüdür. İçeride dönük yönü ise vicdanıyla baş başa kaldıklarında hem işverenin hem de iş görenin yapmış olduğu nefis muhasebesidir.

---

⁴⁵ Halil İbrahim BULUT, "Semavi Dinlerin Ortak Ahlak İlkeleri ya da Evrensel Değerler", **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, 2015, s.67.

Ahlakın kaynağının din olup olmadığı konusunda farklı görüşler olmasına rağmen İslam'da ahlakın kaynağının din olduğu konusunda ittifak vardır.⁴⁶ Nitekim Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in ahlakını Kur'an ahlakı⁴⁷ olarak tanımlamaktadır. Hz. Peygamber de kendisinin güzel ahlakı tamamlamak için gönderildiğini ifade etmiştir.⁴⁸ Bunun için İslam ahlakı, dini ve dünyevi hayatın sınırlarını Kur'an ve sünnetle çizer. Ahlak bireylere adam öldürmenin kötü bir davranış olduğunu gösterirken din bu fiilin kötülüğüne ve hayatın kutsallığına dikkat çekmektedir. Yani dindar, karşılaştığı herhangi bir olayı hem Tanrı'nın varlığı hem de Tanrı'ya inanma açısından yorumlamaktadır. Örneğin çalışma salt ekonomik bir değer olarak düşünülürse zenginliğin aracı haline gelir ve amaca ulaşmak için meşru olmayan yollara başvurulur. Fakat dini ve ahlakî değer olarak kabul edilirse zengin olma sürecinde dini ve ahlakî kurallar önemsendir ve birbiriyle çatışmaz. Bunun için modern dünyada din ve ahlak arasında yapılan ayırım din ve ahlakın organik bir bütün olarak görülmesinden dolayı İslam düşünce sisteminde bulunmamaktadır.⁴⁹

İslam evrensel bir din olduğu için konular hakkında genel ilkeler belirlemiştir. Ceza sistemi olarak tüm cezaları dünyada uygulama yoluna gitmemiş, Müslümanların vicdanını harekete geçirmiştir. Çalışma konusunda övgülerde bulunması, helal yolda çalışanların ahiret hayatında mükâfatlandırılacağından bahsetmesi bunun içindir. İslam dünyadan tamamen uzak durmayı tavsiye etmemiş, itidalli olmayı tavsiye etmiştir. Tevrat'ta zenginliğin övülmesi⁵⁰, dünyaya sıkıca sarılan Yahudi topluluğunu; İncil'de züht hayatının övülmesi⁵¹, dünyadan uzak duran Hristiyan topluluğunu oluşturmuştur. Zamanla toplumdaki çatışmalar ve mezhepler fikirlerin farklılaşmasına sebep olmuştur.

Dini, ahlakın temeli olarak görenler, hukuk, ahlak ve vicdan kurallarıyla tamamen uyumlu olan ekonomik sistemleri başarılı olarak değerlendirirken

⁴⁶Halil İbrahim BULUT, "Semavi Dinlerin Ortak Ahlak İlkeleri ya da Evrensel Değerler", s.67.; Adem ESEN, "İşçi ve İşveren İlişkilerinde İslam Çalışma Ahlakı", **Modern Çağda Ahlak Sempozyumu**, Konya, 2010, s.403.

⁴⁷ Müslim, "Misafirin", 139.

⁴⁸ Muvatta, Husnü'l Hulk, 1.

⁴⁹ Turgay GÜNDÜZ, **İslam, Gençlik ve Din Eğitimi**, 1. Baskı, Düşünce Kitabevi, Bursa, 2002, ss.205-206.; Enver UYSAL, "Dindarlığın Ahlakî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler", s.45.

⁵⁰ 1. Tarihler, 29/12, Eyüp, 34/19, Süleyman'a Özdeyişler, 8/18-21, 10/3-4.

⁵¹ Matta, 6/24-25, Luka, 12/15-16-17-18-19-20-21, Süleyman'ın Özdeyişleri, 11/4.

bunlardan sadece biriyle yönetilen ya da birinin eksik olduğu sistemleri gerçek manada başarılı bulmamışlardır.⁵² Dürüst olmayan bir kişi işini ne kadar iyi yaparsa yapsın, başarılı sayılamaz Bu kişinin dürüstlüğünü hukuk değil, kendi vicdanı ölçer. Vicdan muhasebesi konusunda insanı yönlendiren ise dindir. Din, ekonomi, hukuk, siyaset gibi iç içe olan sosyal olaylar, bütün olarak düşünülerek hareket edilmelidir. Değerler karşımıza salt şekilde değil girift olarak çıkar.⁵³ Çalışmak hem dini hem ahlaki hem ekonomik bir değerdir. Değerler arasında oluşacak çatışma ahlaki değerlerin göz ardı edilmemesiyle çözülecektir. Çalışmayı sadece ekonomik değer olarak alan bireylerin hedefi zengin olmak olacağı için bu yolda yapacakları tüm davranışları meşru görecektir. Fakat çalışma, ekonomik değer yanında dini ve ahlaki bir değer olarak da görülürse zengin olma sürecinde dini ve ahlaki kurallar da önemsenmiş olacaktır. Ahlaki değerlerle ekonomik değerler zaman zaman çatışma yaşamalarına rağmen dini değerlerle paralellik arz etmektedirler. Bunun için din ile ahlak arasında yapılan modern ayırım İslam için mümkün görülmemektedir.⁵⁴

4.Ekonomide Ahlakın Önemi ve Meslek Etiği

Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle birlikte ekonomik faaliyetlerin artması ekonomik faaliyetlerde ahlakın ihmal edilmesini de beraberinde getirmiştir. Ekonomide oluşan ahlaki ve sosyal sorunları ortadan kaldırmak için sanayileşmiş ülkeler, iş ahlakı ve meslek etiği kavramları üzerinde durmaktadırlar.⁵⁵

Meslek kavramı, bir kişinin geçimini sağlamak üzere profesyonel olarak düzenli şekilde yaptığı işi ifade eder. Ara sıra yapılan işler hobi olarak adlandırıldığı için meslek sayılmaz. Kişisel beceriye dayanabildiği gibi kendine has uygulama stili de olmalıdır. Mesleklerin kendine özgü kuralları olmalı ve bu kurallar kişisel çıkarların önüne geçmelidir.⁵⁶ Ekonomik faaliyetleri geliştirmesi ve kişilerin

⁵² Şevki ÖZGENER, “Ekonomik Sistemler ve Ahlak“, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.5, S.1, 2000, s.176.

⁵³ Erol GÜNGÖR, **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995, s.117.

⁵⁴ Turgay GÜNDÜZ, **İslam, Gençlik ve Din Eğitimi**, 1. Baskı, Düşünce Kitabevi, Bursa, 2002, s.205.; Enver UYSAL, “Dindarlığın Ahlaki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.14, S.1, 2005, s.46.; Ünver GÜNAY, “İktisadi Ahlak ve Din”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.7, 1986, ss.113.

⁵⁵ Şevki ÖZGENER, “Ekonomik Sistemler ve Ahlak“, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.5, S.1, 2000, s.175.

⁵⁶ Seyit KOÇBERBER, “Dünyada ve Türkiye’de Denetim Etiği“, **Sayıştay Dergisi**, S. 68, 2008, s.69.

hayatlarının çoğunu meşgul etmesi açısından meslek etiği önem arz etmektedir. Kişilerin vicdanına hitap etmesi ve otokontrolü sağlaması açısından bireylere yol gösteren meslek etiği aynı zamanda meslek içi rekabeti de düzenlemektedir.

Meslek etiği; bir meslek grubunun, mesleğe ilişkin olarak oluşturup koruduğu, meslek üyelerini belirli şekilde davranmaya zorlayan, kişisel eğilimlerini sınırlayan, yetersiz ve ilkesiz üyeleri meslekten dışlayan, meslek içi rekabeti düzenleyen ve hizmet ideallerini korumayı amaçlayan mesleki ilkeler bütünlüğüdür.⁵⁷

Meslek etiğinin en önemli faydası tüm ülkelerde aynı olan çalışma kurallarının olmasıdır. İki grup arasındaki rekabeti düzenlediği için alıcının ya da çalışanların zararına olan durumların düzeltilmesinde etkilidir. Bu iki gruba da seçme imkânı kazandırır. Bu durum işinde başarılı, başarısız çalışmanı ayırdığı gibi kaliteli, kalitesiz ürünü de ayırır.

Bazı mesleklerde meslek mensuplarının uyacakları ilkeler uluslararası kurumların ve uluslararası meslek örgütlerinin belirlediği şekildedir. Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları Örgütü (INTOSAI), Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu (IFAC), Uluslararası İç Denetçiler Enstitüsü (IIA), Amerikan Yeminli Serbest Muhasebeciler Enstitüsü (AICPA) gibi. Bu kurumlardan Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları Örgütü (INTOSAI)'nün etik ilkelerine bakarsak ilk sırayı dürüstlüğün aldığını görüyoruz. Bunları bağımsızlık, tarafsızlık, çıkar çatışmasından kaçınmak, meslek sırlarının saklanması, mesleki yeterlilik ve mesleki gelişime açık olma takip etmektedir. Diğer denetim şirketleri de buna benzer ilkeler edinmiştir.⁵⁸ Daha önce de etiğin tanımında bahsettiğimiz gibi bu ilkeler dünya üzerinde aynı olan çalışma şartlarıdır.

5.Ekonomik Sistem

Ekonomi; sürekli olarak değişen insan ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için üretilen mal, hizmet ile bunların mübadelesi ve bu faaliyetlerden doğan gelirin bölüşülmesidir. Sistem ise; birbirleriyle uyum içinde olan prensiplerin, esasların veya

⁵⁷ Seyit KOÇBERBER, "Dünyada ve Türkiye'de Denetim Etiği", **Sayıştay Dergisi**, s.71.; Meslek ahlakı için bkz.; Selçuk ATAĞ, Serdar Kenan GÜL, **Meslek Etiği Kavramları**, 1.Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014.; Ömer TORLAK, Muhammed Ali TİLTAY, **Pazarlama Ahlakı**, 6.baskı, Beta Yayınları, 2017.

⁵⁸ Seyit KOÇBERBER, "Dünyada ve Türkiye'de Denetim Etiği",s.73.

unsurların ilmi bütünlük için bir araya gelmesidir. Birbirinden oldukça farklı şekilde tanımlanan ekonomi ve sistem kavramları bir araya geldiklerinde toplumlarda üretim, tüketim, mal, hizmet arasındaki dengesizlikten kaynaklanan sorunları tutarlı ve olumlu şekilde çözümleyebilmek için uygulanan davranışların ve kurumların oluşturduğu ekonomik organizasyon anlamına gelmektedir. Ekonomik sistem bir başka ifadeyle sosyal organizasyonun, tanımda da bahsedilen en belirgin amacı, yeterli bir üretim sağlamakla birlikte nitelikli mal ve hizmet vererek toplumun ihtiyacını olumlu şekilde temin etmektir.⁵⁹

Ekonomik sistemlerin yapmak istedikleri doğal kaynak, emek, sermaye gibi kıt ve belirli olan üretim faktörlerini, sonsuz insan ihtiyacına göre düzenleyerek en yüksek fayda derecesinde üretimi sağlamak, teknolojik gelişmeleri takip ederek üretim verimini artırmak ve bu üretim sonucunda oluşan toplam hâsılanın eşit şekilde dağıtılmasını sağlamaktır.⁶⁰

İnsan hayatının temeli tüm insanlar için zorunluluk olan ihtiyaçların giderilmesi üzerine kurulmuştur. İhtiyaç kimi zaman hayatta kalmak için bazı ürünlere duyulan kişisel gereksinim iken, kimi zaman toplumsal gereksinimlerdir. İnsanların gereksinimleri farklı olmasına rağmen ortak olan şey gereksinimlerin sonsuz olmasıdır. Gereksinimlerin sonsuzluğunda sürekli ve hızla değişen teknoloji etkili olduğu gibi toplumlarda hâkim olan gelenekler de etkindir.

İnsanlar ihtiyaçlarını karşılamak için doğa ile etkileşim halindedir. Doğada insan ihtiyacını emek harcamadan elde etmek nadiren karşılaşılan durum olduğu için insana düşen üretim için çabalamaktır. Üretilen mal aynı zamanda mübadeleye konu olmalıdır. Burada üretimi kimin düzenleyeceği, piyasa mekanizmasının nasıl olacağı, üretilen mal ve hizmetlerin insanlara nasıl sunulacağı, sosyal adaletin nasıl

⁵⁹ Erol ZEYTİNOĞLU, **Ekonomik Sistemler**, 2.baskı, Fatih Yayınevi, 1985, s.1.

⁶⁰ Erol ZEYTİNOĞLU, **Ekonomik Sistemler**, s.2.; Ekonomik sistemler için bkz.; Ömer DEMİR, **İktisat ve Ahlak**, Liberte Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013.; Cahit TALAS, **Ekonomik Sistemler**, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, 1999.; Henri DENİS, **Ekonomik Doktrinler Tarihi**, çev. Attila Tokatlı, İstanbul, 1997.; Joseph LAJUGIE, **Ekonomik Sistemler**, çev. Nihal ÖNAL, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968.

sağlanacağı gibi sorular ortaya çıkmaktadır.⁶¹ Tüm bu soruların cevabı ekonomik sistemlerde verilmiştir.

Ekonomik sistemleri birbirinden farklı kılan mülkiyetin kullanım şekli, üretim ve tüketim kararlarının alınış biçimi, devletin görevlerinin neler olduğu konusudur. Zaman, dini inançlar, siyasi yapı, sosyal düzen gibi çok sayıda değişken olduğu için liberalizm, sosyalizm, kapitalizm gibi farklı ekonomik sistemler ortaya çıkmıştır.

6.Tanrı ve Ahlak Tasavvurları

Tanrı'yı anlama çabası insanlık tarihi kadar eskidir. İlkçağlardan günümüze kadar pek çok filozof “Tanrı var mıdır?” sorusu bağlamında felsefi görüşlerini açıklamıştır.⁶² Kimi filozof Tanrı'yı her şeyin temeline yerleştirmiştir. Kimi filozof ise Tanrı'nın var olamayacağı görüşünden hareket ederek düşüncelerini temellendirmiştir. Mesela teologların Tanrı'yı kimi zaman eylemlerde bulunan, bireylerle ortak hareket eden varlık olarak anlatırken kimi zaman Tanrı'dan başlangıcı ve sonu olmayan, tek olan, yarattıklarına benzemeyen varlık olarak bahsetmelerinin sebebi Tanrı kelimesinin yapısı itibariyle herkesin zihninde farklı canlanmasındandır. Bu durum tarihte teist, deist, ateist gibi farklı Tanrı tasavvurlarının oluşmasına sebep olmuştur. Şunu unutmamak gerekir ki Tanrı tasavvurları Tanrı'nın kendisi değildir. Vahye dayalı dinlerde Tanrı tasavvurların zihnimize oluşmasını sağlayan İlahi kitaplar aracılığıyla Tanrı iken, vahye dayalı olmayan dinlerde ise Tanrı tasavvurunu zihnimize yerleştiren insanın kendisidir.⁶³

Tanrı tasavvurlarından olan teizm, Tanrı anlamındaki “teos” kelimesinden türemiş, evreni ve tabiattaki her şeyi yaratan, Tanrı'nın varlığını kabul eden görüştür. Teizme göre Tanrı'nın başlangıç ve bitişi yoktur. Her şey Tanrı sayesinde var olmuştur. Tanrı evrendeki tüm varlıkları yaratan olduğu gibi yarattıklarının hareketlerinden de haberdardır. Bu düşünce evrendeki en kadim ve en çok insana

⁶¹ Erol ZEYTİNOĞLU, **Ekonomik Sistemler**, s.10.

⁶² Hüsameddin ERDEM, **Bazı Felsefe Meseleleri**, s.214.

⁶³ Tanrı tasavvurları için bakınız: Mahmut AY, “Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansımaları”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C.6, S.2, 2008, s.47.; Cihad KISA, “Filozofların, Teologların ve Psikanalistlerin Tanrısı: Tanrı Kavramı ve Tanrı Tasavvuru”, **Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C.10, 2015, ss.639- 654.

ulaşmış düşüncedir. Çünkü insanın kendinden yüce olan tek Tanrı'ya ibadet etmesi dünya üzerindeki pek çok düşünceden daha eskidir. Teizmde Tanrı mazlumun yanındadır ve insanların birbirlerine yardım etmelerini tavsiye eder. Günahkâr ve zalim kişileri diğer hayatta cezalandıracaktır. Bunun için Tanrı insanların bu dünyada adaletli, iyi ve güzel davranışlarda bulunmalarını öğütler.⁶⁴ Deizmin; vahyi inkâr etmesi, panteizmin; Allah'la evreni bir sayması, ateizmin; Allah'ı ve dini inkâr etmesi, politeizmin; evrende birden fazla Tanrı'yı savunmasından dolayı teizm; deizm, ateizm, panteizm ve politeizmin karşısındadır.⁶⁵

Tanrı tasavvurlarından ikincisi olan deizm, evreni yaratan tek bir Tanrı olduğunu düşünmesi ve kadim, sonsuz Tanrı anlayışı yönünden teizme benzer. Teizmden farklı olarak deizmde Tanrı, evreni yarattıktan sonra müdahale etmemiştir. İnsanın evrene bakarak Tanrı'nın varlığını bilmesinden yola çıkan deizme göre, kutsal kitap ve peygambere ihtiyaç yoktur. Bu da deizmin “tabi din” ya da “akıl dinini” benimsemesine sebep olmuştur. Deizmin evrene bakıp Tanrı'yı tanıma düşüncesi Hristiyan dünyasında kilisenin eleştirilmez olmasından kaynaklanmaktadır. Hristiyan dünyasında kilisenin baskıcı otoritesini zayıflatmak için Reform ve Rönesans olmuştur. Kilisenin tekrar baskıcı tutuma dönmemesi için evreni yaratan tek Tanrı fikri kabul edilmiş fakat bu Tanrı mümkün olduğunca gelişmelerden uzak tutulmaya çalışılmıştır. Deizmde Tanrı aşkındır ve bu aşkınlığa zarar vermemek için Tanrı insandan uzak tutulmaya çalışılmışlardır. Deistlere göre Tanrı'nın âleme müdahale etmeme sebeplerinden biri de Tanrı'ya antropomorfist özellik kazandırmamak içindir.⁶⁶

Çalışmamızda değineceğimiz son Tanrı tasavvuru Tanrı'nın varlığını reddeden görüş olan ateizmdir. Çalışmamızda teist, deist ve ateist olmak üzere üç Tanrı tasavvurundan bahsetmemizin sebebi bu inançta olan filozofların ekonomi, din ve ahlak görüşlerine yer vermiş olmalarından dolayıdır. Antikçağ Yunan düşünürlerinden olan Sofist Kritias Tanrı düşüncesinin halkı sömürmek için

⁶⁴ Hüsamettin ERDEM, **Bazı Felsefe Meseleleri**, s.214.

⁶⁵ Süleyman Hayri BOLAY, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, 11.baskı, Nobel Yayıncılık, 2013, s.343.

⁶⁶ Şumkar MASİRALİEV, John Hıck'in **Uluhiyet Anlayışı Işığında Hristiyan Teizminin Felsefi Güçlükleri**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007, s.27.; Mahmut AY, “Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansması”, s.112.

uydurulduğuna inanır. Ateizmin modern temsilcisi Nietzsche “*Tanrı ölmüştür*” sloganı ile kiliseye başkaldırıcıyı simgelemiştir. Ateist filozofların Tanrı’nın yokluğuna inanmalarının sebeplerinden biri Tanrı’nın kanıtlanmasının mümkün olmamasıdır. Oysaki inanmak farklı kanıt farklıdır. Sartre kişilerin özgürlüğünü Tanrı’nın yokluğuyla anlatmaya çalışmıştır. Marx dini, insanları uyuşturan afyon olarak görmüştür. Temelini ontolojik materyalizmden alan ateizm, Rönesans döneminde meydana çıkan bilimsel gelişmelerle kuvvetlenmiştir.⁶⁷

Din ve ahlak birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği için Tanrı tasavvurlarıyla paralel şekilde ahlak tasavvurları da ortaya çıkmıştır. Bunlar emirlerini dinden almayan, ahiret düşüncesi olmayan seküler ahlak görüşü ve ahlakın emirlerinin Tanrı’dan olduğunu savunan dini ahlak düşüncesidir. Teist ve deist Tanrı tasavvurlarını benimseyen filozoflar rasyonel ahlakı savunurken, ateist Tanrı tasavvuruna sahip kişiler seküler ahlakı savunmaktadırlar. Ahlakın kaynağını din olarak görmeyen seküler ahlak savunucuları ferdiyetçi (kendi içinde mutluluk, vazife, varoluşçuluk ve immoralisme şeklinde dörde ayrılır), sosyolojik, psikolojik ve biyolojik gibi çeşitli ahlak sınıflandırmalarında bulunmuşlardır.⁶⁸

Din ve ahlak; zaman, mekân ve sosyal grupların davranışlarına göre toplumların ekonomik sistemlerinden etkilenir. Doğu ülkelerinde dini kurallar ekonomik davranışlar üzerinde etkili olurken, Batı ülkelerinde ise ekonomik davranışlara dinin etkisi zaman içerisinde değişiklik göstermiştir.⁶⁹ Ekonomi sosyal hayatın parçası olduğu için inancın etkilerine maruz kalmış ve ekonomik sistemler dini kurallar çerçevesinde gelişmiştir. Esasında tasavvur denilebilecek sosyal, siyasi, ekonomik tüm kuramlar tanrısal kavram ve düşüncelerden ilham almıştır.⁷⁰

Evreni yaratıp, insanlara ceza veya mükâfat vereceğine inanılan Tanrı fikri insanları ahlaki yönden nasıl etkilemiştir? Yaratıcının gözetiminde olduğunu düşünen insan ekonomik faaliyetlerini tarih boyunca nasıl sürdürmüştür? Coğrafya ve zaman ekonomik düşüncenin gelişmesini nasıl sağlamıştır? Teist Tanrı

⁶⁷ Hüsameddin ERDEM, **Bazı Felsefe Meseleleri**, s.228.; Süleyman Hayri BOLAY, **Felsefe Doktrinler ve Terimleri Sözlüğü**, s.342.

⁶⁸ Hüsameddin ERDEM, **Bazı Felsefe Meseleleri**, s.152.

⁶⁹ Hasan OLALI, **Sosyoloji ve Genel Ekonomi Dersleri**, Etiket Matbaası, İzmir, 1965, s.45.

⁷⁰ Mahmut AY, “Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması”, s.112.

tasavvuruna sahip bireyle ateist ya da deist Tanrı tasavvuruna sahip bireyin ekonomi düşüncesi hangi alanlarda farklılık gösterir? Bu soruların cevabına tezimizin ilk bölümlerinde yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTİKİTE'DEN MODERNİTE'YE TANRI TASAVVURLARININ EKONOMİK SİSTEMLER ÜZERİNE ETKİSİ

Yemek, içmek ve barınmak gibi temel ihtiyaçları olan insanın bu ihtiyaçlarını gidermesi için toplum içinde yaşaması gerekir. Tarih boyunca insanların inançlarının, yaşadıkları coğrafyanın ve siyaset düşüncelerinin farklılaşması ekonomik düşüncelerinin de farklılaşmasına sebep olmuştur.

Seküler ahlakı savunan filozoflara göre İlkçağ'da, pagan toplumlarda yaşamaya başlayan insanlarda Tanrı, toplumsal işlevlere paralel olarak fonksiyon kazanan ve kazanılan bu fonksiyonun sürece göre değiştiği algısına sahipti. Bir nevi Tanrılar ait oldukları toplumun statüsüne göre değer kazanıyor veya kaybediyordu. Avrupa'da ise Tanrı algısı; kilisenin baskısıyla dogmalar içinde sıkışmış, Hristiyan tarihinde teokratik tartışmalara yol açmış, Tanrı adına kilise karar mercii olarak görülmüştür. Hristiyan tarihi din-dünya ilişkisi açısından; Roma'da Hristiyan mücadelesi, Hristiyanlığın devlet dini olması, Ortaçağ'da teokratik yapının oluşması ve modern dönemle din ve dünyevi işlerin ayrılması olarak dört döneme ayrılır. Birinci dönem manastır ve ruhbanlığı, ikinci dönem bizantinizmi⁷¹, üçüncü dönem teokratikliği ve son dönem ise Protestanlık ve laik tutumu karakterize etmektedir.⁷² Roma devletinde görülen toplumsal dönüşüm Roma Katolikliğinin Tanrı'yı aşk olarak görmesini sağlarken, Protestanlığın Tanrı'yı kral olarak düşünmesine yol açmıştır.⁷³ Modern dönemde ise kilisenin hegemonyasından kurtulan Hristiyan dünyasında; hümanist karakterli, Tanrı bilgisine insani imkânlarla ulaşılabileceği düşünülen deist Tanrı anlayışı oluşmuştur. Bu dönemde Tanrı, rasyonel ve seküler olarak görülmüştür.⁷⁴

İnançlarda oluşan bu değişim insanların ekonomik faaliyetlerini de etkilemiştir. Zamanla ortaya çıkan kapitalist sistemin ekonomi düşüncesi, insanın ihtiyaçlarının sonunun olmaması ve tabiattaki kaynakların sınırlı olması düşüncesi

⁷¹ Bizantinizm, siyasi otoritenin dini otoritenin önüne geçmesidir.

⁷² Mustafa TEKİN, "Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, s.489.

⁷³ Turan KOÇ, *Din Dili*, Rey Yayınları, Kayseri, 1995, s.29.

⁷⁴ Mustafa TEKİN, "Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü", s.487.

üzerine inşa edilmiştir. Yani insan sınırlı kaynaklardan faydalanarak sınırsız ihtiyaçlarını gidermeye çalışmaktadır. Burada bir dengesizlik olduğunu düşünen kapitalist sisteme göre bu dengesizliğin ortadan kaldırılması insanların ekonomik faaliyetlere yönelmesiyle mümkündür.

1.İlkçağ'da Tanrı Tasavvurlarının Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi

İlkçağlarda Tanrıların insan suretinde düşünülmesi ve tabiat olaylarının kişiselleştirilmesinden dolayı mitolojik tasvirler ortaya çıkmıştır. İlkçağ'da ekonomik sistemi; gelenek, o döneme özgü kurumlar, politeist ve antropomorfik Tanrı düşüncesi etkilemiştir. Bu dönemde ekonomi düşüncesi aristokratlara hizmet eden din ve gelenekle şekillenmiştir. Politeist dinlerde olan Tanrıların ahlakî olmayan eylemlerde bulunması insanlardan da ahlakî eylemleri istemesinin önüne geçmiştir. Böylece geleneğin dine karşı güçlü olduğu İlkçağ'da, politeist Tanrı düşüncesi iktisadi faaliyetlerde dini ahlakın gelişmesini sağlayamamıştır. Politeist dinlerde kutsal metinlerin görülmemesi, toplumların süreklilik gösteren toplumsal, siyasal ve ekonomik yapı kurmasını engellemiştir. Hindistan ve Mısır'da dini inanca dayanan ekonomik yapı kurulmuştur. Fakat bu iki medeniyetin kurduğu ekonomik yapı dinlerin, ekonomik uygulamalarda geleneğin etkisini kırdığını göstermemektedir. Antikçağ toplumlarında görülen politeizmden etkilenen geleneğin din ve iktisat bağlantısı uzun zaman değişmemiştir. Vahye dayalı dinlerin ekonomi anlayışını değiştirmesi ve geleneği etkilemesi Ortaçağ dönemine rastlamaktadır.⁷⁵

Siyaset ve ahlak felsefesi Antik çağdan itibaren toplumsal konularla ilgilenirken, 18. yüzyılın başlarından itibaren toplumun ekonomik faaliyetleriyle iktisat bilimi ilgilenmeye başlamıştır.⁷⁶ Bu durum Antik çağ filozoflarının ekonomi düşüncelerinin anlaşılmasında siyasi düşüncelerinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Ekonomi, Antikçağ'da siyaset felsefesiyle paralel olarak ele alınırken Sümerliler, Frigler gibi ilkçağ medeniyetlerinde politeizme bağlı gelenek içinde değerlendirilmiştir. Bu bölümde İlkçağ medeniyetlerinin, Platon'un, Aristo'nun,

⁷⁵ Seyhan TAŞ, Enver GÜNAY, "Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumlar", **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, S.12, C.2, 2015, s.141.

⁷⁶ İsa KUYUCUOĞLU, "Sosyolojinin Kuruluşunu Etkileyen Düşünce Akımları ve Klasik Sosyolojide Yöntem Tartışmaları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.8, S.36, 2015, s.675.

Helenizm ve Roma devletinin din anlayışının ekonomi düşüncesine etkilerinden bahsedilecektir.

1.1. İlkçağ Medeniyetlerinin Tanrı Tasavvurları ve Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi

İnsana diğer canlılardan farklı olarak anlama kabiliyeti veren Allah, bu kabiliyeti sonucunda insanı diğer canlılardan ayıran en temel özelliklerden olan düşünme ve idrak etme yetisini de bahsetmiştir. Çevresinde olup bitenleri sistematığe oturtup anlama çabasında olan insanın bu davranışı bilim, sanat, felsefe ve din alanlarını etkilemiştir. Hayatını avcılık ve toplayıcılıkla geçiren ilk insan zamanla tarımla uğraşmaya başlamış, yerleşik hayata geçmiş ve zamanla mülk edinmeye başlamıştır.⁷⁷ İnsanın ekonomik durumu toplumda bulunduğu konumu da etkilemeye başlamıştır. Doğayla her daim iç içe olan insan felaketlerden dolayı kimi zaman tedirgin olmuş kimi zaman da doğanın düzenine hayranlık duymuştur. Felaketlerden korunmak ve evrenin düzenini anlamak isteyen insan, seküler dinler tarihçilerinin iddialarına göre kendinden yüce bir varlığa sığınma ihtiyacı hissetmiştir. Bu varlık kimi zaman canlı bir varlıkken kimi zaman nesnelere olmuştur.⁷⁸

İlkçağ medeniyetlerinden olan Sümerlilerin ekonomisi tarıma dayanır. Suyu tarlasına ulaştırmak, toprağı havalandırıp iyi ürün yetiştirmek dışında tarlasında çalışması için insanlara ihtiyaç duyan Sümerliler; su kanalları inşa etmişler, sabana önem vermişler ve topraklarında çalışmak için köleleri kullanmışlardır. Borçlarını ödeyemeyen kişileri köle yapmamışlar, savaşlarda esir alınan insanları köle olarak kullanmışlardır. Din adamları geniş topraklara sahip olduğu için soylu ve zengin bir din adamı grubu oluşmuştur. Sümerlilerden sonraki medeniyet olan Ur medeniyeti tarımı daha da geliştirmiştir. Elindeki fazla olan ürünü satmak istemiş ve böylece ticaret yapmaya başlamıştır. Ekonomik faaliyetlerin oluşmaya başlaması mülkiyet kavramını da beraberinde getirmiştir. Her insanın mülkü aynı olmadığı için toplumlarda eşitsizlik oluşmaya başlamıştır. İhtiyacını karşılamak isteyen insanlar

⁷⁷ Seda ÖZSOY, “**Kütüphane ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2013. s.8.

⁷⁸ İlk insanların dinleri için bakınız: Mehmet AYDIN, **Dinler Tarihine Giriş**, s.41.; İlkçağ medeniyetlerinin mimari yapısı ve topluma etkisi için bakınız: Elvan ESER, Yusuf KILIÇ, “Mezopotamya’nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.4, S.13, 2017, ss.412-438.

zengin kişilerden borç almaya başlarlar fakat bu borçları ödeyemezler. Zenginler verdikleri borcun ödenmediğini görürler ve böylece zengin gruptan borçlarını yüksek faizlerle tahsil etmek isteyen tefeciler ortaya çıkar. Yoksullar bunları ödemek için daha çok çalışırlar fakat bu çemberden çıkmak çok zordur. Son çare olarak mülkü az olan ya da mülkü olmayan insan kendini köle olarak satılığa çıkarmak durumunda kalır. İlkçağ Mezopotamya'sında durum genel olarak bu şekildedir. Mısır'ın Mezopotamya'dan farkı Firavun'un Tanrı olarak görülmesidir. Tanrı yeryüzünün hâkimi olduğu için Mısır'ın tüm toprakları Firavun'a ait kabul edilmiştir. Bu durum Mısır'da halktan zengin bir grubun öne çıkmasını engellemiş olmasına rağmen zengin din adamları topluluğunu engelleyememiş, piramitlerin ve tapınakların çevresinde şehrin ekonomik faaliyetlerin devam etmesinin önüne geçilememiştir.⁷⁹

İlkçağ medeniyetlerinden olan Frigler'e, Urartular'a, Sümerler'e de genel olarak bakıldığında ekonomik hayatın tarıma dayandığı görülür. Tarımı geliştirmek için yapılan icatların üretimi artırması fazla olan ürünü satma ihtiyacını ortaya çıkardığı için ticari faaliyetler gelişmiştir. Fazla ürün yetiştirmek isteyen üreticilerin kendilerine işlerinde yardım edecek kişilere ihtiyaç duymaları köleliğin artmasına yol açmıştır. Paranın icadına kadar olan sürede ticaret takas usulü yapılırken paranın icadıyla bu durum değişmiştir. İlkçağ medeniyetlerinde İran, Çin, Hindistan fark etmeksizin genel olarak ekonomik hayat benzer silsilede devam etmiştir. Kimi medeniyet tarım, ticaret, zanaata daha erken başlarken kimi medeniyetler ise bu ekonomik faaliyetlerle daha geç tanışmıştır.

Antik Yunan'da ekonomi görüşü Aristo ve Platon'un ekonomi düşüncesinden yola çıkılarak anlatılmasına rağmen bu bölümde de genel olarak bahsedilecektir. Antik Yunan'da tarım için gerekli olan düz arazilerin bulunmamasından dolayı insanlar ticarete yönelmişlerdir. Toplumda toprak sahibi ve maddi durumu iyi olan seçkin Yunan halk ve seçkin kişilerin topraklarında yaşayan köleler bulunuyordu. Antik Yunan'da seçkin kişiler yönetim ve devletle ilgili konularla ilgilenenlerken, köleler tarlalarda çalışanlardı. Aristokrat bir yönetimin olduğu Antik Yunan'da

---

⁷⁹ Enver GÜNAY, "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncenin Özellikleri", *International Journal of Academic Value Studies*, S.1, 2015, s.49.

soyluların ekonomik kaygısı bulunmazken, köleler ekonomik yönden sıkıntı yaşıyorlardı. Soylular neslinin iyi yetişmesi için askeri, eğitim, siyaset gibi pek çok alanla ilgilenmelerine rağmen kölelerin temel sorunlarından olan iktisatla ilgilenmemişlerdir.⁸⁰ Antik Yunan'ın içinde olduğu bu adaletsiz yaşama karşı çıkanlar Sofistler olmuştur.

Sofistler ilk varlığın ne olduğunu değil de insanlığın ilk varlığa nasıl ulaştığını sorgulamaya başlamasıyla ontolojiden epistemolojiye, tabiattan insana keskin bir geçiş yapmışlardır. Bu süreç 1600'ler ve sonrasında İngiliz empristleri arasında ısrarlı bir sistemleştirme faaliyetinden (Descartes, Spinoza) şüpheli bir bilgi eleştirisine (Locke, Hume) geçildiği gösterir.⁸¹

Yunan medeniyetinin ticari faaliyetlerinden dolayı diğer medeniyetlerle iletişim halinde olması sofistlerin evrensel ahlak ve devlet anlayışı tartışmasını başlatmasına sebep olmuştur. Yazılı metnin yokluğundan dolayı evrensel ahlak ve siyaset anlayışından bahsedilemeyeceğini savunan sofistler ilk etapta devlet yöneticileri tarafından tepkiyle karşılanmışlardır. Antik Yunan'da antropomorfik Tanrı anlayışı diğer dinlerde görülen ruhban sınıfına müsaade etmediği için özgür düşünce gelişmiştir. Yunan düşünürlerinin iktisatla ilgili görüşleri diğer İlkçağ medeniyetlerinden ileri olmasına rağmen sezgiden ileriye ulaşamamıştır. İktisadın emekleme dönemi diyeceğimiz İlkçağ döneminde filozoflardan değer, mülkiyet, fiyat, para, servet gibi kavramlar öğrenilmiştir.⁸²

Hint tarihine bakıldığında Aryan ve Dravityan adında iki etnik grubun hâkimiyeti görülmektedir. Bunlardan Aryanlar asil ve açık derili; Dravityanlar ise yerli halk ve koyu derili idiler.⁸³ Hindistan'daki kast sisteminin ilkçağlardan daha eskilere dayandığı tahmin edilmesine rağmen günümüzde de geçerli olan kast sistemi toplumun ilerleyen zamanlarında ortaya çıkmıştır. Hinduizm'de kastların kökeni

⁸⁰ Enver GÜNAY, "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncenin Özellikleri", s.57.

⁸¹ G.SKIRBEKK- N.GILJE, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, çev. Emrah AKBAŞ- Şule MUTLU, 6.baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s.66.; Ahmet CEVİZCİ, **Felsefe Tarihi**, s.34.

⁸² M. Kutluğhan Savaş ÖKTE, "Antik Çağ'da İktisadi Düşünce", **Eletronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C.7, S.24, 2008, s.61.

⁸³ G.SKIRBEKK- N.GILJE, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, s.40.

ilahidir. Brahmanların (Brahmanlar yani din adamları) Tanrı'nın ağzından, Kşatriyaların (İdareci ve askerler) Tanrı'nın kolundan, Vaishyaların (tüccarlar, esnaflar ve çiftçiler) Tanrı'nın bacağından ve Südraların (işçiler, sanatkârlar ve köleler) ise Tanrı'nın ayaklarından yaratıldığına inanılan Hinduizm'de kast sistemi meslek ve statüleri belirlemektedir.⁸⁴ Bu durum ekonomik kuralları dinsel statülerin belirlediğini göstermektedir. Tarih boyunca köleliğin statüsüne ve doğuştan gelmesine karşı isyan eden⁸⁵ köleler ayaklanma çıkarmış olmalarına rağmen, Hindistan'da kölelik, dinsel statü olarak görüldüğü için huzursuzluğa neden olmamıştır.

Hinduizm'de insana ve doğaya ait olan özellikler Tanrılarda da bulunmaktadır. Eski Aryan görüşünün yansıtıldığı kutsal kitap olan Vedalar'da kozmos ve kaos savaşı açıkça görülür. Hinduizm'de Tanrı'nın kaosla olan savaşını insanın desteği olmadan kazanması mümkün değildir. İnsanın sunduğu ayinler, kurbanlar kozmik olayların devam etmesini sağlar. Hinduizm'in Vedalardan sonra diğer kutsal kitabı olan Upanişadlar öğrenci ve hikmet sahibi olan kişinin arasındaki ilişkiden bahsetmesi açısından Platon'un diyaloglarına benzemektedir.⁸⁶ Upanişadlarda atman (insan benliği) Brahman (Yaratıcı)'dan bir parça⁸⁷ olduğu için insanların özünde Tanrısal bir ruh olduğuna inanırlar. Bu durum batı mistisizminde de görülür. İstek ve arzulardan kurtulmak için dünyadan el çekmiş ve çileli bir hayat süren Brahminler, bu çileli ve inziva hayatlarının içinde gerçeği ararlar. Onlara göre gerçek tabiatta ya da çevrede değil herkesin kendi içindedir. Bir kişinin gerçekliği bilmesiyle gerçeklikle karşı karşıya kalması çok farklı şeylerdir. Hinduizm gibi diğer uzak doğu dinlerinde de görülen gerçeklerle karşı karşıya kalacak olan kişilerin sadece din adamları olması kast sisteminin keskinleşmesini sağlamıştır. Böylece kast

⁸⁴ Mehmet AYDIN, **Dinler Tarihine Giriş**, s.112.; Seyhan TAŞ, Enver GÜNAY, "Antik Çağ Toplularının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumlar", **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, S.12, C.2, 2015, s.144.

⁸⁵ Roma'da M.Ö 73-71 yıllarında Spartaküs ayaklanması olmuştur. Bu ayaklanma o derece şiddetli olmuştur ki düzenli Roma birliklerine karşı verdikleri savaşı kazanarak Roma imparatorluğunu sarsmışlardır. 9. Yüzyılda Abbasi halifesi karşı mülkiyet talep eden köleler ayaklanmış ve çıkan karmati ayaklanması hilafeti zorlamıştır.

⁸⁶ G.SKIRBEKK- N.GILJE, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, s.41.

⁸⁷ G.SKIRBEKK- N.GILJE, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, s.42.

sisteminin olması ülkede zenginlerin aşırı mülk sahibi olmasına yol açmışken; alt kastta olanların da kölelik statüsüne düşmesine yol açmıştır.

Dini inancın sosyal alanlara etkisi sadece İlkçağ için geçerli değildir. Zaman ilerledikçe medeniyetler farklılaştıkça insanların ekonomik faaliyetleri değiştikçe dinin etkisi de değişmiştir. Birlikte yaşama kültürüne alışan insanlar göçebe hayatı bıraktıkları için yaşayacakları eve ihtiyaç duymuşlardır. Bunun yanında ibadethaneler, çarşılar, su kanalları, yollar, sütunlar inşa etmişlerdir. Hristiyanlar; kiliseler, katedraller, şapeller; Yahudiler; sinagoglar; Müslümanlar; camiler, minareler, kubbeler yapmışlardır.⁸⁸ Devletler ekonomik durumlarına göre ibadethanelerini güzelleştirmeye çalışmışlardır.

İlkel kabile dinlerinin politeist Tanrı tasavvuru, yaşam şartlarıyla birlikte toplumların ekonomik faaliyetlerini de etkilemiştir. Antik Yunan ve Roma'nın ilk dönemlerinde siyasi yapıyı güçlendirmek için devlet yönetimi alanında ekonomi düşüncesinden bahsedilmesine rağmen Sümerliler, Mısırlılar, Hintliler gibi ilkçağ medeniyetlerinde sistematik ekonomi düşüncesi görülmemektedir. Fakat bu durum bahsedilen medeniyetlerin ekonomik faaliyetlerinin olmadığını göstermemekle birlikte ekonominin emekleme döneminde olduğuna işaret etmektedir. Üretimin artması, ihtiyaç fazlası ürünün olması, teknolojinin ve ulaşımın gelişmesi ahlaki olarak ekonomik faaliyette bulunma fikrinin gelişmesine sebep olmuştur. Monoteist dinlerin topluluklar, devletler tarafından resmi din olarak kabul edilmesiyle birlikte din, ahlakın temeli haline gelmiştir. Ekonomik faaliyetlere dini ve ahlaki düzen getirilmeye çalışılmasıyla birlikte farklı düşünceler ve akımlar ortaya çıkmıştır.

Geleneksel ve dinsel statülerin oluşturduğu İlkçağ medeniyetleri, insanların davranışlarını yönlendirme ve ekonomik kurallarını belirleme konusunda hukuki sınırlamaya tabi olmadıkları için iktisadi anlamda toplumlara model teşkil edememişlerdir. Ekonomik kararların siyasete, geleneğe, dini etkenlere açık olması bu sorunların evrensel kurallarla çözülmesini engellemiştir. Bu durumdan etkilenmeyen iki istisna bulunmaktadır. Bunlardan ilki çalışmamızda bahsetmiş

---

⁸⁸ Seda ÖZSOY, "Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma", s.11.

olduğumuz gelişmiş felsefi, hukuki düşünceleri farklı iktisadi faaliyetlerde uygulayan Yunanistan ve ikincisi de Helenizmin mülkiyet ve ticari hukukunu tüm Roma'da uygulayan Roma devletidir. Antikçağ'da hâkim olan politeizmden dolayı dini- ahlakî sistem oluşturan Hindistan hariç diğer medeniyetlerde üretim, tüketim, özel mülkiyet gibi ekonomik faaliyetler gelişmemiştir. Bunun için Antikçağ'da politeist Tanrı tasavvurunun hâkim olduğu bölgelerde dinin etkisi az, geleneğin etkisi ise yoğun olarak hissedilmiştir. Geleneğin etkisinin dinin etkisine göre daha baskın hissedildiği Antikçağ'da ekonomik, sosyal, siyasal dönüşümün gerçekleşmesi geciktiği için, kapitalist sınıf da olgunlaşmamıştır. Böylece ekonomik sınıfların önderliğinde gerçekleşecek olan toplumsal dönüşüm modern çağda başlamıştır.⁸⁹

1.2. Platon'un Ekonomi Düşüncesi

Platon (M.Ö 427- M.Ö 347) aristokrat bir aileden geldiği için devlet yönetimine ilgi duymuş ve siyasete atılmayı düşünmüştür. Bu ilgi zamanla onun hayatında ideal devlet düşüncesinin şekillenmesini sağlamıştır. Platon'un hayatında bu düşüncenin şekillenmesini sağlayan iki önemli olay vardır. Bunlardan ilki Sparta ve Atina arasındaki Peleponnessos savaşıdır. Bu savaşta Atina yenilmiştir. Galip devlet Sparta'yı Platon; oligarşik yönetim, kölelere baskı kurarak gücünü pekiştirmeye çalışan, sanattan anlamayan bir yapı olarak görür. Sparta'nın savaşı kazanmasının tek sebebi ona göre askeri başarısıdır. Platon'un hayatında ideal devlet düşüncesinin şekillenmesini sağlayan ikinci etki Platon'un Atina demokrasisini sevmemesinin de nedeni olan hocası Sokrates'in idamıdır. (M.Ö 399) Sokrates geride bir eser bırakmamıştır. Ona dair bilgiler Ksenophon'un anılarından, Aristophanes'in komedyelerinden, Aristoteles'in notlarından ve Platon'un diyaloglarından öğrenilir. Kaynakların çeşitli olmasından, hangi kaynağın doğru olduğunu bilinmemesinden dolayı Sokrates hakkında farklı görüşler vardır. Tüm bu farklılıklara rağmen burada söz konusu olan Sokrates'in Platon'un hayatına olan büyük etkisidir. Sokrates'in idamının asıl sebebi; Atina gençliğinin ahlakını bozmayla suçlanması ve Atina halkının inandığı dini inançlara inanmamasıdır. Gençler arasında Sokrates'in düşüncelerinin taraftar bulması düşmanlık besleyenlerin

⁸⁹ Seyhan TAŞ, Enver GÜNAY, "Antik Çağ Toplularının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumlar", s.146.

de artmasına sebep olmuştur. Sokrates mahkemede düşüncelerinden, yaptıklarından dolayı pişmanlık içeren sözler söylememiştir. Hapisten kaçma ihtimali olmasına rağmen ilkelerinden, değerlerinden vazgeçmemek adına ölümü tercih etmiştir. Bu iki önemli olay Platon'un felsefi düşüncelerini etkilemiştir.⁹⁰ Sokrates'in idamında olduğu gibi, Platon'un devlet düşüncesinin şekillenmesinde de din faktörü etkilidir.

Sokrates ve Platon'un yaşadığı dönemde Atina'da çok tanrılı inanç hâkimdi. Fakat Sokrates bu inancı sorgulayarak tek Tanrı'yı anlatmış ve bunun için mahkûm edilmiştir. Platon insanların yaşamında dine ihtiyaç olduğunu düşünür. İdeal devlet düzenini anlatırken ülkeyi korumak için görevli olan bekçilerden bahseden Platon, onların inançlı kişiler olması gerektiğini vurgular. Toplumdaki sorunların Tanrı'ya, dine inanmamaktan kaynaklandığından bahseder. Dini inancı gerekli görmesine rağmen Platon, Atina'daki din anlayışına katılmaz ve Atina'nın din anlayışını eleştirir. Politeist Tanrı düşüncesinde sıkça görülen, bundan dolayı Atina'da da yaygın olan Tanrıların birbirleriyle savaşıma fikrine karşı çıkar. Kurban ya da ayinlerle Tanrıların insanların yaptıkları kötü işleri affetme fikrini Tanrı'ya rüşvet vermekle paralel olarak gören Platon'un düşüncesinde, politeist Tanrı anlayışı yerine hocası Sokrates gibi monoteist Tanrı anlayışı hâkimdir. Platon'un bahsettiği Tanrı; doğru, iyi, güzel, başlangıcı ve sonu olmayan, görünen âlemi ve ideler âlemini bilendir.⁹¹ Platon siyasi düşüncelerini uygulamak için denemelerde bulunmuş fakat bu konuda başarılı olamamıştır. Atina'da felsefe derslerinin yanı sıra geometri, coğrafya, hukuk gibi pozitif derslerin de verildiği siyasal eğitim merkezi olarak Akademeia'yi kurmuştur.

Platon eserleri "*Yasalar*" ve "*Devlet*"te hayalindeki devlet düzenini anlatır. Bu iki eser incelenerek Platon'un ekonomi görüşü anlaşılmaktadır. Platon'un Yasalar kitabı "Sizce Tanrı mı yoksa bir insan mı yasa koyucu olmalıdır?" sorusuyla başlar. Kleinias yasa koyucunun Tanrı olması gerektiğini söylemesi ile ideal devlet, toplum ve yasalar üzerine sohbet başlamış olur. Tanrısal kökenli bir devlette adalet ve doğruluk kavramları nasıl anlaşılmalıdır? Platon, yasa koyucunun yani Tanrı'nın

⁹⁰ Platon, **Yasalar**, çev. Candan ŞENTUNA- Saffet BABÜR, 1. Baskı, Kabalcı Yayıncılık, 2012, s.18.

⁹¹ Platon, **Yasalar**, s.365.

Platon, **Devlet**, çev. Sabahattin EYÜBOĞLU- M. Ali CİMCOZ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.124.

erdemden başlayarak yasaları düzenlediğini söyler. Girit yasalarının Atina'da yaygın olmasının sebebi de yasalara uyanların mutlu olmasındandır. Mutluluğu iyiliğe bağlı gören Platon'un felsefesinde iki çeşit iyilik vardır. Bunlar; insani iyilik (Tanrısal iyilere bağlıdır. Sağlık, güzellik, güç, zenginlik...) ve Tanrısal iyiliktir. (aklı başında olmak, adalet, yiğitlik...) Bir kişi Tanrısal iyilere ulaşmaya çalışırsa insani iyilikler de onun peşinden gelir.⁹²

Toplumun kurulmasının asıl sebebi insanın birlikte yaşamaya ihtiyaç duymasıdır. Her insan pek çok işte çalışamaz. Bundan dolayı toplumda iş bölümünün olması gerekir. Birlikte yaşama ihtiyacı aslında toplumsal iş bölümüne duyulan ihtiyaçtır. İş bölümü olduğu zaman kişi aynı işte çalıştığı için o alanda uzmanlaşır. Mesela sürekli çiftçilik yapan kişi çiftçilikte iyi olur. Birkaç işte uğraşırsa alanı genişlediği için uğraştığı işlerde tam olarak başarılı sayılamaz. Tek bir alanda üretim yapan üreticilerin ihtiyaçlarını satın almak için fazla mal üretmeleri gerekir. Üretimde fazlalığın ortaya çıkması Platon'un ütopyasında üretici sınıfına ek olarak nakliyeciler, pazarcılar, alıcının olmasını da gerekli görür. Pazara giden çiftçinin satacağı mala halkın o anda ihtiyacı yoksa çiftçi malını satmak için pazarda beklemeli mi? Bu durumun çözümünü Platon, üretimi azaltacağı ve çiftçiyi kaygılandıracağı için pazarda devlet için satın alıcıların olmasında bulur. Böylece alıcılar pazarda bekleyip halkın ihtiyacı olduğunda o malı satmalıdır. Bedenen güçlü ama iş görececek düzeyde birikimi olmayan bir kişi ne yapabilir? Platon'un ütopyasında toplumdan her kesime farklı görevler düşmektedir. Bedenen güçlü ama birikimi olmadığı için iş göremeyen kişinin, yeteneği olmayan bir alanda çalışmasına gerek yoktur. Platon'a göre böyle kişiler toplum için ücretli taşımacılık yapabilir.⁹³

Küçük bir devlet kurmak istenmesi durumunda bile pek çok insana ihtiyaç duyulacağını düşünen Platon, refah seviyesi yüksek bir devlet kurmak için ülkesini korumaya ihtiyaç olacağını bilir. Koruma görevinde olan bekçilerin de yeteneklerine göre seçilip eğitilmesi gerektiğini savunur. Koruma görevinde olan bekçiler devlete karşı mülayim, düşmanlarına karşı hiddetli olmalıdır. Bu ayrımı yapacak olan ise

⁹² Platon, **Yasalar**, s.56.

⁹³ Platon, **Devlet**, s.58.

akıldır.⁹⁴ Platon'un iş bölümü ile ilgili bu düşüncesi toplumdaki herkesin eşit kabiliyette olmadığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Her insanın kabiliyetleri, yetenekleri, ilgi alanları farklıdır. Bundan dolayı ayakkabıcılıkta iyi olan bir kişinin marangozlukta iyi olmasını beklenmez. Bu noktada Platon'un haklılık payı olmasına rağmen, toplumdaki kişilerin mesleklerini neye göre seçmesi gerektiğinden bahsetmez. Eğer idarecilik yapanlar insanlar arasından seçilmiş kişilerse toplumsal eşitsizlik ortaya çıkacaktır. Bir kişi hayatının bir döneminde farklı ilerleyen dönemde farklı zihni melekelerle sahip olabilir. Zamanla kendini geliştiren kişi hep aynı meslekte mi kalmalıdır?

Platon toplumdaki kişilerin zengin ve fakir değil orta derecede olmaları gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁵ Aşırı olarak iki uçta olmak toplumlara zarar verir. Aşırı zengin ve aşırı fakir kişiler aynı toplumda mutlu yaşayamazlar.

Platon'un ütopyasında toplum üç sınıftan oluşur. Bunlar; hükümdarlar (filozoflar), idareciler (koruyucular, bekçiler) ve işçiler (üreticiler). Tüm insanlar eşit derecede adaletli ve iyi değildir. Bundan dolayı herkes hükümdar olamaz. Yönetimden memnun olmadığı için ütopyasında filozofların egemenliğinde bir devletten söz eder. Ona göre bilge olanlar devleti yönetecek, cesur olanlar savunacak, üreticiler de toplumun ihtiyacı olan yiyecek ve aletleri temin edeceklerdir. Böyle bakıldığında üç grup birbirleriyle bağlantılı olduğu için eşit gibi görülebilir fakat Platon'un felsefesinde nitelik olarak düşünmek idare etmekten, idare etmek de üretmekten daha değerlidir.⁹⁶ Bu da bize toplumsal tabakalaşmanın Platon'un ütopyasında normal olduğunu gösterir. Platon'a göre toplumda önde olanlar meslek sahibi olmamalı, üretime de katılmamalıdır. Onların ihtiyaçlarını alt sınıfta olanlar karşılamalıdır. Alt sınıfın ürettiği herkese açık olmalı herkes ihtiyacını buradan almalıdır. Çünkü üst sınıfta olanların aklında devlet yönetmekten başka şeyler olmamalı, zihnini bunlarla meşgul etmemelidir.⁹⁷ Tüm bu bilgilerden yola çıkılarak Platon'un ütopyasında kolektif mülkiyeti savunduğu görülür.

⁹⁴ Platon, **Devlet**, s.64.

⁹⁵ Platon, **Devlet**, s.133.

⁹⁶ G.SKIRBEKK- N.GILJE, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, s.83.

⁹⁷ Platon, **Devlet**, s.113.

Platon'un özel mülkiyet yerine kolektif mülkiyeti savunmasının sebebi toplumdaki çıkar çatışmalarının topluma zarar vermesini engellemek içindir.⁹⁸ Platon toplumda üst grupta olanların (hükümdar ve muhafızlar) mülk edinmesine karşı olmasına rağmen, alt grupta olan üreticiler için böyle bir yasaktan bahsetmemiş fakat üreticilerin de mal edinme konusunu abartmamaları gerektiğini söylemiştir. Platon insanların genel olarak refah seviyesi açısından orta derecede bir hayat sürmeleri gerektiğini düşünür. Mesela bir ayakkabıcı para bulamazsa kaliteli ürün üretmeyeceği gibi tam tersi zengin olursa da tembellik yapmaya başlayabilir. Bundan dolayı orta seviyede olmalıdır.⁹⁹ Bu durumun çözümü üreticilerin aşırı kazanmamasını sağlamak mıdır yoksa üreticilere ahlaklı olmayı öğretmek midir? İşini iyi yapan bir üreticiyle işinde iyi olmayan üreticinin aynı parayı kazanması Platon'un ütopyasının adaletli olduğunu gösterir mi? Bizce bu iki soru Platon'un ütopyasında bazı eksiklerin olduğunu göstermektedir. Platon, özel mülkiyet konusundaki düşüncelerinde hata payı olduğunu hayatının son dönemlerinde fark etmiş ve toplumda sadece üreticilerin değil diğer kişilerin de toprak sahibi olmasına izin vermiştir. Fakat mülk edinme yoluyla toprakları genişletmeyi kabul etmemiştir.¹⁰⁰

Platon ihtiyacından fazlasını üreten kişinin ürettiğini satması için paraya veya takasa ihtiyaç olduğunu söylemiştir.¹⁰¹ İhracatta hangi para kullanılmalıdır? Normalde altın ya da kıymetli maden biriktirmenin yasak olduğu Platon'un ütopyasında ihracat için bu madenlerin kullanılmasına ihtiyaç duyulur. Çünkü ülkelerin paraları ihracatta değer kaybedebilir. Parayı değerli yapan onun üretildiği madenden ziyade kıymetidir. Platon'un bu düşüncesi modern para ve ekonomi düşüncesine yaklaştığını göstermektedir.¹⁰² Modern para düşüncesine yaklaşmasına rağmen Platon'un ihracata bakışı olumlu değildir. Ülke içinde ticaretin aktif rol oynamadığı durumlarda ihracatı gerekli gören Platon'a göre, ihracat ülke ekonomisine zarar verdiği gibi üreticinin aşırı zengin olmasını da sağlayabilir.

⁹⁸ M. Kutluğhan Savaş ÖKTE, "Antik Çağ'da İktisadi Düşünce", s.51.

⁹⁹ Platon, **Devlet**, s.117.

¹⁰⁰ M. Kutluğhan Savaş ÖKTE, "Antik Çağ'da İktisadi Düşünce", s.51.

¹⁰¹ Platon, **Devlet**, s.58.

¹⁰² M. Kutluğhan Savaş ÖKTE, "Antik Çağ'da İktisadi Düşünce", s.51.

Platon'un ütopyasındaki toplum kendine yetecek büyüklükte olan bir toplumdur. İnsan sayısı artarsa yönetim sorunları da artacağı için fazla olanlar göç ettirilmeli veya yeni yerler fethedilmelidir. Sınırların genişlemesi demek yönetimin sorunlarının artması demektir. Bunun için Platon, mümkün merteye kendine yeten küçük bir toplum oluşturmak istemiştir. Teknolojinin gelişmediği insanların birbiriyle etkileşimini zor olduğu bu dönemde devletlerarası iletişim ticaretle sağlanmaktadır. Platon'a göre ise ticaret insanın ruhunu kirleten kötü bir iştir. Mümkün merteye ticaretten uzak durulmalı ve ona son çare olarak başvurulmalıdır. Atina'nın dağlık olduğu ve tarıma çok elverişli olmadığı da düşünüldüğü zaman bu durum devleti zora sokabilir. O dönem için ticaret yeni buluşların da medeniyetler arasında yayılmasını sağlayan bir araçtı. Bunun için ticaretle uğraşmamayı tavsiye etmek mümkün olmayan bir görüştür.

Toplumsal tabakalaşma göz önüne alındığı zaman Platon'un ütopyasının sosyalist yapıda olduğu düşünülebilir mi? Platon'un ideal devletinde özel mülkiyet ve aile yaşamı vardır. Platon sadece soyluların ya da kapitalizmin çıkarlarını değil içinde bulunduğu şehir devletinin menfaatlerini de savunur. Peki, içinde bulunduğu devleti savunduğu için Platon'u muhafazakâr olarak düşünebilir miyiz? Bu da tam olarak Platon'un düşüncelerini tanımlamaz. Çünkü Platon şehir devletini savunmasına rağmen hataların da farkındadır. Platon akli gelenekten üstün tutmasına rağmen geleneğin akılla tutarlı olduğunu da savunur.¹⁰³

Platon dini, ahlakın korunması için gerekli yapı olarak gördüğü için Tanrıları da ahlak kurallarının bekçileri olarak değerlendirir. Dini doğruluk ile ilişkilendiren Platon, aynı zamanda dini, idelere ulaştırın yol olarak görmektedir. Din ve Tanrıları ayrı değerlendiren Platon'un dini Tanrılardan üstün tutmasının sebebi Yunan mitolojisine göre Tanrıların ahlak dışı tavırlar sergilemesindedir. Din ise Tanrıların bile uymak zorunda olduğu evrensel kanunlardır. Platon'un yaşadığı dönemde gördüğü antropomorfist Tanrı anlayışı ve Sokrates'ten öğrendiği monoteist Tanrı fikri arasında farkların olması onun dinin temeline ahlakı yerleştirmesine yardımcı olmuştur. Platon'un dinin evrenselliğini açıklamak konusunda amacı ahlakı korumak

¹⁰³ G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.86.

olduğu için ilk sorduğu sorular da eylemlerimizin dine uygunluğu ve aykırılığı konusundadır. Platon'un en büyük ideali toplumsal birliği sağlamaktır. Bunun için de en uygun yolun din olduğunu düşünen Platon'un ideal devletteki amacı, aklın ürünü olan yasalara tabi olunmasıdır.¹⁰⁴

İçinde bulunduğu dönemin din anlayışından etkilenen, dini ahlakın korunması olarak gören Platon'un bu düşüncesi ekonomi görüşünde de ahlaki davranışlara önem vermesini sağlamıştır. Ekonomi de doğruluğa önem vermesi, para hırsını hoş karşılamaması, ticareti hoş karşılamayıp son çare olarak değerlendirmesi, mülk edinmek amacıyla toprak sahibi olmayı yasaklaması hatta kolektif mülkiyeti savunmasının sebebi Platon'un Sokrates'ten öğrendiği din ve Tanrı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Toplumun bütünlüğünü sağlamak için dini gerekli gören Platon, toplumsal birlikteliği ekonomik faaliyetlerde, siyasi yapılarda düzenle sağlamaya çalışmaktadır. Nitekim dini kuralların olmadığı yerlerde sofistçe ve tiranca düzen toplum kurallarını menfaatleri için istedikleri şekilde kullanabilirler. Bunun için Platon'un Tanrıları dinin uygulayıcı olarak görmesi dini tamamen Tanrıların gözetimine bırakmasını sağlamıştır. Platon'da Tanrı'nın özellikleri vahiy kaynaklı dinlerin özelliklerini tam karşılamamasına rağmen paralellik göstermektedir. Platon'a göre Tanrı tektir. Birliği ideler dünyasında gören Platon, tekliği temsil eden en yüksek iyiyi Tanrı olarak görür. Tanrı'nın iyi olması adaletli ve doğruluğu beraberinde getirmektedir.¹⁰⁵ Platon'un Pythagoras, Parmenides ve Herakleitos'un felsefi düşüncelerini Mısır seyahati sırasında Musa peygambere inananlardan aldığı mistik derslerle sentezlemesi mağara alegorisinde kendini göstermektedir. Bu sentez

¹⁰⁴ Hüsameddin ERDEM, "Platon'un Din Anlayışı", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.18, 2004, s.11.; Platon'un din düşüncesi için bakınız: Platon, **Yasalar**, çev. Candan ŞENTUNA-Saffet BABÜR.; Platon, **Euthyphron**, çev. Güvenç SAR, 1.baskı, Kabalcı Yayınları, 2011, s.10.

Platon'un eserlerinde bazen Tanrı bazen de Tanrılardan bahsetmesinin sebebi yaşadığı dönemin politeizmine karşı çıkmamak içindir. Platon'un iki yönlü olan Tanrı anlayışının ilkinde geleneksel Yunan politeizmde bulunan Zeus, Hera, Athena gibi antropomorfik, ölümsüz Tanrılardan bahsedilirken ikincisinde monist inanç merkezli Tanrı tasavvuru göze çarpmaktadır. Nitekim Platon tabiat olaylarına sembolik anlamlar yükleyerek onları yaratılmış Tanrılar olarak değerlendirir. Platon'a göre ise tek Tanrı tabiatta bulunan olayları, gök cisimlerini yaratan ve bir cisme can verebilenidir. Grek felsefesinin "yokluktan hiçbir şeyin var olamayacağı" düşüncesi sebebiyle Platon'un Tanrısı yoktan var eden bir Tanrı değil, düzensizliği düzene çeviren mimardır. Bkz. Cevdet KILIÇ, "Platon'un Metafizik Terminolojisi ve Mağara Alegorisinin Mistik Temelleri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.7, S.33, 2014, s.572.

¹⁰⁵ Cevdet KILIÇ, "Platon'un Metafizik Terminolojisi ve Mağara Alegorisinin Mistik Temelleri", s.572.

tüm tarihi zaman içerisinde mistik düşüncenin ahlaka etkisini göstermektedir.¹⁰⁶ Platon'un ekonomik anlamda faizi hoş görmemesi, adaletli davranmaya teşvik etmesi, para hırsına iyi gözle bakmaması onun din, Tanrı, ideler ve mağara alegorisiyle bağlantılıdır. Genel olarak Platon'un ekonomi düşüncesi; siyasal, sosyal, ekonomik sorunlarının ilk defa ortaya konulduğu ve çözüme ulaşılmaya çalışıldığı dönemdir. O dönemde iktisat tarihi kavramı olmamasına rağmen ekonomiyle ilgili temel yorumlar yapan Platon, kendisinden sonra gelecek olanlar için önemli bir kapı açmıştır.¹⁰⁷

1.3.Aristo'nun Ekonomi Düşüncesi

Düşünce yapısını iyi anlamak adına Aristo'nun hayatına kısaca değinmek faydalı olacaktır. Aristo (M.Ö 384- M.Ö. 322) Makedonya kıyılarındaki bir şehirde dünyaya gelmiştir. Babası Makedonya sarayında görevli bir hekimdir. Matematikten etkilenen Platon'un düşünce yapısı gibi babasının mesleğinin de etkisiyle Aristo da biyolojiden etkilenmiştir. 17 yaşında Platon'un Akademia'sına katılan Aristo, yirmi yıla yakın burada eğitim görmüştür.¹⁰⁸ Platon hayattayken Aristo "*Akademia'nın beyni*" olarak anılmaktaydı. Platon'un vefatından sonra akademinin felsefeyi matematikselleştirmeye çalışmasından dolayı ayrılmıştır.¹⁰⁹ Platon'la bazı konularda farklı düşünceler de Platon'un Aristo'ya etkisi büyüktür. Platon, kusursuz bir devlet teorisi oluşturmaya çalışmasına rağmen Aristo, gördüğü düzenlerin içinde en iyisini bulmaya çalışır. Platon ve Aristo'nun devlet düzeni ile ilgili görüş farklılıkları ekonomi düşüncelerini de etkilemiştir. Bu durum Platon'la Aristo'nun düşünce olarak tamamen birbirinden ayrıldığı anlamına gelmemelidir. Aristo, Akademi'den ayrıldıktan sonra su altı yaşamı incelemiş, böylece gözlem yapmayı ve gruplandırmayı keşfetmiştir. Rönesans döneminde ortaya çıkacak olan deney metoduyla Aristo, bu dönemde henüz tanışmamıştır. Aristo'nun, Yunan ve Perslerin dâhil olduğu büyük imparatorluk düşüncesinden ziyade şehir devleti düşüncesinde olması, Büyük İskender'e hocalık yapmış olmasına rağmen onun düşünce dünyasına etkisini azaltmıştır. Büyük İskender'in vefatında Makedon olduğu için Aristo'nun

¹⁰⁶ Cevdet KILIÇ, "Platon'un Metafizik Terminolojisi ve Mağara Alegorisinin Mistik Temelleri", s.5786

¹⁰⁷ M. Kutluğhan Savaş ÖKTE, "Antik Çağ'da İktisadi Düşünce", s.52.

¹⁰⁸ G.SKIRBEKK- N.GILJE **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, s.94.

¹⁰⁹ Aristoteles, **Politika**, çev. Furkan AKDERİN, 3.baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s.10.

parmağının olduğunu düşünen halk, Sokrates gibi onu da mahkûm etmek istemiştir. Buna fırsat vermemek için Atina'dan ayrılan Aristo kısa bir zaman sonra vefat etmiştir.¹¹⁰

Tabiat olaylarını harekete geçirmek için sebebe ihtiyaç duyulduğunu düşünen Aristo, teoloji, Tanrı ve dinle ilgili görüşlerini ilk muharrik teorisiyle açıklamıştır. Aristo, kendisi hareketsiz olmasına rağmen maddelere hareket sağlayan ilk muharrikin kuvvetini mekanik etkilerden ziyade amaçlardan aldığını düşünür. Aristo'nun maddeyi amaca yönlendiren soyutlanmış kuvveti (salt form) Platon'un iyi ideası ile benzerlik gösterir. Salt form; ezeli, ebedi, cisimsiz ve en yetkin varlık olması ve özellikleri yönüyle Tanrı'nın kendisidir. Aristo, âlemin düzenleyicisi olarak görülen Antik Yunan politeist Tanrı görüşünden farklı düşüncelere sahip olduğu için Sokrates gibi tenkit edilmiştir. Dönemin çoklu Tanrı görüşünü kabul etmemesi Aristo'yu politeistlikten uzaklaştırırken, âlemi yokken var eden ve maddeleri hareket ettiren Tanrı fikrini savunması onu teist görüşe yakınlaştırmıştır. Evrenin düzeninden sonra artık tabiata müdahale olmayacağı söyleyen Aristo'nun, Tanrı'nın evrene müdahalesinin ne zaman son bulacağından bahsetmemesi onun deist mi teist mi olduğu yönünde görüş farklılıklarına sebep olmuştur. Teolojik açıdan Aristo'nun Tanrı'nın varlığını kabul etmesi devlet düzeni ve ekonomi düşüncesini etkilemiştir. Öyle ki bu etki Rönesans ve Aydınlanma dönemine kadar devam etmiştir.

Tarih boyunca insanlar neden birlikte yaşamışlardır? İlk insandan günümüze kadar bizi birbirimize bağlayan şey ihtiyaçlarımızdır. İhtiyaçlar olmasaydı belki de insanlar birlikte yaşamaya gerek duymayacaktı. İnsanların beslenme, giyinme, barınma gibi çeşitli ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçlarını gidermek için ilk olarak takas yöntemini kullanılmış zamanla bu yöntemin yerini para almıştır. Aristo bu noktada insanların takasta eşitliği sağlaması için orantı kurulması gerektiğini söylemiştir. Eşitlik için kurulması gerekli oran, parayla belirlenmektedir. Mesela değeri 10 yatak olan bir evi almak isteyen alıcı 10 yatak verebildiği gibi 10 yatağın değerini de verebilir. Bu durumda satıcı zarar etmez. Malın değer kriteri ne olmalıdır? Aristo bu

¹¹⁰ G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.94.

oran belirlenirken halkın şikâyet etmemesi için adaletli davranılmasını gerekli görür. Onun bu tutumu Antik Yunan döneminde ekonomik faaliyetler ve ahlaki ilkelerin değerlendirilmeye başlandığını göstermektedir. Zamanla takasın yerini paranın alması ise doğal süreçlerle değil, insan ilişkilerinin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır.¹¹¹

Aristo, doğada olduğu gibi toplumda da yöneten ve yönetilen ayrımının olmasını normal karşılamıştır. Nasıl ki bedenimizi aklımız yönetiyorsa toplumu da yöneten bir grubun olmasını gerekli gören Aristo, yönetenleri olabilecekleri önceden gören kişilerden seçilmesini savunur. Yönetilenler ise, bedenen güçlü ama zihnen yönetilenler kadar olgun olmayan kişilerdir. Bu iki grubun da toplum olmakta çıkarı vardır.¹¹² Aristo doğadaki bu çıkar ilişkisi için insanı politik bir hayvan olarak görür.¹¹³ Aristo'ya göre insanı hayvandan ayıran özellik, yani politik olmasının sebebi insanın şehri imar ederken iyi-kötü, güzel-çirkin diye gruplara ayırabilmesidir. Eğer bunlar olmasaydı insanı diğer canlılardan farklı kılan durum olmazdı.

Geçimini sağlamak için mülk edinen yani ihtiyacı kadar para kazanan kişinin amacı daha çok para kazanmak, zengin olmak ve refah için de yaşamak mıdır? Aristo böyle bir anlayışa karşı çıkar. Onun hayalindeki devlet düşüncesinde insanlar parayı amaç değil araç olarak görmelidir. Zenginliğin araç olarak görülmesinden dolayı sınırlı olduğunu düşünen Aristo, kişilerin ihtiyaçları ölçüsünde takas yapmaları gerektiğini savunur.¹¹⁴ Takas yapılan ürünler arasında adalet nasıl sağlanmalıdır? Toplumda herkese eşit mülk mü verilmelidir? Aristo özel mülkiyete onay verdiği için Platon'un düşüncesi olan kolektif mülkiyet fikrine katılmaz. Herkes eşit servete sahip olduğu zaman soylular kendilerinin daha iyi şeylere layık olduklarını söyleyip karşı çıkacaklardır.¹¹⁵ Eğer mülk ortak olursa çok çalışanlar az çalışanlara isyan edeceklerdir. Bir grup az çalışıp çok kazanırken, diğer grup çok çalışıp az kazanmış olacaktır. Bu durum sosyalist yapının genel sorunudur. Sosyalist yapının çalışma kapasitesi ve kazanç sorununu insanların kapasitesi eşit olmadığı sürece aşmak pek mümkün görünmemektedir. Mülk ortaklığı denilince genel olarak çiftçiler ve

¹¹¹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, çev. Furkan AKDERİN, 1.baskı, Say Yayınları, 2014, s.115.

¹¹² Aristoteles, **Politika**, s.30.

¹¹³ Aristoteles, **Politika**, s.26.

¹¹⁴ Aristoteles, **Politika**, s.20.

¹¹⁵ Osman İnan ŞENSES, "**Platon'dan Smith'e Sosyal Düzenin İnşası**", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2017, s.12.

zanaatkârların mallarına ortaklığın akla geldiğini söyleyen Aristo, yönetime ortaklık denilince çiftçi ve zanaatkârların hesaba katılmadığını söylüyor. Bu durum neden tek taraflı düşünülmektedir? Platon ve Aristo'nun ekonomi düşüncesinde asıl farklılıklarını mülkiyet fikri oluşturmaktadır. Platon, Aristo'nun aksine mülkiyete belli noktaya kadar müdahale etmeyi savunduğu ilk dönemlerden sonra düşüncelerini değiştirmiş ve mülkiyetin sınırı olarak da toplumda en az mülkiyete sahip vatandaşla en çok mülkiyete sahip vatandaş arasında beş kat fark olması gerektiğini söylemiştir.¹¹⁶ Platon'un bu düşüncesi, çocuk sayısı fazla olan ve çocuk sayısı az olan ailelerin aynı kefeye konulması anlamına geldiği için mantıken tutarlı görünmesine rağmen reelde uygulanması mümkün değildir.

Aristo özel mülkiyetin, motivasyonu ve mülk elde etmenin haz vermesinden dolayı insanın mutluluğunu artıracaklarını düşünür. Özel mülkiyette bir şeyleri başardığını hisseden insan, kendini sevmeye başlayıp iyi hissetmesine rağmen, kolektif mülkiyette böyle bir durum söz konusu değildir. İnsanın psikolojik yönünden dolayı da mülkü olan birey, yardıma ihtiyacı olan kişileri gördüğünde yardım eder ve kalbinde iyilik filizlenip insana haz verir. İşe yaradığını hisseden insan kendini daha mutlu hisseder. Aristo'ya göre mutluluğu diğer ahlaki eylemlerimizden farklı kılan şey bireyin mutluluğu her zaman kendi için tercih etmesine rağmen diğer ahlaki eylemleri ise mutluluğa ulaşmak için tercih etmesidir. Bireyler esasen iyilikleri, akli kendi mutluluğu için kullanmaktadır.¹¹⁷ Aristo'ya göre özel mülkiyetle ilgili olumsuz olarak görülen durumlar mülkten değil insanın doğasının bozulmasından kaynaklandığı için¹¹⁸ bu durum herkes için geçerli değildir. Bütün bireyler için geçerli olmayan durumdan dolayı insanların ellerinden mülklerini almak doğru olmayacaktır.

Aristo'nun ekonomik eşitsizliğe alternatifi üst sınıfta olanlar için mülk sınırlaması getirilip, alt grubun korunmasıdır. Orta sınıf, toplumlarda arabulucu sınıftır.¹¹⁹ Böylece fakir ve zengin arasında uçurumsal farkların olmayacağını

¹¹⁶ Aristoteles, **Politika**, s.64.

¹¹⁷ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s.28.

¹¹⁸ David ROSS, **Aristoteles**, çev. Ahmed ARSLAN, 1.baskı, Kabalcı Yayınları, 2011, s.381.

¹¹⁹ Aristoteles, **Politika**, s.48.

düşünür. Nasıl ki her aracın bir sınırı vardır zenginliğin de sınırı olmalıdır.¹²⁰ Ayakkabının kullanım alanı sınırlı olduğu için giymek veya takas için kullanılıp başka bir amaçla kullanılamaz. Ayakkabı örneğinde olduğu gibi mülk de insanların ihtiyacı kadarını takas etmek için kullanılmalıdır. Her coğrafyada yetişen ürünler farklıdır. İnsanların da farklı coğrafyadaki ürüne ihtiyacı olabilir. Böyle bir durumda kendi ürettiği takas yapılacak ürünü, alacağı ürünün yanına getirmesi zordur. Bundan dolayı insanlar yanlarında taşınması kolay ve ağır olmayan değerli madenleri buldurmışlardır. Taşınan değerli madenler yerini zamanla paraya bırakmıştır.¹²¹ Aristo'nun insanlığın paraya geçiş sürecini anlatması Platon'la benzerlik gösterir.

Paranın ve servetin farklı şeyler olduğundan bahseden Aristo'ya göre para kazanma sonu olmayan bir durumdur. Bu kişinin amacı haline gelmiş¹²² ise kötü bir durumdur. Hatta bunun en kötüsü tefeciliktir.¹²³ Para kazanmayı amaç haline getirmeyi bile kötü olarak gören Aristo'nun, paradan para kazanmak olan tefeciliği ahlaki eylem olarak görmemesi olağandır.

Aristo'nun devlet, ekonomi, toplum görüşleri ahlak anlayışıyla sıkı bir bağ içerisindedir. Platon gibi Aristo'da da insan kendi deyimiyle “*zoon politikon*” yani sosyal bir varlık olduğu için ahlaki olgunluğa ancak devlet ve toplumla ulaşabilir. İnsanda erdemli olmaya fitraten bir yatkınlık olmasına rağmen bu yatkınlığa devletin halkını ahlak bakımından biçimlendirilmesi ile ulaşılacaktır.¹²⁴ Nitekim serveti para kazanmak gibi amaç değil, insanın geçimini sağlamak için araç olarak görmesi, ticaret ve zenginlik için para kazanmayı doğadan değil insan ilişkilerinden ortaya çıkmasından dolayı eleştirmesi, paranın ticareti olduğu ve doğaya aykırı olarak gördüğü faiz ve tefecilikten de hoşlanmaması ekonomi görüşü ile ilgili ipuçları vermiştir. Platon'un kolektif mülkiyetinin aksine özel mülkiyeti savunan Aristo,¹²⁵ özel mülkiyette karşılaşılan ahlaki olmayan sorunları insanların karakterlerinde olan olumsuz değişimlere bağladığı için bu durumun genellenmemesi gerektiğini düşünür.

¹²⁰ Aristoteles, **Politika**, s.37.

¹²¹ Aristoteles, **Politika**, s.39.

¹²² Aristoteles, **Politika**, s.40.

¹²³ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s.86.; David ROSS, **Aristoteles**, s.378.

¹²⁴ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, 27.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2015, s.80.

¹²⁵ Aristo'nun ekonomiyle ilgili görüşleri için bakınız: Aristoteles, **Ekonomi**, çev. Furkan AKDERİN, 1.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2016.

Aristo'nun dönemin politeist Tanrı tasavvurundan ayrılarak monoteist Tanrı fikrinde olması, ahlaki ilkelerin gerekliliğini savunması onun ekonomi görüşünü adalet, doğruluk, yardımseverlik gibi ilkeleri temel alarak oluşturmasını sağlamıştır.

1.4.Helenizm ve Roma'nın Ekonomik Sistemlere Etkisi

Aristo'nun öğrencisi olan Büyük İskender'in Yunan devletini fethetmesiyle Makedonya devletinin toprakları Yunanistan'dan Hindistan'a kadar genişlemiştir. Bu fetih batıda Yunan kültürünün, doğuda Doğu Akdeniz ve Mısır'da oturan milletlerin birleşip tek bir kültür akımının oluşmasını sağlamıştır. Bu kültür oluşumuna *helenizm* denir. Doğu ve batı kültürünün sentezi Roma imparatorluğunda devam edip Hristiyanlığın yayılmasıyla son şeklini almıştır. Yunan devleti siyasi olarak var olmasa bile kültür olarak Akdeniz kıyılarında uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Yunan felsefesi zaman ilerledikçe dini ve dini olmayan görüşlere sahip filozoflar yetiştirmeye başlamıştır.¹²⁶

Yunan medeniyetinin sonlarına doğru Epikürcülük ve Stoacılık felsefe akımları ortaya çıkmıştır. Aristo ve Platon'un felsefesine zıt bir akım olan, maddeciliğe ve materyalizme dayanan Epikürcülük, Yunan devletinde site hayatının etkisinin azaldığı zamanda kişilerin sitenin yardımına ihtiyaç duymadan da bilgeliğe ulaşabileceğini iddia ederek ortaya çıkmıştır.¹²⁷ Epikürcülük, insanın bireysel zevklere yönelmesinin kişiyi daha mutlu edeceğini savunur. Bu felsefeye göre kişi bireysel hedeflerine yönelirse ahlaki ve siyasi hedeflere ulaşması daha kolay olacağı için daha mutlu olur ve haz alır. Epikürcülüğe göre Tanrılar sonsuz mutluluğa sahip, dünya ile ilgilenmelerine ihtiyaç duyulmayan varlıklar oldukları için Tanrıların dünyaya etkisi de bulunmamaktadır. İnsanların bütün ihtiyaçlarının karşılanamaz olduğunu düşünen Epikür, bireylerin beslenme gibi doğal ve zorunlu olanların temin edilmesiyle mutlu olacağını savunur. Doğa kolay elde edilebilir şeyleri zorunlu kılarken lüks beslenme gibi doğal ama zorunlu olmayan veya makam sahibi olmak gibi hem doğal hem zorunlu olmayan ihtiyaçları zorunlu kılmamıştır.¹²⁸ Epikürcülüğün halk arasında hızlı bir şekilde sempati kazanmasının sebebi Atina'nın

¹²⁶ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.82.

¹²⁷ M. Kutluğhan Savaş ÖKTE, "Antik Çağ'da İktisadi Düşünce", s.60.

¹²⁸ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.90.

sosyal olarak çöküntü içinde olan yapısı, mülklerin toplumun ileri gelenlerinde toplanmış olması ve bunun sonucunda insanların fakirleşmesidir. Teolojik ve ahlaki olarak insanlara sorumluluğun yüklenmemesi Epikürcülüğün kabul edilmesini de kolaylaştırmıştır.¹²⁹

Epikürcülüğe tepki olarak ortaya çıkan Stoa felsefesi Roma devletini etkilemiştir. İnsanın ruh ve bedenden oluştuğunu söyleyen Stoa felsefesi, ruhu bedeninin başka şekli olarak görmektedir. Epikürcülük, evreni nedenlerle açıklamaya çalışırken; Stoacılık, evreni Aristo'ya bağlı kalarak açıklarlar. Epikürcülerde evrendeki her şey Tanrısal bir düzene boyun eğer. İnsana düşen ise elinden geldiğince evrendeki bu Tanrısal düzene katılmaktır. Stoa düşüncesinde olan ve Roma'yı etkileyen iki önemli filozof Cicero (M.Ö 106- M.Ö.43) ve Seneca (M.Ö.4- M.S.65)'dir. Cicero doğaya saklanmış yasa fikrini, insanların yapmaları ya da yapmamaları gereken eylemleri söyleyen doğal hukuk fikrini ortaya atmıştır. Cicero'nun felsefesine göre kişilerin hırsızlık yapmamasını söyleyen hâkimler değil doğal hukuktur. Medeniyetler birbirinden farklı olmasına rağmen doğal hukuk düşüncesi benzerdir.¹³⁰ Böylece iyiyi kötüden, haklıyı haksızdan ayıran doğal yapının varlığı, medeniyetlerin birbirinden farklı olmasına rağmen doğal hukuk düşüncelerinin benzerliğini oluşturmuştur.

Cicero'nun iktisatla ilgili düşünceleri Aristo'ya benzer. Tarımın ekonomik faaliyetler için önemli olduğunu düşünen, Cicero da ticaretin kâr ya da zenginlik için yapılmasını kötü karşılar. Cicero'nun felsefesinde ekonomi düşüncesinin Aristo'dan farklı tarafı, toptancıları ve faizli krediyi övmesidir. Çünkü Cicero'ya göre çok parası olan kişi geniş araziler alabilir. Bu da tarımın gelişmesini sağlar. Cicero da Aristo gibi faizli krediyi paranın ticareti olarak gördüğü için olumsuz karşılamıştır.¹³¹

Seneca, züht hayatının tavsiye edildiği Roma döneminde, bilgelerin de maddi imkânlarının fazla olup cömert olmaları gerektiğini savunmuştur.¹³² Yunan düşüncesinde bilgelerin mülk edinip halka yardım etme görüşü o zamana göre pek

¹²⁹ Hüsameddin ERDEM, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, s.265.

¹³⁰ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.109.

¹³¹ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.111.

¹³² M. Kutluğhan Savaş ÖKTE, "Antik Çağ'da İktisadi Düşünce", s.60.

yaygın olmayan bir şeydi. Seneca'nın düşüncesinde zenginlik iyi işlerde kullanmak için uygun görülmüştür. Seneca doğada olan tüm olayların Tanrı'nın işareti olduğuna inanmasına rağmen bunların hepsini Tanrı'ya bağlı görmez. Seneca bu durumu şöyle açıklar. Kuşların uçuşu sırasında onların kanatlarını yönlendiren Tanrı olmamasına rağmen kuşların uçmasında Tanrı'nın etkisi vardır. Tanrı evrendeki her şeyi tek tek yöneten değilse de her şeyi kapsayan doğa yasasının sahibidir. Bu durumda her şey zaten sistemli ve zorunlu olarak olup bitiyorsa ibadetler, kurbanlar olacak olanı değiştirir mi? Seneca kurbanlarda amacın kaderi değiştirmek değil kurban kesen kişinin mutlu olmasının kaderin bir parçası olduğunu söyler. Kişi başına gelen her şeyi Tanrıdan bilirse mutsuz olmaz, sıkıntı çekmez. Çünkü bunun kaderden olduğunu bilir.¹³³

Helenistlik dönemin önemli felsefi öğretilerinden olan Stoa felsefesinde kişinin erdemli olmasının mutlu olmasına bağlı olduğu görülür. Peki, bireyler nasıl mutlu olur? Kimi insan sağlıklı olmayı mutluluğun şartı olarak sayarken, kimi insan ise zengin olmayı mutluluğun şartı olarak sayabilir. O zaman zengin olmayan ya da sağlıklı olmayan kişi mutlu sayılmamalı mıdır? Kişi mutluluğu nerede aramalıdır? Bu soruların cevabı olarak mutluluğu dinde arayan, Roma döneminde din özlemini karşılayan yeni felsefi akım olarak Neo-Platonizm ortaya çıkmıştır. Neo-Platonizm, Plotinus'la başladığı felsefesini Platon'a dayandırarak açıklamaya çalıştığı için bu isimle anılmıştır.¹³⁴ Evreni aydınlık ve karanlığın ilişkisiyle açıklayan Plotinus, Platon'un düalist ideler kuramına farklı bir bakış açısı getirmiştir.¹³⁵ Platon'un duyularla algıladığımız olgusal evren ve sadece zihnen algıladığımız ideal evren görüşü dinlerin felsefi düşüncelerinin zeminini hazırlamalarında önemli bir faktör olmuştur. Antikçağ'ın sonlarına doğru dinle felsefe o kadar iç içe girmiştir ki felsefeye artık philiosophia değil, theosophia denilmeye başlanmıştır.¹³⁶ Bu zamandan sonra felsefe Neo-platonizm ve Patristik felsefe olarak iki şekilde dini dünya görüşü sunmuştur.¹³⁷

¹³³ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.111.

¹³⁴ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.117.

¹³⁵ G.SKIRBEKK- N.GILJE, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, s.135.

¹³⁶ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.116.

¹³⁷ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.117.

Yerelden evrenselliğe ve kozmopolitizm idealine yönelmeyi tavsiye eden Stoacılar Roma yurtseverliğini baltalamıştır. Bireylerin kendi içine yönelmelerini ve dünya işlerinden uzaklaşarak ölümden sonra olan hayat için uğraşılmasını savunan Stoa felsefecilerinin görüşü, Hristiyan teolojisi ile benzerlik gösterdiği için toplumda kabul görmüştür. Kadere rıza göstermek ve sıkıntılara karşı durmak yerine katlanmayı tavsiye eden bu felsefi akıma iktidarda bulunan devlet adamlarının takdirini kazandığı için karşı durulmamıştır.¹³⁸ Dünyadan el etek çekme fikri ekonomiyi de etkilemiştir. Roma'nın ilk dönemlerinde ihtiyacı kadar çalışan halka az ile yetinmenin tavsiye edilmesi halkın tarım, ticaret gibi ekonomik faaliyetlerden uzaklaşmasını sağlamıştır. Hristiyanlıkta tavsiye edilen züht hayatının ekonomiye etkisi reform dönemine kadar devam etmiştir.

Hristiyan kaynaklarına göre¹³⁹ Antik Yunan ve Roma'da hâkim olan politeist dini inancı monoteizme çevirmesiyle sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi gibi pek çok alanda değişimlere sebep olan İsa Peygamber, Roma'nın kukla devletlerinden olan Taberiye'de dünyaya gelmiştir. Hristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil'de Meryem'in İsa peygambere hamile olduğu söylenmiştir. Sürekli gezip insanları etkileyen sözler söyleyen İsa Peygambere inanan toplulukların oluşması Hristiyanlığın daha çabuk yayılmasını sağlamıştır.¹⁴⁰ Psikolojik olarak eski alışkanlıklarından ayrılmak istemeyen insanların yeniyi eleştirdiği düşünüldüğünde Musevilikten ayrılmak istemeyen insanların Hristiyanlığa tepki göstermesi olağan görülmektedir. Zamanla insanların ilgisini çekmeye başlayan, ahlaki ve adaletli söylemlerde bulunan Hristiyanlık, kişiler arasında kabul görerek yayılmaya başlamıştır. 313 yılında imparator Constaninus zamanında Roma'da resmi din olarak kabul edilmiştir.¹⁴¹ Tarihten de anlaşılacağı üzere Hz. İsa'nın doğumundan yaklaşık 300 yıl sonra Roma'nın resmi dini olarak kabul edilmiştir.

¹³⁸ Şefik Taylan AKMAN, "Roma Antikitesinde Sosyal-Politik-Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Konu Düzeni Üzerine Etkileri", **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2012, S.2, ss.89-107.

¹³⁹ Luka 2/2-3-4-5.

¹⁴⁰ James C. DAVIS, **İnsanın Hikayesi**, çev. Barış BIÇAKÇI, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 14. Basım, 2018, İstanbul, s.118.

¹⁴¹ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.14.

Hz. İsa kendine gelen vahyi anlatırken onun doğru söylediğine inanan kesim, halkın zayıf ve güçsüz kesimiydi. Hristiyanlığın uzun bir süre gizli olarak yayılması Hz. İsa'dan sonra da devam etmiştir. Hristiyanlığın gizli yayılmasının ve Roma devleti ile çatışmasının asıl sebebi monoteist olmasıdır. Çünkü inanç da dahil her konuda imparatora itaatten uzaklaşmak siyasi bir suçtu. Çoktanrılı dinlerde birden çok Tanrı'ya aynı anda inanmak kabul görmüş olmasına rağmen monoteist dinlerde bu söz konusu değildir. Bunun için devlete baş kaldırı olarak görülen Hristiyanlık uzun bir zaman Roma'da yasaklanmıştır.¹⁴² Teist dinlerde olan Tanrı'ya hesap verme düşüncesi ticari faaliyette de kişilere sorumluluklar yüklemiştir. Politeizmden monoteizme geçişin Roma için zor olmasının sebeplerinden biri de ekonomik kaynaklıdır. İnsanlar arasında eşit muamelenin istenmesi, ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesinin ahlaki davranış olarak görülmesi Roma'nın sadece dini değil, ekonomik, sosyal, kültürel hayat tarzını da etkilemiştir.

Vahye dayalı dinlerin ahlaklı, adil yaşama önem vermeleri, bu yaşamı ekonomi de dahi olmak üzere toplumun tüm alanlarında uygulamak istemeleri zengin tüccarların, otorite sahiplerinin çıkarlarına ters düştüğü için kabul edilmekte zorlanılmıştır. Bu durum dini inancın toplumun sosyo-kültürel yapısının yanında ekonomik faaliyetlere etkisini de göstermektedir. Bu dönemde politeist yapıdan monoteist din olan Hristiyanlığa geçişte Roma halkının, ilerleyen zamanda putperestlikten İslamiyet'e geçişte Arap toplumunun zorlanması sadece dini bir kaygı olmasından öte ekonomik tedirginliktir. Elindeki mülkiyeti ve siyasi otoriteyi kaybetme korkusu yaşayan tüccarlar ve asiller ile maddi yetersizlik içinde olan halk, köleler ve köylülerin mücadelesi olan putperestlikten monoteistliğe geçiş süreci tarihi olaylara sebep olmuştur.

Roma'da Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesi Hristiyanlığın Roma devletine uyum sağlayıp kendi sistemini kurmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Yunan düşüncesini temel alarak Hristiyan teolojisinin, Hristiyanlıkta dünyevi-ruhani ayrımın temelleri atılmaya başlanmıştır. 3.yy'dan itibaren Roma devleti azalan nüfus, verimsizleşen tarım, yetersiz gıda maddeleri, gerileyen ticaret, sömürünün artması

¹⁴² Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.127.

gibi sebeplerden dolayı güçten düşmeye başlamış ve bunun sonucunda kaos ortamı oluşmuştur. Böyle bir ortamda fikir, medeniyet, sanat, felsefenin gelişmesi mümkün değildir.¹⁴³ Bu dönemde Ortaçağ'da olduğu gibi ne kilisenin baskıcı tutumuna ne de dini düşüncenin ekonomi üzerinde baskısına şahit olunmuştur.

Bu dönemin daha net anlaşılması açısından Roma'nın ekonomik yapısından bahsedilmelidir. Roma'nın ekonomik yapısını belirleyen asıl sebep toplumsal sınıf farklarından oluşan çatışmalardır. Roma'nın ilk dönemlerinde soylular ve halk arasında olan çatışma ilerleyen zamanlarda zenginler ve fakirler arasında ekonomik çatışma olarak karşımıza çıkar. İktidar ile zenginlik arasındaki bağlantı bu iki durumu birbirinin şartı haline getirmiştir. İktidarda olmak için zengin olmak veya zengin olmak için iktidarla iyi ilişkilerin olması düşüncesinin geliştiği Roma devleti; kendi kendine yeten, üretim yapan bir devlet olmaktan uzaklaşmış ancak fetih ve sömürgelerden gelir elde edebilen bir devlet durumuna gelmiştir. Devletler her zaman gösterişli ve ihtişamlı yükseliş dönemini yaşayamayabilirler. Roma da belli sınırlara ulaşmış, gücü fethetmede yetmediğinde büyük ekonomik problemlerle karşılaşmıştır.

Asıl sorulması gereken sınırları bu kadar geniş olan bir devlet nasıl olur da kendi kendine yetemez? Bunun pek çok sebebi olabilir. Sürekli savaş halinde olmaları, fethettikleri bölgeleri sömürü olarak görmeleri, eşit olmayan toprak dağılımı yapmaları ve kölecilik Roma Devleti'nin ekonomik yapısını olumsuz etkileyen sebeplerdir. Savaşlardan galip olarak ayrılan devletin fazla ekonomik kazançlar elde etmesi Roma Devleti'nin sürekli savaş halinde olmayı devlet politikası haline getirmesini sağlamıştır. Kendi kendine yetemeyen, bir şeyler üretemeyen devlet için savaş galibiyeti; yeni topraklar, köleler ve vergiler demektir. Tüm fetihçi devletlerde olduğu gibi bu dönemde Roma, savaş gelirlerinin fazlaştığı zamanlarda piyasa üzerine az baskı oluşturup liberal davranırken, savaşlar vesilesiyle mali yükün arttığı durumlarda piyasaya müdahale ederek sert baskı kurmuştur.¹⁴⁴ Roma'nın savaşçı politika izlemesinin sebeplerinden biri ekonomik faktörler iken

¹⁴³ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırılmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.15.

¹⁴⁴ Seyhan TAŞ, Enver GÜNAY, "Antik Çağ Topluluklarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumlar", s.147.

diğer sebep ise büyük Roma devleti kurma düşüncesidir. Bundan dolayı fethedilen topraklar Roma'nın bir parçası olarak görülmemiş aksine bu düşünce yapısı daha da ileriye taşınarak fethedilen bölgeler devletin parçası olarak değil, sömürülmesi ve tüm kaynaklarının kullanılması gereken topraklar olarak görülmüştür. Politeist inanç sisteminde bu durum sorun teşkil etmezken monoteist inancın insanlara adaletle hükmetmeyi emretmesi iktidar sahibi ve zenginlerin huzursuzluğuna sebep olmuştur.

Kendini Tanrısal işlevli ideal bir devlet olarak gören Roma, diğer insanlara medeniyet götürmekle görevlendirildiğini düşündüğü için, düşmanlarına karşı birlik olup fethettikleri toprakları da sömürü haline getirmişlerdir. Sadece savaşta mağlup olan esirler değil, kimsesizler, sahipsiz insanlar, borcunu ödeyemeyenler de Roma'da hayatlarına köle olarak devam edenler arasındaydılar. Köleler, maliyetlerinin düşük olması ve toplumda fazla bulunmalarından dolayı ucuz iş gücü olarak görülmüşlerdir. Üretim maliyeti sürekli azaldığı için tarımdan ayrılan işsiz gruplar şehirlere göç ederek halkı rahatsız etmekteydiler. Köle nüfusunun artması esasen Romalı nüfusunun azalmasını sağlamasına rağmen işçilerin çalışmaması Romalı halkın fakirleşmesine ve topraklarını işletememelerine sebep olmuştur. Peki, bu durumda yeni fethedilen topraklar nasıl taksim edilmeli? Bu topraklar Romalı halka dağıtılmak istense de zenginler bu duruma isyan etmiş ve rıza göstermemişlerdir. Bundan dolayı Roma'da ekonomik faaliyetler bozulmuş, kölelerle birlikte yerli halk da başkaldırmıştır. Düşük maliyetli tarımsal üretime yardımcı olarak görülen köleler bir anda değer kazanmış ve işler tersine dönmüştür. Topraklar da köylülere kiraya verilip değerlendirmek istenmiş fakat kiralardan ve vergilerin yüksek olması tüm Roma tarımını olumsuz etkilemiştir.¹⁴⁵ Roma devletinin son dönemlerinde ikiye ayrılması çöküşünü hızlandırmıştır.

Roma'nın fetih düşüncesi hem maddi hem manevi yönden devleti etkilemiştir. Fetih düşüncesinin etkilediği Roma'nın maddi yönü, zenginlerin ve devletin refah seviyesinin artması iken; manevi yönü ise Yunan kültürünün etkisinde kalan devletin elinde bulunan parayı zengin kültür bırakmak için kullanamamış

¹⁴⁵ Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY, *Dünya İktisat Tarihi*, 1.baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2014, ss.114-118.; Birol GÖRMEZ, *Çağdaş Kaynaklar Işığında Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014.

olmasıdır. Roma devleti Yunan medeniyetinin devamı niteliğindedir. İktisadi anlamda ise Yunan medeniyetinden farklı olarak dünya ekonomi tarihinde pek yer bulamamıştır.¹⁴⁶

Helenizm ve Roma döneminde de görüldüğü gibi İlkçağ medeniyetlerinde din ve ekonomi düşüncesinin siyasetle bağlantılıdır. Bu dönemde devletlerin ekonomi politikasını; ekonomik faaliyetler, üretim, sanayi gelişmediği için devleti yönetenlerin siyasi görüşleri belirlemiştir. İlkçağlarda insanlar için temel ihtiyaçları karşılamak yeterliydi. Bunun için İlkçağ'da ekonomik sistemi değil, temel ihtiyaçlarını karşılamak üzerine kurulmuş ekonomi düşüncesi görülmektedir. Üretim fazla olmadığından, kâr elde etmek için satış da mümkün değildi. Bu dönemde din adamları keşiş hayatı yaşıyorlar ve iktisada müdahale etmiyorlardı. Aristo'dan sonra bazı filozoflar dinin yerini doldurmak isteyen dünya görüşleri sunmuşlardır. Ancak bireylerde olan din ihtiyacı ne Epikürcülüğün bu dünya ile bağlantılı öğretisinde, ne septiklerin şüphecilğinde, ne de Stoa'nın ahlaki nitelikteki inancı ile karşılanmıştır. Fakat tüm bu felsefi fikirlerin ortaya atıldığı helenizm dönemi Roma devletinin dini hayatına canlılık katmıştır.¹⁴⁷

Batı'da 4.yüzyılda genişleyen Hristiyanlığın egemenliği, 7.yüzyılda İslamiyet gelinceye kadar devam etmiştir. 4.yüzyıldan 7. Yüzyıla kadar olan dönem Roma tarihi olduğu kadar Hristiyan tarihi de olmuştur. Bu dönemde güçlenip sınırlarını genişleten kilise sadece din alanında değil eğitim, yönetim, hukuk gibi pek çok alanda da söz sahibi olmuştur. Hristiyanlık öğretisini anlatmak için sanat, dinsel tiyatro, vaazlar gibi pek çok kaynaklardan faydalanmışlardır.¹⁴⁸ Batı'da din egemenliğinin en üst seviyeye çıktığı zaman “*karanlık çağ*” ya da “*Hristiyanlaştırılmış Antik Felsefe*” olarak da adlandırılan 6. ve 11. yüzyıl arasındaki zaman dilimidir. Bu döneme Hristiyanlaştırılmış Antik Felsefe denilmesinin sebebi Hristiyanlığı felsefi temellere dayandırarak Antikçağı kaynak olarak almasındandır.¹⁴⁹ Bu dönemde dinin hâkimiyeti çok yoğun olduğu için insanlar

¹⁴⁶ M. Kutluğhan Savaş ÖKTE, “Antik Çağ'da İktisadi Düşünce”, s.59.

¹⁴⁷ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.115.

¹⁴⁸ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.17.

¹⁴⁹ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.129.

fikirlerini açıkça söyleyememişlerdir. Bu döneme düşünce tarihinin karanlık çağı da denilebilir. Karanlık çağ ifadesi Batı dünyası için geçerlidir. Aksine İslam dünyası için fikirlerin özgürce söylenip tartışıldığı, medeniyet bakımından Batı'nın ilerisinde olduğu bu çağlara karanlık çağ demek haksızlık olacaktır.

2.Ortaçağ'da Tanrı Tasavvurlarının Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi

Yunan filozoflarının din dışı görüşlerinin aksine özellikle vahye dayalı dinlerin etkisiyle dini duygu güçlenerek, politeist Tanrı tasavvurları yerini teist Tanrı tasavvurlarına bırakmaya başlamıştır. İlahi dinlerin gelişi bir önceki dinin hükümlerinin tahrif olmasından, insanların doğru yolu bulmalarının zor olmasındandır. Yahudiliğin tahrif edilmesiyle Hristiyanlık, Hristiyanlığın tahrif edilmesiyle de İslamiyet gelmiştir. Tahrif edilen dinlerin mensupları yeni gelen dini düşünceye karşı çıkmış ve kabul etmek istememişlerdir. İslam geldiğinde Arap toplumunda sınıf farkları vardır. Fakat İslamiyet üstünlüğün takva ile olduğunu ve kimin üstün olduğunu sadece Allah'ın bilebileceğini, bunun için tüm insanlara iyi muamele etmeyi tavsiye etmiştir. Zenginlerin ayrıcalıklı konumlarından vazgeçmesi onlar için zor bir durum olmasından dolayı ilk Müslümanlar çoğunlukla zayıflar ve güçsüzlerdir. Aynı durum diğer ilahi dinlerde de görülmüştür.

Roma döneminde Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle Hristiyan felsefesinin şekillendiği zaman, Patristik felsefeyle başlayıp Skolastik felsefeyle devam eden Ortaçağ'dır. Patristik felsefe, Hristiyan felsefesinin ilk dönemlerinde kilise babalarının yaptığı felsefedir.¹⁵⁰ Bu felsefe politeist, ateist ve gnostik felsefi düşünceye karşı Platoncu ve Neo-Platoncu yaklaşımlarla Hristiyan inancını temellendirip korumaya çalışmıştır. Bu dönemde felsefe ve din bütün olarak hareket etmiştir. Din adamları Hristiyanlığı teolojik saldırılara karşı savunmak ve anlatmak için apolojiler yazmışlardır. İlk dönemde dini savunanlar havarilerdi. Bu dönemde "*Hristiyan İmanı İçin Savunma*" adında apoloji yazan Aristeides (yaklaşık M.S 2.yy) Antik Yunan düşüncesini ve politeist Tanrı görüşünü eleştirip sadece Hristiyanlıktaki Tanrı görüşünün doğru olduğunu savunmuştur.¹⁵¹ Hristiyan düşünürleri ve din

¹⁵⁰ Macit GÖKBERK, *Felsefe Tarihi*, s.126.

¹⁵¹ Seda ÖZSOY, *Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma*, s.29.

adamları Hristiyan felsefesini temellendirmek için kendilerine felsefi açıdan en yakın olan Platonculuk ve Neo-Platonculuğu araştırmaya başlamışlardır. Platon'un duyularımızla algıladığımız olgusal evrenle, sadece zihnen algıladığımız ideal evren düşüncesi Hristiyan felsefesinin teoloji ve Tanrı görüşüyle örtüşmüştür.¹⁵² Bu durum Hristiyan din adamlarının dini, felsefeyle temellendirmiş saymalarını sağlamıştır. Peki, bundan sonraki aşamada ne olacaktır? Hristiyan felsefesi dini, düşünceye dayalı felsefi sistemlerini nasıl geliştirecektir?

Apoloji yazarlarında olan Justin Marty (100-165) Hristiyan inancının akla uygun olduğundan bahsederken, başka bir apoloji yazarı olan Tertullian (160-222) saçma olduğu için inandığını söyler.¹⁵³ Dini felsefeyle temellendirmeye çalışan iki Hristiyan din adamının bu kadar farklı söylemlerinin olması ne derece tutarlı olduğunu gösterir? Bu durumda Hz. İsa'nın insanlara tebliğ ettiği gerçek Hristiyanlık hangisidir? O dönemde bile Hristiyan dünyasında ayrışmanın çatırtıları duyulmaktadır. Dinin akla hitap etmesi gerektiğini düşünen kesim düşünüp, bir şeyler üretip, araştırmak isterken; dine sadece inanmak gerektiğini, sorgulanılmaması gerektiğini düşünen kesim söylenenlerin yapılmasını, mantık aranmamasını ister. Hristiyan düşünce dünyasının kopuş çizgisini bu iki görüş şekillendirmiştir. Üstelik bu kadar ayrı düşünceleri savunanlar çok uzun zaman sonra değil Hristiyanlığın doğuşundan yaklaşık ikiyüz yıl sonradır. Sadece inanmak gerektiğini düşünenler; insanlardan el etek çekip, keşiş hayatı yaşamayı, son derece az mülkle idare etmeyi öğütlerken; dinin akla hitap etmesi gerektiğini savunanlar; evreni anlama, sorgulama çabasına girmişlerdir. Bu sorgulamalar bazı filozofların Tanrı fikirlerini güçlendirmesini sağlarken bazılarının dinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Ortaçağ Hristiyan düşüncesinde felsefi anlamda temel sorun, sonlu bir varlık olan insanın sonsuz bir varlık olan Tanrı'yı nasıl bileceği problemidir.¹⁵⁴

5. yüzyılda dinle felsefeyi uzlaştırmaya çalışan, Tanrı-evren ilişkisi için insanın ruhuna bakma işini üstlenen St. Augustine (354-430); İncil, Platonculuk,

¹⁵² G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, 72.

¹⁵³ Seda ÖZSOY, *Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırılmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma*, s.29.

¹⁵⁴ Mehmet TÜRKERİ, "Din Felsefesi Tarihinde Etik Sorun", *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.30, 2009, s.44.

manicilik ve püritanizmi birleştirerek farklı bir teoloji görüşü ortaya atmıştır. Mani dininde olan iyi ve kötünün, ışıkla karanlığın çatışması ve bu çatışmadan kurtulmak için seçilmiş kişiye olan ihtiyaç, püritanizmde olan asli günah düşüncesi Augustine felsefesinin özüdür.¹⁵⁵ Mesih'in kurtarıcı olduğu düşüncesi çerçevesinde ahlak anlayışını şekillendiren Augustine, sonlu varlığın özgür olması gerektiğini savunmasına rağmen insanın bu hakkını kötüye kullandığını bunun için günaha mahkûm edildiğini savunur. Doğa yasası olarak insanın asli günahla bozulmuş fitratını düşünen Augustine, bu yasanın karşısına ideal yasa olarak Tanrı yasasını koyar. Bunun için doğa ve Tanrı yasası birbirinden ayrılmış ve doğayı keşfederek Tanrı'ya ulaşma düşüncesi kapanmıştır.¹⁵⁶ Augustine göre doğuştan günahkâr olan kişinin bundan kurtulması için sürekli ibadetle meşgul olması gerekir. Augustine'nin felsefi düşüncesini somut bir temele oturtmak Anselmus (1033-1109)'a düşmüştür. Anselmus akıl vasıtasıyla imanı savunmaya çalışmıştır. Anselmus, Tanrı'nın varlığı fikrini ilerde Descartes (1596-1650)'in de kullanacağı şu mantıkla açıklamıştır. Tanrı en yetkin varlıktır. Eğer Tanrı'nın var olmadığını düşünürsek o zaman Tanrı yetkin de olmaz. Çünkü Tanrı sıfatıyla çelişmiş olur. Bu da Tanrı'nın yetkin olmadığı anlamına gelir. O zaman da bu görüş tutarsız olur. Anselmus rasyonalist tutumunda daha da ileri gider ve olayı *incarnation dogmasına*¹⁵⁷ taşır. Hristiyan öğretisinde insanoğlu cennetten kovulduğu için günahkârdır. Anselmus'a göre bu Tanrı'ya karşı işlenmiş bir günah olup ancak Tanrı tarafından düzeltilebildiği için, Tanrı bizzat kendisi insan suretinde yeryüzüne inerek insanlığı kurtarmıştır.¹⁵⁸

Patristik ve Skolastik felsefeyi birbirinden ayıran özellik Patristik Felsefe'nin Platon'un; Skolastik Felsefe'nin ise Aristo'nun yaklaşımlarını merkeze almasıdır. Aristo bilginin kaynağının duyularımız olduğunu söyler. Böylece bu dönemde duyularla bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Sadece doğayı ve insanı değil bilimi de felsefesine dâhil eden Aristo felsefesini merkeze alan Skolastik düşünce, bilime yönelmiştir. Okullarda, üniversitelerde belli müfredatla öğretilen okullu, okula ait olan anlamına gelen Skolastik felsefede; din ve felsefe eğitiminin yanı sıra aritmetik,

¹⁵⁵ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.143.

¹⁵⁶ Mehmet TÜRKERİ, "Din Felsefesi Tarihinde Etik Sorun", s.44.

¹⁵⁷ Tanrı'nın insanları bu günahattan kurtarmak için İsa Mesih kılığında yeryüzüne inmesidir.

¹⁵⁸ Macit GÖKBERK, **Felsefe Tarihi**, s.143.

geometri, müzik, astronomi, gramer, diyalektik, retorik gibi dersler de verilmiştir. Dini faaliyetle ilerleyen bu dönem Rönesans'a kadar devam etmiştir.¹⁵⁹ Patristik felsefe kilise babalarının yapmış olduğu felsefedir. Skolastik felsefede ise, akıl ve inancı uyumlu hale getirme çabası olmasına rağmen tam olarak gerçekleştirilememiştir. Platon felsefesinin de etkisiyle Tanrı'nın bilinmeye çalışıldığı Patristik Felsefe de inanç akıldan üstün olarak görülürken Aristo'nun öğretilerinin etkisiyle bilgiyi teşvik eden Skolastik Felsefe'de akıl inançtan daha fazla önem kazanmış durumda idi. Skolastik ve Patristik dönemde dinin sosyal alanla iç içe olması iktisadi da etkilemiştir.

Siyasal olarak bakıldığında Patristik ve Skolastik Felsefe, Roma imparatorluğunun çökmesinden dolayı Avrupa kıtasında kargaşanın olduğu zamanlardır. Roma'nın yıkılmasıyla merkezi olarak güçlü olmayan küçük devletlerin ortaya çıkmasıyla siyasi olarak feodalizm, ticari olarak manoryalizm¹⁶⁰ yaygın hale gelmiştir. Kralların topraklarını vergi karşılığında kiralayan aristokratlar çalışacak kişiye, köylüler de korunmaya ihtiyaç duymuşlardır. Böylece köylülerin çalıştığı bu çalışmanın karşılığında aristokratların da onları koruduğu düzen ortaya çıkmıştır. Toplumun çalışanlar ve asiller olarak iki gruba ayrıldığını görülmektedir. Bu ayrımın zamanla kendiliğinden mi yoksa bilinçli olarak mı olduğu bilinmemesine rağmen ezilen köylü grubunun olduğu aşikârdır.¹⁶¹ Tüm bu işlemler sonunda ürün elde eden köylülerin ürünlerini satmak için güvenli bir pazara ihtiyacı olmasına rağmen ürün elde etmenin bile bu kadar zor olduğu bir çağda elde edilen ürünü satıp kâr elde etmek pek de kolay görünmemektedir. Ortaçağ feodal düzeni; ekonomi, siyasi ve askeri işbirliği barındırmaktaydı. Bunun için Ortaçağ'da ekonomi düşüncesi siyasetten bağımsız düşünülmemektedir. Sanayi ve teknolojik gelişmelerin olmaması, dini inanışın ekonomiyi olumsuz etkileyen baskıcı fetvaları, halkın temel

¹⁵⁹Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırılmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.37.

¹⁶⁰Malikâne anlamına gelen manor kelimesinden türeyen manoryalizm, lordların tarlalarını işleyebilmeleri için ihtiyacı olan işçileri köylüler vasıtasıyla elde etmeleridir. Köylüler kendi ürünlerini satabilmek için lordun tarlasında da çalışıyordu. Her manorun kendine ait yargılama sistemi vardı. Lord adaleti sağlamak adına aslında ekonomik düzenini korumuş oluyordu. (Bkz. A. Mesud Küçükkalay, **Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler: Avrupa ve Osmanlı Devleti**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, ss.21-25)

¹⁶¹ A. Mesud Küçükkalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.152.

ihtiyaçlarını zor temin etmesi gibi sebepler Ortaçağ'da ekonomik doktrinlerinin oluşmasını engellemiştir.

Nitekim feodal siyasi sistemin mevcut olduğu Ortaçağ'da ticari faaliyetler yaygın değildi. Aziz hayatı yaşamak için fakirliği ve münzevi yaşamayı teşvik eden din adamları, üreticinin bir malı uzak şehre götürse bile kârla satışına karşı çıkmışlardır. Şehir şehir dolaşıp elindeki malı maliyetine satan üretici zarar ettiği için ticaretten uzaklaşmıştır. Tarihi bilgiler Avrupa'da baharat ve kumaş ticareti yapıldığını göstermektedir. Kilisenin maliyetine satışı desteklediği bir dönemde uzak şehirlerden getirilen baharat ve ticaretten tüccarlar nasıl kâr elde etmişlerdir? Kilisenin Hristiyan tüccarlara kâr oranını yasakladığı Ortaçağ'da, ithalatı Yahudi tüccarlar gerçekleştirildiği için ithalat din adamları tarafından normal karşılanmıştır.¹⁶² Din adamlarının toplumdaki ticareti sert şekilde engellemesinin sebebi sadece dini kaygıdan dolayı mı yoksa arkasında bir sebep var mıdır? Ekonomik gücü elinde tutmanın toplumda ve yönetimde söz sahibi olmayı da beraberinde getirdiği bu dönemde, kilise dini yasaklarla güç, otorite ve zenginliği elinden bırakmak istememektedir.

Tüm kiliselerde Latince dilinin konuşulması din adamlarının birbirini anlamalarını ve iletişimlerini güçlendirdiği gibi kilisenin merkezi otoritesini korumuş ve Ortaçağ ekonomisinde kiliseyi önemli bir konuma getirmiştir. Asli günah öğretisinin ön plana çıktığı bu dönemde kilise, kişilerin dünya hayatında taşkınlık yapmadan yaşamalarını tavsiye etmiş ve iyi olan yaşamın kilisenin öğretilerine saygı duymaktan geçtiğini savunmuştur. Hristiyan krallığını vaat eden kilisenin yanında olmak, insanlar için bir kurtuluş vesilesi haline gelmiştir. Ortaçağ'da kilise sadece dini alana değil sosyal hayatın farklı dallarında pek çok alana sahip dini misyonunun yanında sosyal, kültürel, eğitim gibi pek çok alanda aktif rol oynayan bir kurumdu. Hastaları tedavi etmek, hastaneler, okullar açmak, kimsesizlere yardım etmek, evlilik, ölüm, doğum, günah çıkarma gibi pek çok alan bu dallardan sadece birkaçıdır. Kendi çıkarlarını ve egemenliğini korumak için kilise, zamanla dünya hayatına ve ekonomik faaliyetlere de yönelmiştir. Öyle ki bir zaman sonra

¹⁶² A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.163.

Avrupa'nın en büyük lordundan bile daha fazla toprağa sahip duruma gelen kilise, bu topraklara sadece bağış yoluyla sahip olmamıştır. Dini otoritesinin yanında ekonomik faaliyetlerinin artmasıyla siyasi otoritesinin de güçlenmesi kilisenin istedikleri kişileri lord olarak seçmelerini sağlamıştır. Seçtikleri lordlardan görevlerine başlamaları için belli ücretler talep eden kilise ekonomik refahını artırarak¹⁶³ kesesini dolduracak bir döngünün içine girmiştir.

Kilisenin maddi olarak bu kadar gelir kapısına sahip olmasına rağmen ihtiyaç sahiplerine yardımlarının az miktarda olması ekonomik rahatlığın din adamlarının faydasına olduğunu gösteriyordu. Müreffeh bir hayat süren din adamlarının rahat yaşamlarına karşı çıkan fakir halka tepkisi aforoz ve işkenceye varacak kadar sert olmuştur.¹⁶⁴ İlahi olan doğru bilgiyi duyurma görevinin kilisede olması, kilisenin sözünün eleştirilmemesini hatta aleyhinde dahi konuşulmamasını sağlamıştır. Kendini eleştirilemez konumuna getiren kilisenin söylediğinden aksini savunmak idam sebebi olabiliyordu. Hristiyan teolojisinde kilisenin diktatörlüğü reform ve Rönesans'a kadar bu şekilde devam etmiştir. Köleler, fakirler, köylüler arasında gizli şekilde yayılarak genişleyen Hristiyanlığın kurumsallaşmaya başlamasıyla bu din zenginleri, güçlülere ve din adamlarını kollar pozisyona getirilmiş, İncil'de bahsedilen dünyadan uzak yaşama düşüncesi yerini maddi servet biriktirmeye bırakmıştır. Hristiyanlıkta olan bu büyük değişim kilisenin refah düzeyinin artmasıyla orantılı şekilde ilerlemiştir.

Haçlı seferleri sırasında Hristiyan halkın Müslümanlarla tanışması, siyasi olarak feodalizmin¹⁶⁵ dağılmasını sağlarken; ekonomik olarak da Batı'nın Müslümanların mallarını, zenginliklerini, teknolojilerini elde etmelerini sağlayarak Avrupa'da din ve düşünce alanında değişimlere sebebiyeti açısından dönüm noktası olmuştur. Haçlı seferlerinin sebeplerine bakıldığında din ve ekonomi etkisi görülmektedir. Haçlı seferlerinin dini sebebi; halkın güvenini ve dini otoritesini kaybetmeye başlayan kilisenin itibarını yeniden kazanmak istemesi ve Anadolu'yu

¹⁶³ A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.164.; James C. DAVIS, **İnsanın Hikayesi**, çev. Barış BIÇAKÇI, 14. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 131-151.

¹⁶⁴ A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.175.

¹⁶⁵ Feodalizmde toprak sahibine senyör, senyörün toprağını işleten kişilere vassal denilirdi. Senyör ve vassal arasındaki sözleşmeye ise fief denilirdi. Bu sözleşme sayesinde vassalın işlerini yapan ve hiyerarşide en altta bulunan ve büyük tarlaları ekip diken kişilere serf denilirdi.

Müslümanların hâkimiyetinden kurtarma düşüncesi iken bu savaşın ekonomik boyutu ise fakir halkın Doğu'nun zenginliklerine ulaşarak refaha kavuşma isteği, kilisenin de ekonomisini Doğu'nun zenginlikleriyle güçlendirme arzusudur.¹⁶⁶ Teknolojinin gelişmediği Ortaçağ'da aynı zamanda milletler arasında iletişim şekli olan savaş, Haçlı seferleri sonunda Batı'yı Doğu'da kullanılan fakat kendilerinin bilmediği pusula, matbaa, barut gibi teknolojilerle tanıştırmıştır. Pusula sayesinde açık denizlere ve okyanuslara açılan Avrupa devletlerinin ticaret için Akdeniz dışında yollar araması bu girişimin coğrafi keşiflerle¹⁶⁷ sonuçlanmasını sağlarken, matbaayla tanışan Avrupa'da, okur-yazar oranının artmasıyla din adamlarının elinde sınırlı kalmaktan kurtulan bilgi kilisenin söylediklerini sorgulayan insanların eline geçerek Avrupa'da reforma, Rönesans'a, coğrafi keşiflere ve aydınlanmaya sebep olmuştur.

16.yy'da yünlü kumaşların değer kazanmasıyla lordlar tarım yerine hayvancılığa yönelerek arazilerini meralara çevirmişlerdir. Arazilerin kolektif mülkiyetten çıkıp özel mülkiyet haline gelmesi elinde az da olsa toprağı olan kişilerin topraklarını kendileri için işlemesine sebep olmuştur. Özel mülkiyet bireyleri özgürleştirmesine rağmen elinde toprak olmayan köylülerin geçim sıkıntısı çekmesini engelleyememiştir. Zaten elinde toprağı olmayan ve parası bulunmayan köylü yiyecek sıkıntısı sonucunda iyice fakir düştüğü için son çare olarak şehirlere göç etmiştir. Avrupa'da şehirlerde evsiz ve işi olmayan bu insanların sayısının hızlı artışı ilerleyen zamanlarda halk ve devlet için sıkıntı oluşturmuştur. Ortaçağ'da yiyecek bulamamalarından, köylü isyanlarından ve Haçlı savaşlarından dolayı zor durumda kalan Avrupa'nın durumunu daha da zorlaştıran bir diğer faktör din adamlarının da çare bulamadığı için kilisenin sorgulanmasını sağlayan veba hastalığıdır.¹⁶⁸ Maddi durumu iyi olmayan, veba hastalığıyla kırılan halkın yanında olması beklenen kilise, bu dönemde kendi lüks ve şatafatı içinde yaşamıştır. Öyle ki gücün göstergesi ve kötülöklere karşı sığınak durumunda olan kiliseler yerlerini kapı ve pencerelerinde elmas, yakut gibi değerli madenlerin kullanılmasıyla adeta

¹⁶⁶ A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.191.

¹⁶⁷ Coğrafi keşifler için Bkz. J.D.Bernal, **Tarihte Bilim**, çev. Tonguç OK, Evrensel Yayınları, C.1, İstanbul, 2009.

¹⁶⁸ A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.210.

cennetin yeryüzünde gölgesi durumuna gelen katedrallere bırakmıştır. Zengin Tanrı egemenliğine girmesinin, devenin iğne deliğinden geçmesinden¹⁶⁹ daha zor olduğunu savunan Katolik kilisesinin bu kadar gösterişli ve lüks hayat yaşaması halkın zihninde soru işaretleri bırakmıştır. Köyden kente göç eden halk içinde şehirde mesleki açıdan değer kazanan ve geçimini sağlayabilen zanaatkar köylüler olmuştur. Bunlar da güvenliklerini, malın denetimini sağlamak için bir araya gelerek kendi içlerinde bağımsız ama devlete bağlı olan lonca teşkilatını kurmuşlardır. Bir nevi özerk kurum olan loncalarda ücretli işçi olarak çalışan kalfalar ve çırakların yanında, mesleğin inceliklerini öğreten ustalar da bulunmuştur. Loncalar ürünün standartlaşmasını ve kötü ürünün piyasaya sürülmesini engellediği için ekonomik açıdan faydalı olmuştur.¹⁷⁰ Loncaların ürünler için gösterdiği hassasiyet dinin tavsiye ettiği ahlakî ekonomik sistemin kurulmasını sağlamıştır.

Zenginlik ve halkın rahat yaşama imkânını bulduğu İtalya’da Rönesans lüks ve gösterişin devri olmuştur. İbn Haldun’un da söylediği gibi temel ihtiyaçlarını karşılayan insanlar ikinci dereceden olan sanat, ilim, edebiyat, müzik, mimari gibi alanlara yönelmişlerdir. Sanatsal faaliyetleri destekleyenler, maddi imkânları yerinde olan lonca ve esnaf birliklerinin oluşturduğu kent kökenli tüccarlardı. Lonca ve esnaf birlikleri yollar, okullar, köprüler, kent kapıları gibi eserleri yaptırmışlardır. Hatta öyle ki Donatello’nun ilk çalışmalarından olan Aziz Giogio heykelini silah yapımcıları loncası tarafından yaptırıldığı bilinmektedir.¹⁷¹ Sanatkârlar eserlerini oluştururken içinde buldukları toplumun ekonomik, dini özelliklerinden etkilenmişlerdir.¹⁷²

Kilisenin baskıcı tutumlarına, halkın zor durumda yaşayıp kilisenin müreffeh bir hayat yaşamasına karşı çıkanların sayısının artmasıyla reform olmuştur. Luther’in görüşü Tanrı ile kişi arasında olan ve din adamlarının dâhil edilmediği imanın akıldan üstün olduğudur. Akıl imanı korumak için verilmiştir. Aklın ve

¹⁶⁹ Matta 19/23-24.

¹⁷⁰ A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.208.

¹⁷¹ İsmail COŞKUN, “Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.6, 2003, ss.107-124.

¹⁷²Rönesans döneminin simge isimlerinden olan Leonardo Da Vinci için bakınız: Ertan Yesari HASTÜRK, “Antropometrik Verilerde Altın Oran”, **Mesleki Bilimler Dergisi**, C.3, S.2, 2014, ss.153-161.; Hüseyin Gazi TOPDEMİR, “Leonardo Da Vinci’nin Optik Çalışmaları”, **Dört Öge Dergisi**, Yıl.1, S.2, Ankara, 2012, ss.37-50.

imanın zıtlaşması Luther'e göre şeytanın işidir. Bundan dolayı Luther, toplumlarda düzeni sağlamak için Tanrı tarafından konulmuş seküler ve ruhani rejim olması gerektiğini savunur. Seküler ve ruhani rejimler birbirinin alanına müdahale ettiklerinde düzen bozulacağı için devlete karşı gelinemez. Devlete karşı gelmeyi Tanrı'ya karşı gelmek olarak gören Luther, devlete itaati her durumda zorunlu görür.¹⁷³

Luther'in dini alanı etkileyen düşünceleri Hristiyanlıkta üçüncü mezhep olarak Protestanlığı ortaya çıkarmıştır. Almanya'da kilisenin etkisinin azalmasını isteyen Luther'i, Fransa'da öğrencisi John Calvin takip etmiştir. Luther'in görüşlerini geliştirerek yeni bir ekonomi ve toplumsal düzen düşüncesini destekleyen Calvin de dinde reformu savunmasına rağmen inançlar ve ibadetler konusunda Luther'den ayrılmıştır. Kalvinistler adıyla anılan bu grup bireylerin çalışmasını dini arınma ve Tanrı'ya hizmet olarak görmüştür.¹⁷⁴ Katolik kilisesinin kâr için yapılan ticarete engel koyan tutumuna karşı gerek Luther gerek Calvin faizin meşruluğunu savunmuşlardır.

Dindeki reform üstü kapatılmaya çalışılan savaşların, Güney Almanya'da tekrar patlak vermesine sebep olmuştur. Rönesans ve Reform sonucunda krallıkların değer kazanmasıyla şehirlerde burjuva sınıfları oluşmuş ve bu durum şövalyelerin itibarlarını kaybedip zor durumda kalmalarına yol açmıştır. Reformu bahane olarak gören şövalyeler durumu kendi lehlerine çevirmek için prensliklere, kiliselere ve şehirlere savaş açmışlar fakat bu savaş şövalyelerin mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır.

Şövalyelerin isyanının bastırılmasından hemen sonra Roma hukukunda kendilerine tanınan hakların giderek azalmasına tepki gösteren köylülerin isyanı patlak vermiştir. Ekonomik sıkıntılardan dolayı başlayan bu isyan zamanla dini-ekonomik bir hal almıştır. Şövalyelerin koruması altında olduklarında emeklerinin sömürülüp, temel ihtiyaçlarını dahi temin edemeyen köylü halk, feodalizmde de aradığı ekonomik özgürlüğü bulamamıştır. Öyle ki köylülerin talepleri din

¹⁷³ G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.191.

¹⁷⁴ Umut OMAÏ, "Tüccar Sınıfının Protestan Hareketi Desteklemesinin Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Yaklaşımı Açısından Değerlendirilmesi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.52, 2007, ss.235.

adamlarını kendilerinin seçmeleri, rahiplerin köylülerden aldığı dini vergilerin kaldırılmasını kapsadığı için Ortaçağ döneminde görülen bu düşünceler devleti tedirgin edecek istekler olmuştur. Devletin bu isteklere tepkisi kanla sonuçlanmıştır. İsyanda başarısız olan köylüler önceki çalışma hayatlarından daha ağır koşullarda çalıştırılmışlardır. Gerek şövalyelerin gerek köylülerin isyanlarında, reformun nelere yol açabileceğini ve nelerle sonuçlanacağını görmüş olan Luther, istekleri itibariyle köylülerin durumunu desteklemesine rağmen isyan etme fikrine karşı çıkmıştır. Prenslere desteğini kazanarak reform düşüncesinin yayılmasını sağlayan Luther'in öncülüğünde gerçekleşen Luthercilik, 16.yüzyılın sonlarına doğru yenilikçi tavrından uzaklaşarak tutucu bir mezhep halini almıştır. Avrupa'da reformun etkisiyle köylüler ile devlet arasında kanla sonuçlanan savaşlar olmasına rağmen Almanya'da Katolik ve Protestanlık mezhepleri dengede tutulduğu için savaşlara fırsat verilmemiştir.¹⁷⁵

Almanya'da Martin Luther'in öncülüğünde başladığı için Luthercilik olarak isimlendirilen dinde reform fikri sadece Almanya'da kalmamış, Fransa'da John Calvin önderliğinde devam ettiği için Kalvinizm olarak anılmıştır. Fransa reformu olan Kalvinizmin Luthercilikten ayrıldığı noktalar vardı. John Calvin'e göre İncil'in yorumunu her Hristiyan kendi kalbinde hissederek yapacağı için din adamlarına ihtiyaç yoktur. Calvin kadercilik düşüncesinde o kadar ileri gitmiştir ki iradeyi neredeyse devreden çıkarmıştır. Bir kişinin Tanrı'nın isteği olmadan, kendi çabasıyla kurtuluşa ermesinin mümkün olmadığını söyleyen Calvin, insanları kötülüğe teşvik etmektedir. Dünyada yaptıklarıyla cennete gidemeyeceğini düşünen insanlar iyilik yapmaktan vaz mı geçmelidirler? Calvin bu durumu kişinin iyiliğe olan eğiliminin değerlendirilip bunun sonucunda Tanrı'nın onu cennete alacağını söyleyerek kötülük düşüncesini temellendirmiştir. Kalvinizmin Luthercilikten daha hızlı ve daha geniş alana yayılmasının sebebi toplumdaki herkese hitap etmesindedir. Sanatkârlardan prenslere kadar pek çok kişi tarafından kabul edilen Calvin'in görüşleri Fransa'dan başlayarak Doğu Avrupa'ya kadar yayılmıştır.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Halil İNALCIK, **Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, 3.baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012. s.179.

¹⁷⁶ Halil İNALCIK, **Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, s.216.

Kalvinizme göre Tanrı, insanları sevdiği için kendi hakkı olan mülk edinmeyi insanlara da bahşetmiştir. Calvin mülk edinmenin insanlara verilmiş hak olduğunu söyler ve bu hakkı on emirde geçen çalmayacaksın ibaresiyle destekleyerek özel mülkiyetin varlığına delil olarak yorumlar. İnsanlar açısından büyük lütuf olan mülk edinmeyi kişilerin sadece kendi çıkarları için kullanmamaları gerektiğini savunan kalvinizme göre, bireyler maddi imkanlarını içinde buldukları toplumu rahatlatmak için kullanılmalıdır. Faiz konusunda da Luther'den farklı görüşe sahip olan Calvin, faizi kişileri maddi olarak sömürdüğü için ahlakî bulmamasına rağmen bir tüccarın işlerini büyütmek için başkasından faizle borç para almasını kişiyi zenginleştiren bir eylem olduğu için hoş karşılar.

Kilisenin faiz yasağı uygulamasına¹⁷⁷ rağmen mezheplerin faizi meşru görmelerinin sebebi, İncil'de kesin bir dille faizin yasaklanmamış olmasındandır. Zamanın ilerlemesiyle şartları esneten mezheplerde özellikle Protestanlarda faiz yasağı uygulanmamaktadır. Calvin'in temiz ticaretin sadece tarımla olmayacağını düşünmesinde onun ticari bir şehir olan Cenevre'de yaşaması etkili olmuştur. Tarımla uğraşan biri nasıl ki emek verdiği için helal para kazanıyorsa ticaretle uğraşan kişi de emek vermektedir. Bunun için tarımsal gelire meşru, ticaretten elde edilen gelire kötü denilemez.¹⁷⁸ Protestanlık ve Kalvinizmin ekonomik hayatta olumlu gelişmelere sebep olduğunu savunan Max Weber'in eserinde "Atasözü, şakayla karışık, 'Ya iyi yiye, ya da rahat uyuyun' der. Buna göre Protestanlar çok iyi yerlerken Katolikler rahat uyumak isterler"¹⁷⁹ diyerek kastettiği Katoliklerin az gelire de olsa emin yaşamayı tercih etmeleri, Protestanların ise zıt hayat felsefesine sahip olmalarıdır. Rönesans ve Reform, salt dini ve sanatsal bir akım gibi görünmesine rağmen arka planına bakıldığında ekonomik, dini, siyasi, toplumsal, sanatsal kaygıların bütün olarak insan hayatına etkilerini görmektedir.

¹⁷⁷ Kilisenin faiz yasağı uygulamasının sebebi İncil'de olan şu pasajdan dolayıdır. "Size iyilik yapanlara iyilik yaparsanız, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile böyle yapar. Geri alacağınızı umduğunuz kişilere ödünç verirseniz, bu size ne övgü kazandırır?" (Luka 6/3)

¹⁷⁸ Adnan GÜRİZ, "Avrupa'da Reform Hareketi ve Mülkiyet Sorunu", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.25, S.1, 1968, s.257.

¹⁷⁹ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu**, 1.baskı, Alter Yayınları, Ankara, 2013, s.39.

Luther, ekonomi fikrini, dini alanda uyguladığı gibi kendinden önce gelen görüşlere ilaveler yaparak geliştiremediği için Ortaçağ düşünürü düzeyinde kalmıştır. Luther'in ekonomi ile ilgili en büyük yeniliği İncil'i Almancaya çevirirken meslek yerine çağrı anlamına gelen "*beruf*" kavramını kullanmasıdır. Ortaçağ Katolikleri çalışmayı Adem'le Havva'nın cennetten kovulmalarından dolayı günahlarına kefaref olarak görürken; Luther, Tanrı için yerine getirilen çağrı olarak görmüştür. Luther çalışmayı Tanrı'ya yapılan hizmet ve Hristiyan kardeşine komşuluk sevgisi olarak görmektedir. Luther içinde bulunduğu şartlardan dolayı Ortaçağ Katolikleri gibi faizle borç vermeyi hoş karşılamaz fakat kesin olarak yasaklamaz. Aynı zamanda Luther lükse özendirdiği için dış ticarete karşı çıkar. Ticaret yerine tarım ve zanaatların ekonomiye katkı sağlayacağını düşünen Luther'in ekonomi düşüncesi, gelenekçi olmasına rağmen seküler hayatın ilk ve önemli adımlarındandır.¹⁸⁰

Calvin, Luther'in ortaya attığı meslek kavramını daha ileriye taşıyarak çalışmayı Tanrı için yapılan hizmet olarak görmüştür. Ekonomik kazanç ve refahı ise bu hizmetin meyvesi olarak değerlendiren Calvin, Luther'in yasaklarını esnetmiştir. Luther'in faize tüketicinin tarafından bakmasının aksine; Calvin, üretici tarafından bakarak belli bir oranda faizi meşru kabul etmiştir. Ortaçağ Katolikleri ve Luther gibi ekonomide yalnızca tarım ve zanaati meşru kabul edenlerin aksine, Calvin dürüstçe yapılan her türlü ekonomik faaliyeti kabul etmiştir. Çalışmayı Tanrı'nın emri olarak gören Calvin, bunun sonucunda elde edilen servetin hor görülmeyip daha çok elde edilmeye çalışılması gerektiğini savunmuştur.¹⁸¹ Daha çok servet elde etmek isteyen kişi diğer ülkeleri sömürebilir mi? Bu durum sömürgecilik ve kapitalizmin ortaya çıkışını hızlandırmıştır.

Kalvinizmin İngiltere'deki kolu olan püritanizmin mesleki ve ekonomik görüşleri farklılık göstermektedir. Bütün havarilerinin ayağını yıkadıktan sonra havluyla kurulayan İsa'nın: "*Efendi hizmetkârdan daha yüce değildir*" sözüne dayanarak insanlara hizmet etmeyi tavsiye eden püritanlar, Luther'in de savunduğu komşu hakkı fikrini ileriye taşımışlardır. Kişinin mesleğinde Tanrı'ya yönelme ve

¹⁸⁰ Tuğrul BIYIK, **Çalışma ve Verimliliğe Karşı Motivasyonel Tutumun Protestan Çalışma Etiği Kavramına Göre İncelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2010, s.40.

¹⁸¹ Tuğrul BIYIK, **Çalışma ve Verimliliğe Karşı Motivasyonel Tutumun Protestan Çalışma Etiği Kavramına Göre İncelenmesi**, s.41.

Tanrı'nın insanlardan beklediği dürüstlük, merhamet, sevgi, saygı gibi değerlere önem verilmesi düşüncesi püritanizmin ekonomik temelini oluşturmuştur.¹⁸² Çalışmayı ibadet, bilimsel araştırmayı komşuluk hakkı olarak gören püritanlar, Ortaçağ Katolik görüşünden farklı yaşam felsefesine sahiptirler. Sombart, erken kapitalizme dinin etkisini araştırırken Katolikler, Protestanlar ve Yahudiler üzerinde de durmuştur. Yahudiliğin Protestanlıktan önce olmasını püritenliğin Yahudi kaynaklarından çıkarılması için yeterli delil olarak gören Sombart, kapitalist insanla Yahudi insanın benzerliklerinin bu durumu pekiştirdiğini savunur. Yahudilerin kapitalizmin gelişmesini sağladığını düşünen sadece Sombart değildir. Sombart'ın bu fikirlerine Marx ekonomik alt yapı görüşlerinde işaret etmiştir.¹⁸³

Rönesans ve reformun getirdiği zihniyet değişikliklerine ilave olarak 16-18. yüzyılda Hristiyanlığa karşı aklın üstünlüğünü savunan bazı düşünürlerin fikirlerini toplumun doğa düzenine göre oluşturması ekonomik hayatta homo economicus algısını tamamlamıştır.¹⁸⁴ Aydınlanma döneminde dinin mi bilimin mi ön planda tutulması gerektiği düşüncesi zaman içinde akıl-inanç mücadelesine dönüşmüş şekliyle ortaya çıkmaktadır. Aklı inançtan ayırıp bireyi ön planda tutmayı savunan Aydınlanma, kişilerin ahireti düşünmeyip doğayı temel alması gerektiğini savunmuştur. İnsanın toplumdaki konumu acaba neydi? Bu sorunun cevabını kilisenin baskısından sıkılanlar Antikçağ filozoflarının açtığı hümanizm yolundan giderek bulmuşlardır. Kilisenin asli günah öğretisine karşı çıkan bu düşünce her insanın özünde iyi olduğunu savunur. Her insan özünde iyi ise yeryüzündeki bunca kötülük nereden geliyor? Ünlü hümanist düşünür Erasmus kötülüğün eğitimle yok olacağını savunmuştur. Nasıl ki mumu yumuşakken şekillendiriyorsak insanı da küçük yaşlarda eğitebiliriz diyen Erasmus, adeta ağaç yaşken eğilir atasözümüzü desteklemiştir. Hristiyanlık öğretileriyle bu kadar taban tabana zıt düşünceleri savunan hümanizm aslında Ortaçağ'da kiliseye olan güvenin ne derece kötüye gittiğini gösterir. Erasmus eserinde ciddi anlamda kiliseyi eleştirmiştir. Özellikle

¹⁸² Kürşat Haldun AKALIN, "Reform Sürecindeki İngiltere'de Rasyonel Bilimin Yükselişi", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.28, 2010, ss.217-238.

¹⁸³ Hüsnüye CANBAY TATAR, "Din ve Kapitalizm", **Sosyoloji Konferansları**, S.45, 2012, ss.149-153.

¹⁸⁴ Ahmet TABAKOĞLU, **Toplu Makaleler 2 İslam İktisadı**, 1. Baskı, Kitabevi, İstanbul, 2005, ss.10-11.

kilisenin kendi gibi düşünmeyenlere karşı aforoz ve endüljansla cevap vermesini arı kovanının sarsılmasıyla tüm arıların bir anda dışarı çıkıp saldırmasına benzetmiştir.¹⁸⁵ Kiliseye olan güvenin azalması insanların bilime yönelmesine sebep olmuştur. Bu durum Machiavelli gibi kimi filozofları materyalizme götürürken kimilerinin de dinle bilimi bağdaştırmasını sağlamıştır.

15. yüzyıl filozoflarından olması ve dönemin din anlayışından farklı olarak seküler devlet ve ahlak düşüncesini savunması açısından Machiavelli (1469-1527)'den bahsetmek çalışmamızın Ortaçağ'da Tanrı tasavvurunun ekonomik sisteme bakışını farklı perspektiften değerlendirilmesini sağlayacaktır. Antik dönemdeki devlet fikrini Rönesans'la birleştiren, devleti maddileştirmek ve siyaseti ahlaktan bağımsızlaştırmak isteyen filozof Machiavelli'dir. Ona göre devlet, ulus devlet özelliği taşırsa güçlü olur. Devletin, üzerinde kilisenin gücünü ve baskısını hissetmemesi gerektiğini düşünen Machiavelli, devletlerin güçlü prenslerin yönetimiyle değer kazanacağını düşünür. Prenslerin yönetimiyle güç kazanacak olan merkezî bir yönetimin avantajları neler olacaktır? Yeryüzünün hâkimiyetini kiliselerin elinden almak isteyen, iktidarı prenslerin eliyle sağlamayı düşünen Machiavelli; adaletli hukuk sistemini kuran, güçlü bir ordusu bulunan, vergileri tek elden kolay toplayan, ülkede tek para birimini kullanarak ekonominin canlanmasını sağlayan prensi iyi yönetici olarak görür. Filozofun iktidar sahibi olarak prensleri görmesinin sebebi Tanrı'dan değil, güçten doğan iktidarı benimsemesindedir.

Machiavelli'ye göre devleti yöneten prensler her zaman güzel şeyler yapamayabilirler. Bazen yalan, hile ile savaşlar kazanabilir, iktidarı ele geçirebilirler. Böyle durumda amaçlara değil sonuca bakılmasını söyleyen filozof amaca giden her yolu mübah olarak görmüştür.¹⁸⁶ Machiavelli insanların hayatlarına baktığında her zaman istedikleri davranışları yapmadıklarını görmüştür. Bazı durumlarda insanlar ahlaklı eylemler yerine zorunlu olarak yapmak durumunda kaldıkları işleri uygulamışlardır. Bunun için insanın fitratında kötülüğün de olduğunu düşünen

¹⁸⁵ Erasmus, **Delilge Övgü**, Çev. Selena ERKIZAN, 2. Baskı, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2015, s.140.

¹⁸⁶ Müslüm KAYACI, "Tartışmalı Düşünür Machiavelli Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu Özel Sayısı, C.7, S.14, 2017, s.227.

Machiavelli, siyasetini ahlaka değil sonuca dayandırmıştır. Hatta siyaseti satranca benzetmiştir. Nasıl ki satrançta iyi ve kötü hamleler vardır siyasette de durum farklı değildir. Siyaseti sonuca göre değerlendiren Machiavelli satrançtaki iyi hamleyi iktidarı ele geçirmek olarak görür.¹⁸⁷ Machiavelli'nin düşünceleri zamanla Makyavelizm olarak anılmaya başlamıştır. Makyavelizm, Machiavelli'nin bahsettiği dini siyaset düşüncesinden uzaklaşarak yönetime gelmek için her şeyi yapmak olarak anlatılmıştır.¹⁸⁸

Machiavelli'nin dini siyasetten uzaklaştırma düşüncesi İtalya'nın içinde bulunduğu siyasi yapı ve kilisenin iktidara baskısından kaynaklanmaktadır. O dönemde güçlü bir devlet görmeyen Machiavelli, aslında nasıl güçlü olunmalı sorusunun cevabını vermeye çalışmıştır. Yönetimin güçlü olması için kilisenin idareden uzak durmasını savunmuştur. Machiavelli'nin kiliseden uzak siyaset düşüncesi, ahlaki yönetimde önemli görmemesi siyasi düşüncede inkılâpçı etki göstermiş ve “siyaset ilminin kurucusu” olarak anılmasına sebep olmuştur.¹⁸⁹

Hristiyan dünyasında ekonomik faaliyetlere ek olarak Ortaçağ'da İslam dünyasından yaşanan ekonomik faaliyetlerden bahsetmek çalışmamız açısından gerekli olacaktır. İslam'da iktisat düşüncesinin başlangıcı, Kur'an-ı Kerim'in vahyinin başladığı 610 yılına dayanmaktadır. Müslüman düşünürler İslamiyet'in ilk dönemlerinde Kur'an ve sünneti temele alarak iktisadi düşüncelerini oluşturmuşlardır. Zamanla bu iki kaynağa ilave olarak kendilerinden önce gelen diğer Müslüman düşünürlerin ve yabancı düşünürlerin fikirleri de ilave edilmiştir. Siddiği, Ortaçağ'da gösterilen gelişime göre İslam iktisadının temelini atıldığı 610-1058 yıllarını İslam iktisadının başlangıç ve 1058-1446 yıllarını ise İslam iktisadının gelişme dönemi olarak iki evreye ayırır. Bu dönemlerin ilkinde fıkıh, tasavvuf ve

¹⁸⁷ A.Emre Zeybekoğlu, “Machiavelli ve Biz”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C.64, S.1, 2006, s.113.

¹⁸⁸ Müslüm KAYACI, “Tartışmalı Düşünür Machiavelli Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, s.227.

¹⁸⁹ Robert B. DOWNS, **Dünyayı Değiştiren Kitaplar**, çev. Erol GÜNGÖR, 8.baskı, Ötüken Yayınları, 2007, s.43.

felsefe, ikincisinde Müslüman düşünürlerin düşünceleri ve bazı Antik Yunan filozofların düşünceleri vasıtasıyla İslam iktisadına katkıda bulunulmuştur.¹⁹⁰

Islahi ise Ortaçağ İslam düşüncesini; oluşum, tercüme, yeniden tercüme ve nakil olmak üzere üç döneme ayırmıştır. Bunlardan ilki olan oluşum dönemi (610-718) Siddiği'de olduğu gibi İslam iktisadının temellerinin atıldığı, vahyin başlangıç dönemidir. Bu dönemde iktisadi anlamda bir takım kurallar belirlenmiş, Müslümanlara aklın kullanılması tavsiye edilmiştir. Tercüme döneminde (8-11.yy) ise Hint, Fars ve Yunan eserleri Arapça'ya tercüme edilerek Kur'an ve sünnetten sonra bu eserlerden de faydalanılmaya başlanmıştır. Çeviri hareketi sonucunda unutulmaya yüz tutmuş Antik Yunan'a dair pek çok eser İslam dünyası aracılığıyla Batı dünyasına aktarılmıştır. Yeniden tercüme ve nakil dönemi (12-15.yy) ise çeviri hareketleri sonucunda Ortaçağ'da İslam iktisat düşüncesinin Batı'ya aktarıldığı dönemdir.

İslam iktisadı İslam'ın tüm beşeri faaliyetlerinin de amacında olduğu gibi ebedi kurtuluşu temel alır. Bu dönemde İslam filozofları için iktisadi faaliyetler birinci derecede öneme sahip meseleler olmadığı gibi iktisat ilminin müstakil olarak incelenmesi bilginin bütünlüğü anlayışını bozduğu için uygulanmamıştır. Bunun için iktisadi konular ahlakî, siyasi konularla iç içe ve normatif olarak incelenmiştir. Müslüman düşünürlerin iktisadi faaliyetleri insanın mutlak amacı olarak değil de hedefe ulaşmak için gerekli bir yol olarak değerlendirmeleri¹⁹¹ İslam'ın ve Hristiyanlığın ekonomi düşüncesinde ayrıldığı noktadır. Ortaçağ döneminde İslam iktisadı Emeviler, Abbasiler, Ortaçağ Türk Devletleri, Selçuklular ve Osmanlılar'da uygulama imkanı bulmuştur. Siyaset, sosyal ilişkilerde olduğu gibi ekonomi alanında da İslam iktisadının temel taşlarından biri adalet olmuştur. Adalet anlayışından dolayı İslam iktisadında sömürü, faiz, ihtikar, tekellecilik gibi konular görülmemiştir. Adalet düşüncesi sosyal yönden hoşgörülü olmak, kardeşlik, saygılı davranışta bulunmak, diğergamlık gibi değerleri ön plana çıkarmıştır. İslam iktisadının ahlakî değerleri dini kurallarla harmanlaması, ahilik ve fütüvvet teşkilatlarının oluşmasını

¹⁹⁰ Birol GÖRMEZ, **Çağdaş Kaynaklar Işığında Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014, s.63.**

¹⁹¹ Birol GÖRMEZ, **Çağdaş Kaynaklar Işığında Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi, s.63.**

sağlamıştır. Bunun için İslam iktisadında Batı'da görülen kapitalist zihniyetin idealleştirdiği homo economicus bulunmaz.¹⁹²

İslam iktisadına katkısı olan İslam filozoflarından Farabi (870-950), insanlar arasında işbölümünden bahsederek özel mülkiyeti kabul etmiş, Gazali (1058-1111); iktisadi faaliyetlerin bireylerin uhrevi hayatını etkilememesi için arzuları orta yolda tutmak gerektiğine vurgu yapmış, İbn Haldun (1332-1406) ise; malın değerinin emekle belirleneceğini Adam Smith ve David Ricardo'dan üç yüz elli sene önce belirtmiştir.

Hristiyan Batı dünyasında azınlık durumunda kalmaları ve sürgün hayatı yaşamalarından dolayı mülk edinmelerinin yasak olduğu Yahudiler ise farklı ülkelerdeki dindaşlarıyla irtibata geçerek geniş çapta ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. 8-9. yüzyıllarda çiftçi olmak yerine ticaretle uğraşmayı tercih eden Yahudiler, özellikle İslam dünyasında Avrupa'daki gibi ticari yaşamdan dışlanmamışlar bilakis İslam toplumuna uyum göstermişlerdir. Yahudiler için altın çağ olan 10. yüzyılda, küçük esnaflar ileride büyük iş adamları kesimine dâhil olmuşlardır. 8 ve 10.yüzyıllarda uluslararası tüccar, 10-12. yüzyıllarda ikrazatçı¹⁹³ ve yerleşik tüccar, 13-16. yüzyıllarda ikinci dereceden ikrazatçı olmaya zorunlu bırakılan Yahudiler kral, asil, elit tabaka değil eğitime önem veren camia konumunda idiler. Kapitalist sistem ortaya çıktığında ise eğitilmiş genç nüfus işgücüne dâhil olarak yönetici konumuna yükselmiştir. Genel olarak Ortaçağ'da girişimciliğe karşı olmayan Musevilik, 19. Yüzyılda Almanya'daki batılılaşmayı kendine örnek alan Yahudilerin Musevi dininin yeni bir formu olan reformist Yahudiliğe kadar kapitalizm için ideal bir din olmamıştır. Reformist Yahudiliğin inancı modernleşmeye, kapitalizme onay vermesi Yahudi iktisat tarihinde değişimlere sebep olmuştur.¹⁹⁴

Dini ahlakın önemli bir konumda olduğu Ortaçağ'da; Hristiyanlar, kilisenin baskısından uzaklaşmak için seküler iktisadi bakış açıları geliştirmeye çalışırken,

¹⁹² İpek MADİ, **Ortaoğu Dinleri Açısından Homo Economicus'un Analizi**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014, s.214.

¹⁹³ İkrazatçı, faizden para kazanmak amacıyla ödünç para veren kişilerdir.

¹⁹⁴ İpek MADİ, **Ortaoğu Dinleri Açısından Homo Economicus'un Analizi**, s.206.

Müslümanlar ise; dini, ahlakî ilkelere dayalı ekonomik bakış açıları uygulamışlardır. Bu dönem mülkiyet hakkına sahip olmayan Yahudi dünyası için, geçimini sağlamak amacıyla ticarete yönelmekle geçmiştir. İslam iktisadı kâinatın, insanın ve toplumun dengesi üzerine kurulmuştur. Maddenin geçici mananın ebedi oluşu kâinatın dengesini, sosyal refahı sağlamak toplumun dengesini, kâinatın yaratılışı ise insanın dengesini oluşturmaktadır.¹⁹⁵ Ortaçağ'da Hristiyan iktisadı reform, Rönesans, coğrafi keşiflerin etkisiyle oluşum aşamasında iken, İslam iktisadı 13.yüzyılın ortalarına kadar Batı üzerinde gerçek bir üstünlüğe sahiptir.¹⁹⁶

3.Modern Dönemde Tanrı Tasavvurlarının Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi

Yaklaşık olarak 15. Yüzyıldan günümüze kadar olan bu dönemde iktisat biliminin nesnel ve somut olarak incelenmesinin başlangıç noktası, doğa bilimlerinde yaşanan gelişmelerdir. Kopernik, Kepler ve Galileo ile başlayan bilimsel değişim Newton ile devam etmiştir. Bilim dünyasında yaşanan olayların determinist bakış açısıyla incelenme düşüncesi ekonomi alanında da kendini göstermeye başlamıştır. Adam Smith'in görünmez el kuramı ekonomide dini iktisadi bir kapı açmasına rağmen ilerleyen dönemlerde farklı ekonomi düşünceleri ortaya çıkacaktır.

A.Marshall, "İktisadın İlkeleri" kitabında dünya tarihini etkileyecek unsurlar arasında din ve iktisattan bahseder. Bernard Russell'la birlikte Principia eserini yazan matematikçi A. N. Whitehead, tarihi din ve bilimin etkileyeceğini söylemiştir. Bilimin günümüzde maddiyatla ilişkili olduğunu düşünürsek Whitehead'ın Marshall'la aynı düşündüğü söylenebilir. Din ve iktisat konusunda temelde iki görüş vardır. Birincisi; iktisadı ahlaki eylemler olarak görüp ekonominin teolojiden kopamayacağını düşünenler ve ikinci grup ise; din ile ekonominin farklı alanlar olduğunu savunanlardır. Din ve iktisadı birbirine bağlı değişken olarak görenler arasında dini insanların geri kalmasının sebebi olarak gören David Hume ve Sigmund Freud; dini insanın aslından uzaklaşması olarak gören Feuerbach; dini alt

¹⁹⁵ İpek MADİ, *Ortadoğu Dinleri Açısından Homo Economicus'un Analizi*, s.232.

¹⁹⁶ Ahmet TABAKOĞLU, *İslam İktisadına Giriş*, 3. Baskı, Dergah Yayınları, 2013, s.31.

yapı unsurlarının ürettiği üst yapı unsuru olarak gören Karl Marks vardır.¹⁹⁷ Din ve iktisadi bağımlı değişken olarak görenler iktisattan dini uzaklaştırmak isterken söylemlerinde dinden bahsettikleri için dinin iktisadında bulunmuşlardır. Din ve iktisadi bağımsız değişken olarak görenler ise iş ahlakı, dürüstlük gibi ahlaki eylemlerin iktisadi etkilediğini kabul etmişlerdir. Dini, iktisadın bağımsız değişkeni olarak görenler dinin iktisadını yapmışlardır. Dini, iktisadın bağımsız değişkeni olarak görenler arasında Marx Weber ve W. Sombart'ı sayılabilir. Sombart, Yahudiliğin Protestanlıktan önce var olmasından dolayı, püritanlığın Yahudilikten etkilenecek ortaya çıktığını savunur. Sombart'ın bunu savunması kapitalizmi Yahudiliğe dayandırması demektir. Fakat onun bu görüşleri ırkçılık ve antisemitizm olarak görüldüğü için kabul edilmemiştir.¹⁹⁸

Ahlakın temelini din olarak görenlerden ve teist Tanrı tasavvurlarından genel olarak ikinci bölümde bahsedileceği için, bu bölümde deist ve ateist olan bazı filozofların ekonomi görüşüne değinilecektir. Toplumun modernleşme sürecini Durkheim; toplumsal dayanışmayı, Marx; ekonomi ve sınıflarını, Weber ise rasyonalizm ve kapitalizmin temeli olan Protestanlığı temele alarak açıklamıştır. Modern toplumu açıklama çabasına girdiğimizde Durkheim'in toplumsal dayanışma, kolektif bilinç kavramları ile toplumu nasıl ayakta tuttuğunu, Marx'ın özel mülkiyet düşüncesiyle kapitalist sistem sonucunda yabancılaşan proletarya sınıfıyla nasıl karşı karşıya kaldığını, Weber'in rasyonalizm süreci ile bireyin mahkûm olacağı demir kafes nitelendirilmesini görürüz.¹⁹⁹ Bunun için çalışmamızın bu bölümünde Adam Smith, Emile Durkheim, Karl Marx ve Max Weber'in yaşadıkları farklı toplumsal dönemlere bakılıp analiz edilerek modernitenin gelişim aşaması genel perspektif ve ekonomik değerlendirmelerle incelenecektir.

3.1. Doğa Bilimlerindeki Gelişmeler ve İktisada Etkisi

Keşifler insanlık tarihinde tahmin edilemeyecek değişimlere sebep olmuştur. Doğa biliminde kütleçekimi, yerkürenin şekli, yörüngesi sosyal bilimlerden olan

¹⁹⁷ Özgün Burak Kaymakçı, "Seküler Bir Alan Olarak İktisat ve Din ilişkisi," **İnsan&Toplum**, C.2, S.4, 2012, ss.119-134.

¹⁹⁸ Özgün Burak Kaymakçı, "Seküler Bir Alan Olarak İktisat ve Din ilişkisi," ss.119-134.

¹⁹⁹ Mahmut KAYA, "Klasik Sosyolojik Perspektifte Modernleşme Tartışmaları", **Birey ve Toplum**, C.2, S.4, 2012, ss.111-130.

iktisadi hayatta büyük değişimlere sebep olmuştur. Doğa bilimlerinde yaşanan değişimler silsile halinde devam ederek sosyal, siyasi, ekonomik, dini pek çok alanda yankı bulmuştur. Bunun için çalışmamızda öncelikle doğa bilimlerinde yaşanan değişimler incelenerek bu değişimlerin iktisat bilimine etkisinden bahsedilecektir.

3.1.1.Doğa Bilimlerinde Yaşanan Gelişmeler

İnsanların çevresinde olup bitenleri merak etme ve anlama çabası sonucunda bilim ortaya çıkmıştır. Bilim tek bir kişi tarafından değil pek çok kişinin farklı alanlarda katkı yapmasıyla yığılarak ilerlemiştir. Modern bilim ise Rönesans'tan sonra 15.yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Kopernik'le başlayıp Francis Bacon, Galilei, Descartes ile yeni bir boyut kazanan bilim, Newton'un dâhil olmasıyla matematiksel-mekaniksel bir boyut kazanmıştır. İnsanlar bilimi dönemin ihtiyaçlarına göre kullanmışlar bu da sanayi ve teknolojinin gelişmesini sağlamıştır. İnsanların bilime ihtiyaçları dönem içinde farklılık göstermiştir. Antikite'de ihtiyaç fizik ve astronomi iken, Sanayi döneminde ihtiyaç mekanik, elektrik ve teknolojidir. İlk insanların temel ihtiyaçları olan beslenmeyi tarımdan karşılamalarının sonucu olarak mevsimler, yağışlar gibi doğa olayları önemli hale gelmiş, bu durum İlkçağ'da astronominin gelişmesine sebep olmuştur. Bu dönemde gökyüzü ile ilgili farklı teoriler ortaya atılmıştır. Eudoxus, evrenin; merkezleri aynı olan iç içe geçmiş kürelerden oluşan ortak merkezli küreler modeline sahip olduğunu,²⁰⁰ Aristarkhos; merkezde güneşin olduğu güneş merkezli evren modelini, Pontuslu Herakleides ise, merkezde hem yeryüzünün hem de güneşin olduğu, oluş ve bozuluşu belirleyen, yer ve güneş merkezli evren modelini savunmuştur.

Gerçek bilgiye nasıl ulaşabiliriz sorusunu cevaplamaya çalışarak yola çıkan, bilgiden doğa bilimine ulaşmaya çalışan ve "Fizik" eserini yazan Aristo, bu konuda düzenlilik anlayışını savunmuş ve görüşleri yıllar sonra kilise tarafından da kabul edilmiştir. Duyularımızı genelleyerek yasalara ulaşabileceğimizi düşünen Aristo, doğada hareketi sağlayan iki sebep olduğunu düşünmüştür. Tüm cisimlerin kendi buldukları konumlarda yaptıkları harekete *doğal hareket*, dış etkilerden dolayı doğal hareketinin değişmesi sonucu yaptıklarına ise *zorunlu hareket* denilir. Aristo

²⁰⁰ Nicolaus COPERNICUS, **Gök cisimlerinin Dönüşleri Üzerine**, çev. Saffet BABÜR, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s.7.

dört temelden oluşan yeryüzünü ağırdan hafife doğru toprak, su, hava, ateş olarak sıralamıştır. Aristo'ya göre bu nesnelere doğal hareketlerinden dolayı bu şekilde sıralanmalarına rağmen dışarıdan bir hareket ettirici olursa yerleri değişebilir. Bu dört unsur yeryüzü ile ay arasında bulunmaktadır. Aynı zamanda değişimlerin ve bozulmanın yaşandığı yer de buradadır. Ay küresi ile sabit yıldızlar küresi arasında gezegenlerin de içinde bulunduğu ayüstü veya eter de denilen bozulma ve değişimin olmadığı bir yer vardır. Aristo'nun doğa bilimleri görüşü pek çok kişi tarafından eleştirilmesine rağmen 1543 yılına kadar kilise tarafından da desteklendiği için kabul görmüştür.²⁰¹ Aristo'nun doğal ve zorunlu hareket düşüncesi ekonomi düşüncesini de etkilemiştir. Doğal hareket olarak tarımı gören Aristo, tarımsal faaliyetlere onay verirken; zorunlu hareket olarak gördüğü paranın ticareti olan, faize onay vermemiştir. Matematikteki gibi ahlaki davranışlarımızı kesin olarak iyi ve kötü diye adlandıramayacağımızı düşünen Aristo, ahlakta determinizmin olmayacağını düşünür.²⁰² Sosyal bilimleri sebep sonuç düzeni içinde incelemeyen sadece Aristo değildir. İlkçağ ve Ortaçağ'da din adamları ve filozoflar sosyal bilimleri birbirine bağlı görmedikleri için sebep sonuca dayanarak bütün içinde incelemeyen, doğa bilimlerini bütünsel olarak incelemişlerdir.

Ortaçağ'da Hristiyanlık, evrendeki düzen fikrini savunan, insanı ayrıcalıklı gören din adamları yer merkezli evren modelini savunmuştur. İlk insan cennette bulunan yasak meyveden yediği için asli günah işlemiş kabul edilen ve yeryüzüne indirilen Hristiyan teolojisinde yeryüzü merkez olarak kabul edilmiştir.²⁰³ Kilise Aristo'nun evren düşüncesini Ortaçağ Hristiyan teolojisinin esaslarından olan yeryüzünü her şeyin merkezi olarak gördüğü için kabul etmiştir. Antroposentrik²⁰⁴ görüşü savunan kiliseye ilk zıt fikri Kopernik (1473-1543) ortaya atmıştır. Kopernik'in kilise ve Aristo'nun görüşlerini eleştirmesi sosyal bilimlerin düzen içinde incelenmesinin yolunu açmıştır. Doğa bilimlerinin birbirleriyle düzen içinde olduğunu ispat etmesi Kopernik'ten sonra gelen bilim adamlarının sosyal bilimleri de

²⁰¹ Seda ÖZSOY, "Antikçağ'da Evren Anlayışı: Aristoteles'ten Kopernik'e Farklı Evren Modelleri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.10, S.50, 2017, s.425.

²⁰² Recep KILIÇ, **Ahlakın Dini Temeli**, 6.baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, s.19.

²⁰³ Tekvin, 3/17.

²⁰⁴ Antroposentrik; insanı her şeyin merkezinde gören, evrendeki her şeyin insana hizmet için var olduğunu savunan, Yahudilik ve Hristiyanlık'ta bulunan yaklaşımdır.

düzen içinde incelemelerini sağlamıştır. İlk zamanlar sosyal bilimler içinde sayılan ekonominin determinist olarak incelenmesi iktisadi faaliyetleri farklı boyutlara taşıyacaktır. Tarihte bilimin, determinizm ilkesi dikkate alınarak incelenmesi kiliseye başkaldırı olarak görülmüştür. Bu durum Ortaçağ Hristiyan dünyasında kiliseye olan güveni kırarken insanları bilime ve sorgulamaya yönlendirmiştir. Bilimsel anlamdaki tüm bu gelişmeler din, ekonomi ve doğa bilimlerinin bağlantılı olarak değişmesine sebep olmuştur.

Kopernik'in güneş merkezli evren modelini savunması kilisenin kendi fikrine eleştirel yaklaşmasını sağlamamış bilakis Kopernik'e karşı duruşunu ortaya çıkarmıştır. Kilisenin baskıcı tutumu, endüljans, aforoz gibi gücü Ortaçağ Hristiyan düşüncesinde bilimin gelişmesini engellemesine rağmen; İslam dünyası bilimde ileri durumdaydı. Çeviri hareketinin başlaması Müslümanların ilmi birikimiyle Batı'nın tanışmasını sağlamış ve Batı'da bilim ilerlemiştir. Katolik bir din adamı olan Kopernik güneş merkezli evren modelini kiliseye karşı bir duruş olması için ortaya atmamış, yaptığı gözlemler sonucu güneş merkezli evren modeline ulaşmıştır.

Kopernik, evrenin merkezine güneşi yerleştirmiştir. Güneşe en yakından uzağa doğru da Merkür, Venüs, Dünya, Mars, Jüpiter ve Satürn'ü sıralamıştır. Merkür; güneşin çevresinde 80 günde, Venüs; 9 ayda, Ay ve yeryüzü; 1 yılda, Mars; 2 yılda, Jüpiter; 12 yılda, Satürn; 30 yılda turunu tamamlamaktadır.²⁰⁵ Gezegenleri saran ve hareketsiz olan sabit yıldızlar küresinden bahseden Kopernik,²⁰⁶ yeryüzünün mü güneşin mi hareket ettiğini anlamak için örnekler üzerinde düşünmüştür. Eğer iki nesne aynı hızla aynı yöne hareket ederse birbirlerini hareket etmiyor gibi görürler. Kilise evrenin yeryüzünün çevresini 24 saatte dolandığını savunur. Evren yeryüzünü içine alansa nasıl olur da hareket eden de sadece evren olur? Kopernik aslında hareket edenin evren olduğu fikrini savunarak kilisenin insanı en yüce varlık olarak görmesine karşı çıkmış durumuna düşmüştür. Kopernik'in güneş merkezli evren

²⁰⁵ Nicolaus COPERNICUS, **Gökcisimlerinin Dönüşleri Üzerine**, s.43.

²⁰⁶ Nicolaus COPERNICUS, **Gökcisimlerinin Dönüşleri Üzerine**, s.44.

fikrini savunması kiliseye göre; evreni yeryüzündeki herhangi bir nesne, insanı da evrendeki herhangi bir canlı gibi görmesi anlamına gelmiştir.²⁰⁷

Kopernik'in teorisinin zafiyeti kanıtlamaya müsait olmama ve deneyle doğrulanamamasıydı. Kopernik dünyanın hem kendi yörüngesinde hem de güneşin çevresinde büyük bir hızla döndüğünü iddia ediyordu. Haliyle bu büyük dönüş hızını nasıl hissetmediğimiz soruluyordu. Hız büyük olduğu için hissedilmediği varsayılsa bile elimizden yere düşen bir nesne neden düz iniyordu da dünyanın döndüğü yöne doğru kaymıyordu? Ya da rüzgâr neden her zaman batıya doğru esmiyordu? Batıya doğru fırlatılan bir cisim doğuya göre dünyanın dönüş yönü olduğu için daha ileriye gitmesi gerekmez miydi? Tüm bu sorulara deneysel olarak cevap veremeyen Kopernik, fikirlerini destekleyememiştir. Bu soruların cevabı Newton sayesinde çözülmüştür.²⁰⁸

Kopernik sistemini matematiksel olarak destekleyen Kepler (1571-1630), dünyanın yörüngesinin elips şeklinde olduğunu keşfetmiştir. Tüm gezegenlerin elips şeklinde güneş çevresinde dolandığını savunan Kepler'in düşüncesi "*Kepler Yasası*" olarak tarihe geçmiştir.²⁰⁹ Kepler dünyanın yörüngesini keşfetmesine rağmen bu yörünge'nin neden elips şeklinde olduğunu bulamamıştır. Onun bu düşüncelerinin açıklamasını da daha sonra Newton keşfedecektir.

Kopernik ve Kepler'in yolundan giderek onların savunduğu güneş merkezli evren modelini geliştiren, 1609 yılında ilk teleskopun icadını öğrenen Galileo (1564-1642)'dir. Teleskopu icat eden olmamasına rağmen teleskopu güneş merkezli evren modelini kanıtlamada kullanan ilk kişi olmuştur. Bu sayede Galileo, ayın yüzeyinin dışarıdan görüldüğü gibi pürüzsüz olmadığını, tepelerin ve vadilerin olduğunu keşfetti.²¹⁰ Doğayı matematiksel açıdan inceleyen Galileo evrende her şeyin sebebinin olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda eylemsizlik prensibini de keşfeden kişidir. Kopernik fikrini savunması ve onun yolundan gitmesi elbette kilise tarafından hoş karşılanmamış ve engizisyon mahkemesinde yargılanmıştır.

²⁰⁷ Seda ÖZSOY, "Antikçağ'da Evren Anlayışı: Aristoteles'ten Kopernik'e Farklı Evren Modelleri", s.427.

²⁰⁸ G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.214.

²⁰⁹ G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.212.

²¹⁰ G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.213.

Mahkemedен ve kilisenin baskısından kurtulması kitabında bahsettiği görüşlerden vazgeçtiğini söylemesiyle olmuştur. Galileo'nun güneş merkezli evren modeli için verdiği mücadele insanların bilime olan güvenini artırırken kiliseye olan güvenini yıkmıştır. Rönesans; insanların, kiliseden ve Skolastik düşünceden uzaklaşmasını sağlamıştır. Bir konunun bilime dahil olabilmesi için Galileo'ye göre birincil nitelikte olması gerekir. Birincil nitelikler genel geçer ölçülebilen şeylerdir. Bunlar nesnenin boyut, hareket, şekil gibi özellikleridir. İkincil nitelik olan ve bilimsel olarak ölçülemeyen şeyler ise öznel olan koku, tat, renk gibi şeylerdir. İkincil nitelikteki özellikler kişilere bağlıdır. Kişi ortadan kalkarsa ikincil nitelikte ortadan kalkar. Bunun için ikincil nitelikler bilimin konusu olamaz.²¹¹

Galileo da Kopernik gibi güneş merkezli evren modelini ispatlamaya çalışırken hareketten yola çıkmıştır. Bunun için havasız ortamda serbest düşme ile ilgili deneyler yapan Galileo, bu ortamda tüm nesnelerin aynı hızla yere ulaştıklarını görmüştür. Bir gün Pisa katedralinde ayın sırasında avizenin sallandığını gören Galileo, avizenin ilk sallanmasında daha fazla mesafe kat ederken gittikçe bu mesafenin azaldığını ve avizenin en sonunda durduğunu görmüştür. Nesnelerin salınımı ve kütle arasındaki ilişkiyi anlamak için deneyler yapan Galileo, mantar ve kurşun iki maddeyi havasız ortamda 90 derece asıp yerlerine dönüş sürelerini hesaplamış ve aynı olduğunu görmüştür. Bu süreler aynı olduğuna göre kütlelerin öneminin olmadığını düşünen Galileo güneş merkezli evren fikrinde doğru yolda olduğunu anlamıştır. Deneylerine devam eden Galileo eğik düzlemden aşağıya doğru bırakılan bir topun hızlanarak ilerlediğini görür. Tam tersini deneyen Galileo topun yukarı çıkması için ilk hareketin verilmesi gerektiğini kavrar. Bu deneyde topun yavaşlamasının sebebi eğik düzlemdir. Peki, düz bir zeminde top hareket etse onun hareketini yavaşlatacak eğik düzlem olmadığına göre ne olur? Hep hareket eder. Galileo bu deneyleri sürtünmesiz ortamda yapmıştır. Nesnelerin içinde buldukları konumu koruma isteği olduğunu keşfeden Galileo aslında eylemsizlik prensibini keşfetmiştir. Düşüncelerini kanıtlamak için matematiği bir yöntem olarak kullanan

²¹¹ Seda ÖZSOY, "Güneş Merkezli Evren Anlayışı: Kopernik, Kepler ve Galilei Neyi Değiştirdi?", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, C.20, 2015, ss.95-111.

Galileo, serbest düşmenin sabit ivmeli hareket olmasından dolayı zamanın karesiyle orantılı olduğunu görmüştür.²¹²

Kiliseye başkaldırmak amacı taşımadan doğa bilimlerinde kanunlar olduğunu ispatlamış olan Galileo, Kepler ve Kopernik'in kanıtları kiliseyi zor durumda bırakmasına rağmen, sosyal bilimlerin de determinist olarak incelenmesini sağladığı için bilim adamlarının ufkunu açmıştır. Evrendeki her şeyin merkezine insanı yerleştiren kilisenin iddialarının çürütülmesi, insanın evrenin sadece bir parçası olduğunu ispatlayan Galileo, Kepler ve Kopernik'in düşüncelerinin değer kazanması, fakir halkın müreffeh bir hayat yaşayan kiliseye olan güvenini kırarken bilime verdiği değeri artırmıştır.

3.1.2. Newton ve Kütleçekiminin Keşfi

Newton'un deist olduğunu iddia edenler vardır.²¹³ Fakat bu düşünce Newton'un el yazmalarında Tanrı'nın yeryüzüne peygamberler gönderdiği ve yeryüzüne müdahale ettiğini söylemesi deist olmadığını kanıtlamaktadır. Tanrı'nın yeryüzüne gönderdiği dinlerden biri olarak Hristiyanlığı gören Newton, teslis inancından da anlaşıldığı üzere bu dinin tahrif olduğunu düşünür.²¹⁴

Newton'u dönemin bilim adamlarından ayıran özellik tümevarım, tümdengelim, matematik, deney ve gözlem gibi kaynakları kullanırken uyguladığı dengeli tutum olmuştur. Matematik, optik ve fizik gibi pek çok alanda başarılı olan Newton'u üne kavuşturan asıl başarısı kütle çekimidir. Newton, Galileo'nin yolundan giderek evreni matematiksel olarak anlamaya çalışır. Galileo bir nesnenin havasız ortamda ve doğrusal düzlemde hareketine hep devam edeceğini savunurken Newton, bu doğrusal hareketin dögüsel harekete nasıl dönüşeceğini düşünür. Hareket eğer Galileo'nin dediği gibiyse gezegenler neden dögüsel hareket halindedir? Kepler'in dediği gibi dünyanın yörüngesi elips şeklindeyse neden yuvarlak değil de elipstir? Kepler elips şeklinde olan dünyanın yörüngesini açıklamak için anima motrix denilen gezegenleri hareket ettiren bir güçten

²¹² Seda ÖZSOY, "Güneş Merkezli Evren Anlayışı: Kopernik, Kepler ve Galilei Neyi Değiştirdi?", ss.95-111.

²¹³ Hüsameddin ERDEM, **Bazı Felsefe Meseleleri**, s.224.

²¹⁴ Enis DOKO, **Dahi ve Dindar: Isaac Newton**, edt. Alper BİLGİLİ, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011, s.20.

bahsetmiştir. Fakat onun bu düşüncesi tutarlı bulunmadığı için savunulmamıştır. Tüm bu soruların ve düşüncelerin cevabını Newton, 1665 yılında veba hastalığından uzaklaşmak için kaldığı çiftlik evinde elmanın düşmesiyle keşfetmiştir. Elma neden yere düşer de yukarıya çıkmaz? Dünya neden güneşin çevresinde döner de uzaklaşmaz? İki durum için de geçerli olan bir kütle çekimi vardır. Bu düşüncesini Newton imgelerle kurgulamıştır. Bir nesne dağdan fırlatılırsa belli bir uzaklığa düşer. Bu fırlatma son derece güçlü olur ve dünyanın etrafını bir tur atarsa artık bu nesne gök cismi olur ve daima dünyanın etrafında dolar. Yani uydu olur. Bu nesneyi uydu yapan şey, nesnenin uzaklaşmasını engelleyip onun çevresinde tur atmasını sağlayan şey kütle çekimidir. Nasıl ki yer nesnelere çekim uyguluyorsa aynı şekilde dünyanın da aya çekim uyguladığını savunan Newton; Galileo, Kepler ve Kopernik'in içinden çıkamadığı pek çok sorulara cevap vermiştir.²¹⁵ Newton'un doğa bilimlerinde kullandığı yöntemin, sosyal bilimlerde de uygulanabileceğini düşünen sosyal bilimciler bu düzeni özellikle yeni şekil kazanmaya başlayan iktisatta da kullanmaya başlamışlardır.

3.2. Adam Smith ve Görünmeyen El Kuramı

Klasik ekonominin kurucusu olarak ünlenen İskoç asıllı Adam Smith (1723-1790) deist bir filozoftur. Arkadaşı olan Hume (1711-1776)'un dini düşüncelere muhalif olduğu görülmesine rağmen Smith'de bu durum görülmemektedir. Smith, Hume gibi dine muhalif olmamakla birlikte dine etkin bir katılımcı da değildir. Smith'in yaşadığı dönemde din ve siyaset iç içeydi. Teolojik meseleler tartışılarak bu tartışmalardaki siyasi meseleler üzerinde duruluyordu. Bu dönemdeki teolojik tartışmaları görmezden gelmek adeta siyaseti reddetmek demektir. Smith ahlak felsefesine bilinçli olarak dini katmak istememesine rağmen bulunduğu ortam ve zamandan dolayı dinden etkilenmiştir.²¹⁶

Smith'in iktisat anlayışını etkileyen dini düşünceler nelerdir? Smith'in felsefesinde iradeye sahip olunmasının önemi, uyum içinde bulunulması gereken doğal düzen ve insanın kendi çıkarlarını koruma fikri kimi filozoflara göre Smith'in

²¹⁵Seda ÖZSOY, *Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırılmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma*, s.152.

²¹⁶Benjamin M.FRIEDMAN, "Smithçi Devrimde Dini Düşüncenin Etkisi", *Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı*, çev. Mehmet SARAÇ, İSİFAM Yayınları, İstanbul, 2018, s.48.

ahlak ve doğal teoloji düşüncelerinde stoa felsefesinden etkilendiğini göstermektedir. Onun sadece stoa felsefesinden etkilendiğini söylemek Smith üzerinde Hristiyan teolojinin etkisini yok saymak demektir. Stoa ve Hristiyan felsefesini zıt olarak görenler Smith'in stoadan etkilendiğini söyleyerek onun Hristiyan teolojisinden etkilenmediğini vurgulamak istemişlerdir. Oysa stoacılığı ve Hristiyan felsefesini birbirinden zıt olarak değil, birbiriyle iç içe görmek gerekir. Nitekim Smith'in 18.yy İskoçya'sında halkın maddi olarak zorluk çektiği dönemde Stoa'nın savunduğu teslimiyet anlayışına zıt düşünce geliştirmesi Stoacılığı tüm yönüyle benimsemediğini gösterir.²¹⁷

Smith'in iktisat anlayışını etkileyen bir diğer düşünce Kalvinist ilahiyat geleneğidir. Smith, kendini İskoç Presyetryon kilisesinin ılımlı politikasıyla özdeşleştirmiştir. Bu kilise mensupları Tanrı'nın yaratıcılığının apaçık, genel geçer delillerle ortada olduğunu ve dünyadaki delillerin Tanrı'yı işaret ettiğini kabul ederler. Dinin; toplumsal düzeni olumlu etkilediğini, ahlak ve bilimin dünyadaki refahı sağladığını, dünyadaki motivasyon kaynağımızın cennet olduğunu düşünen Kalvinci görüşle Smith'in iktisadi görüşü birbirine paraleldir.²¹⁸

Smith'in üzerinde etkili olan bir diğer dini düşünce İngiliz doğal teoloji fikridir. Francis Bacon (1561-1626), Robert Boyle (1627-1691), Isaac Newton, John Ray (1690-1743), William Paley (1743-1805)'in de etkilendiği doğal teoloji fikri düşünürleri, vahiy olmadan Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalışırlar. Aslında bu düşünürlerin amacı Tanrı'nın varlığını ispatlamak değil yaratılış fikrinden yola çıkarak Tanrı'yı anlama çabasıdır. Doğal teoloji fikrinin 17.yy'da Britanya'da ortaya çıkmasının sebepleri bilimsel çalışmaların mezhebe ve dine bağlı kalmadan yürütülmek istenmesindedir. Smith, Newton'un çalışmalarına ilgi duyuyordu. Evrendeki her şeyin Tanrı'ya dayandığını düşündüğü için Newton, Tanrı'nın eylemlerinin evrensel ve bilimsel olması gerektiğini savunuyordu. Eylemler mantıki

²¹⁷Paul OSLINGTON, "Tanrı ve Piyasa: Adam Smith'in Görünmez Eli", **Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı**, çev. Mehmet SARAÇ, İSIFAM Yayınları, İstanbul, 2018, s.56.

²¹⁸Paul OSLINGTON, "Tanrı ve Piyasa: Adam Smith'in Görünmez Eli", s.57.

bir düzen içinde olmalıydı. Bunun için Newton, Tanrı'nın kâinatı hareket ettirmesini bedenlerimizi hareket ettirmesine benzetiyordu.²¹⁹

Smith, 1723 yılında Kirkcaldy'de İskoçya'da doğmuştur. 14 yaşında Glasgow üniversitesinde Francis Hutcheson (1694-1747)'un öğrenciliğinde eğitimine devam etmiştir. Oxford'da eğitimine devam eden Smith'in teolog olacağı düşünülmektedir. Fakat Hume'dan etkilenen Smith özellikle onun şüpheciliğinden etkilenmiş ve felsefeye yönelmiştir. Glasgow üniversitesinde mantık ve ahlak felsefesi kürsülerinde ders vermiştir. Burada “*Ahlaki Duygular Kuramı*” (1759) eserini kaleme almıştır. Bu eser doğal düzeni mantık çerçevesinde açıklamak için başlangıç niteliği taşır. Toplumun arkasındaki itici gücün sempati olduğunu söyleyen Smith, insanların psikolojik olarak başkaları tarafından kabul edilmek için hayranlık uyandıracak şekilde hareket edeceğini söylemiştir. Lüks için yapılan harcamalar aslında diğer insanların beğenisini yani sempatisini kazanmak için yapılır. Kendine sempati duyulmasını isteyen kişi yaptığı davranışları diğer insanlar için uygulayacağından dolayı bencil olamaz.²²⁰

Smith; Hobbes (1588-1679), Locke (1632-1704), Berkeley (1685-1753) gibi filozofların da savunduğu değerlerin emeğe dayandırılması fikrini savunur. Smith'e göre emek, satın alınacak mala ödenen gerçek satın alma değeri olduğu için aynı zamanda malın ilk fiyatıdır. Dünyanın her yerinde malın değerli madenlerle, parayla değil emekle satın alındığını düşünen Smith, malı kullanım ve değişim değeri olarak iki grupta incelemiştir. Düşünürü göre malın kullanım değeri, maldan elde edilen yarar ve tatmin duygusunu ifade ederken, değişim değeri ise bir ürünün diğerlerine göre değerini anlatır. Suyun kullanımı insan için hayati öneme sahip olmasına rağmen su ile satın alınabilecek şeyler fazla değildir. Bunun aksine elmas hayati değere sahip olmamasına rağmen değişim değeri yüksek bir üründür. Smith, ilk etapta değişim değerini malların üretimindeki emekle açıklamasına rağmen ilerleyen zamanlarda sermaye ve doğal kaynakların üretimdeki rolünü dikkate alarak maliyetle

²¹⁹ Paul OSLINGTON, “Tanrı ve Piyasa: Adam Smith’in Görünmez Eli”, s.58.

²²⁰Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.210.

açıklamıştır.²²¹ İlkel toplumlarda, yerleşik hayata geçilmediği zamanlarda malların takas değeri harcanan emekle ölçülürdü. Kunduz yakalamak geyiği yakalamaktan daha zor olduğu için iki geyik bir kunduzla takas edilirdi. Toprağın mülk edinilmesiyle toprak sahiplerinin kira bedeli istemeleri ekonomik yapıyı değiştirmiştir. Toprağın mülk edinilmesiyle sermaye sahipleri de iş kurarak eleman çalıştırıp ürünleri satarak kar elde etmeye başlamışlardır.²²² Sosyal hayatta olan bu büyük değişim ekonomi, din ve ahlakı etkilemiştir.

Her toplumda ücret, kar ve rantın olduğunu söyleyen Smith, bunların doğal düzenlerinin doğal fiyatları oluşturduğunu savunur. Ücret ve kâr malın fiyatıyla doğru orantılı olmasına rağmen rant için durumlar daha karışıktır. Smith rantı, emeğin oluşturduğu değer ve fiyat seviyesine imkân veren unsur olarak görmektedir.²²³ Smith, işçilerin ücreti, sermaye sahiplerinin kârı ve toprak sahiplerinin rantı olmak üzere bir toplumun elde ettiği ürünün üç gelir kategorisinde bölüştüğünü düşünür.²²⁴

“Milletlerin Zenginliği” eserinde insanın ilk dürtüsü olarak kişisel çıkarı görmesinin sebebi alıcı ve satıcının çıkarları için ticaret yaptığı fikridir. Kişisel çıkar meselesi Alman filozoflar tarafından “*Adam Smith Sorunu*” olarak adlandırılmıştır. Smith’in bahsettiği kişisel çıkarının peşinden koşan insan, sadece kendini düşünmez, toplumu düşünür. Bazen kişiler hata yapabilir ama önemli olan bu hatanın telafisidir. Aslında Smith insanın hem ahlaki bir duygu olan yardımseverliği kaybetmesini istememiş hem de ticarete ayakta durmasını istemiştir. Bunun için ahlaki eylemler ve kişisel çıkar fikrini aynı anda savunmuştur. Smith kişinin otokontrolü sağlamasını istemiştir. Ticaretin kişilerin olumlu yönlerini ortaya çıkarıp, onları disipline edeceğini düşünen filozof, ticaretin olumlu etkisi altında olan tüccarların zevk peşinde koşmayacağını düşünür. Bunu zevk peşinde koşan tüccarın güven

²²¹ Adam SMITH, **Ulusların Zenginliği**, çev. Ayşe YUNUS, Mehmet BAKIRCI, 2.baskı, Alan Yayıncılık, 1997, s.36.; Gülten ÜLGEN, “Merkantilizm’den Liberalizm’e Geçiş ve Piyasa Ekonomisi”, **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi**, 2000, s.91.

²²² Adam SMITH, **Ulusların Zenginliği**, s.50-53.

²²³ Nazım ÖZTÜRK, “Klasik ve Neoklasik İktisatta Gelir Bölüşümü”, **Çalışma ve Toplum**, C.1, 2010, s.61.

²²⁴ Adam SMITH, **Ulusların Zenginliği**, s.54.

kaybetmesiyle müşterisinin azalması orantısına bağlı olarak açıklayan Smith, hiç bir tüccarın böyle bir durumla karşılaşmak istemeyeceğini düşünür.²²⁵

Smith'in görüşlerinin oluşmasında Thomas Hobbes'un öz çıkar düşüncesi etkili olmuştur. Machiavelli'de siyasi içerik olarak başlayan çıkar düşüncesi 17.yüzyılın başında ahlaki bir boyut kazanmaya başlamıştır. Hobbes ise öz çıkar düşüncesini siyasi olarak insanın yapısını anlamak üzerine kurmuştur. Hobbes eseri *Leviathan*'da kişilerin fiillerini kendi çıkarları doğrultusunda bencilce kullandıklarından bahseder. Hatta öyle ki Hobbes'a göre insanlar başkalarından iyilik görmek için iyilik yaparlar. Eğer insan başkalarından iyilik görmeyeceğini bilirse kendisi de iyilik yapmaktan vazgeçer. Bu da insanları savaşa ve kaosa sürükler.²²⁶ Hobbes, insanların bedensel ve zihinsel açıdan ortalama olarak eşit yaratıldığını düşünür. Kimi insan daha güçlü olabilir evet ama güçsüz olan da zeki olabilir. Bu şekilde doğada bir denge olduğunu düşünen Hobbes, insanların aynı şeyi istedikleri anda birbirlerine düşman olduklarını savunur. İnsanlar arasındaki savaşlar birbirlerini hâkimiyet altına almak, aynı şeyi istemek veya zevk için olabilir. İnsanda doğası gereği 3 temel tartışma vardır. Bunlar; kazanç için olan rekabet, güven için olan güvensizlik, şöhret olmak için verilen mücadeledir. Hobbes, korku altında tutacak bir güç olmazsa insanların birbirlerine karşı mücadelenin çetin olacağını savunur.²²⁷ Genel olarak Hobbes'ta kötümser bir antropoloji görülmektedir. Smith, Hobbes'un bu kötümser düşüncesinden etkilenmiş olmasına rağmen bu durum Smith'i de kötümser olmaya itmemiştir.

Smith, Hobbes'un rekabet düşüncesinin yerine kişisel çıkarı, güvensizlik düşüncesinin yerine özgürlüğü, şan ve şeref için rekabeti yerleştirmiştir. Smith kişisel çıkarın toplumda olumlu davranışlara dönüşebilmesi için rekabetin önemli olduğunu savunmuştur.²²⁸ Rekabet toplum için nasıl bu kadar önemliyse aynı durum ticaret için de geçerlidir. Mesela ticaretle yeni uğraşmak isteyen kişi toplumda

²²⁵ Seda ÖZSOY, *Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma*, s.211.; G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.323.

²²⁶ Thomas HOBBS, *Leviathan*, Çev. Semih LİN, 19. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s.111.

²²⁷ Thomas HOBBS, *Leviathan*, s.92.

²²⁸ Seda ÖZSOY, *Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma*, s.215.

uğraşılmayan ama ihtiyaç olan alanlara yönlendirilmelidir. Böylece yeni bir piyasa ve sermaye oluşmuş olur, ama yeni bir tüccar toplumda bol olan alanda uğraşmak isterse hem kendisi tanınmadığı için maddi olarak zor durumda kalır hem de onunla aynı şeyi satan meslektaşları olumsuz etkilenir. Smith piyasa mekanizmasının görünmeyen el ile dengede tutulduğunu savunur.

Smith görünmeyen el (invisible hand) kavramını 3 eserinde farklı şekillerde anlatmıştır.

Görünmeyen el kavramından bahsettiği ilk eseri *Astronomi Tarihi*'nde Smith, "Jüpiter'in görünmeyen eli" ifadesini kullanarak geçmiş zamanda insanların anlayamadıkları ve ay tutulması gibi nadir olan olayları soyut varlıklarla açıkladığından bahseder. Smith görünmeyen el kavramını ilk bu eserde kullanmıştır. Suyun donması, ateşin yakması gibi olmayan, cisimlerin bilinen ve kolay anlaşılabilir özellikleri yerine çözülemeyen ve karmaşık özellikleri Jüpiter'in görünmez eli ile anlatılmıştır. Evrenin determinist olarak incelenmesinden dolayı bilimin önem kazanmasıyla bu teori önemini kaybetmiştir.²²⁹ Evrendeki nedenselliğin sosyal bilimlerde de kullanılmaya başlanması Smith'in görünmez elin oluşmasında önemli rol oynamıştır.

Smith'in, "Ahlaki Duygular Kuramı" görünmeyen el kavramından bahsettiği ikinci eseridir. Smith zengin tüccarların kendilerini düşünerek yaptıkları bencil davranışların toplumun iyiliğine nasıl dönüştüğünü kanıtlamak için Newton'un cisimleri düzensizlikten kurtaran kütleçekimini keşfetmesi gibi toplumun atomlarını birleştiren çekimi bulmaya çalışmıştır. Smith'e göre bu çekim adalet ve siyasal düzendir. Bireyi harekete geçirmek için mantıktan ziyade duyguların ön planda olduğunu düşünen Smith, toplumsal sözleşmenin temeline sempatiyi yerleştirmiştir.²³⁰ Zenginler lüks içinde yaşamak ve rahat bir yaşama sahip olmak için insanları çalıştırırlar. Zenginlerin çalıştırdığı bu insanlar sayesinde üretime katılan fakirler plansız olarak topluma hizmet etmiş olurlar. Toplumda bulunan tüm

²²⁹ Seda ÖZSOY, *Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırılmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma*, s.215.

²³⁰ Edt. Hakan KAPUCU, Murat AYDIN, İsmail ŞİRİNER, Farhang MORADY, Ümit ÇETİN, *Politik İktisat ve Adam Smith*, 1. Baskı, Yön Yayınları, İstanbul, 2010, s.299.

insanlar üretime katıldığı için toplumsal düzen de sağlanmış olur.²³¹ Zenginlerin istekleri sınırsız ve kendileri de doyumsuz olmalarına rağmen tüketim miktarları fakirlerle aynıdır. Burada Smith'in görünmez eli, zenginle fakire eşit tüketim hakkı vererek düzen oluşturmasıdır. Görünmez el zenginin aleyhine fakirin ise lehine çalışır. Zenginin tüketim miktarını engelleyerek piyasanın istikrarını sağlayan özel providanstır.^{232*}

Smith'in görünmez el kavramına son şeklini verdiği kitabı ise “*Ulusların Zenginliği*” (1776) dir. Yüksek vergilerin ticareti engellediğinden bahseden Smith, bu durumu engellemek için tüccarların yerli sermayeyi desteklemeleri gerektiğini düşünür. Yıllık gelirini artırmak isteyen tüccarlar aslında toplum yararını düşünmeden bireysel çıkarlarını gözetirken görünmez elin vasıtasıyla topluma da fayda sağlamaktadırlar.²³³ Smith bu eserinde yaşadığı dönemde iktisatla ilgili cevap bekleyen pek çok konuya değinmiştir. Özellikle Smith bu eserinde merkantilizmin bireylerin özgürlüğünü sınırlamasından dolayı istihdamda verimsizliğe yol açtığından bahsetmektedir.

İskoç tüccarlar yerel ekonomik ticarete dış ticaretten daha fazla kâr elde ettikleri için görünmez elin kendilerini ithalata yönlendirerek toplum menfaatinin sağlandığını düşünürler. Bu durum Smith'in piyasa teorisidir. Piyasa teorisinde Smith kişilerin kendi çıkarlarını düşünerek yaptığı ticaretin, toplumun çıkarını düşünerek yaptığı ticaretten toplum için daha faydalı olacağını düşünür. Aslında Smith; tüccarların kendini, öz çıkarını düşünmelerinin toplum için faydaya

²³¹ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırılmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.216.

²³² Paul OSLINGTON, “Tanrı ve Piyasa: Adam Smith’in Görünmez Eli”, **Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı**, çev. Mehmet SARAÇ, İSİFAM Yayınları, İstanbul, 2018, s.60.

*Providans Tanrı'nın bir şeyi istemesi, yeryüzündeki olayları yönetmesidir. Hristiyan teolojisinde providans özel ve genel olarak ikiye ayrılır. Özel providans, sistem bozulduğunda Tanrı'nın sistemi yerine getirmek için müdahale etmesidir. Bu müdahale nadiren olur ve daha önceden olacağı bilinemez olaylardır. Paul Oslington Smith'in görünmez elini özel providans olarak göstermiştir. Genel ve özel providansı Rahman ve Rahim sıfatlarının ayrımı gibi düşünebiliriz. Özel providans müminlere yapılan lütuflardır. Savaşta kıyafetlerin uygun olup, silah, teçhizatı bulundurmamak genel providanstır. İnanan veya inanmayan herkes bunu uygular. Düşmanların kalplerine korkunun, müminlerin kalplerine cesaretin yerleşmesi ise genelin dışında olan özel bir durumdur. Bu özel durum genele uyduktan sonra ortaya çıkar. Bu durum iktisatta yerçekimi gibi genel kuralların yanında özel kanunların da olduğunu gösterir. (Melih OKTAY, “İnanç ve İktisadî Düşünce”, **Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı**, ss.13-43)

²³³ Adam SMITH, **Ulusların Zenginliği**, s.485.

dönüşeceğini söylemektedir. Kişilerin çıkarlarının toplum çıkarına ters düştüğü durumlarda yapılması gerekenin ne olacağını soran Bishop, Smith'in öz çıkar düşüncesini eleştirmiştir. William Grampp ise fiyat veya rekabet konusunda Smith'in görünmez el kavramını kullanmamasına rağmen Ulusların Zenginliği'nde bu kavramdan neden bir defa bahsedildiği konusunda Smith'i eleştirmiştir. Grampp'a göre Smith'in bahsettiği görünmez el, tüccarın sermayesinin iç piyasada tutularak sermaye stoğunun artırılmasıyla askeriyenin güçlenmesini sağlayan bir sebeptir. Smith'in düşüncesi doğru olsa bile bu durum Smith'in görünmez elinin teolojik arka planının olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir. Smith, Tanrı'nın İskoç toplumunu providansiyel olarak gözetlediğini düşünmektedir. İskoç sermayesi eğer ihracatla yurtdışına çıkmış olsaydı bu durum iktisadi anlamda ekonomiyi olumsuz etkileyeceği için Smith'e göre Tanrı, tüccarların ülke dışı yatırımlara güvenmemesi yoluyla yani görünmez el yardımıyla bu durumu engellemiştir.²³⁴

Smith'in klasik ekonomi görüşü; işbölümü sayesinde kişilerin bir alanda ustalaşmasından, bir işten diğer işe geçerek zaman kaybının olmamasından ve işlerini kolaylaştırmak isteyen insanların makineleri icat etmesinden dolayı desteklenmiştir. Fakat pratikte Smith'in düşündüğü gibi gerçekleşmeyen ekonomi görüşü 19.yüzyılda klasik ekonominin ahlaksızlığından ve üretimin maddi kaygısından dolayı ekonomi politikacılarından olan A. De Villeneuve Bargemont (1909-1989) tarafından eleştirilmiştir. Bargemont sadece maddiyat olarak düşünülen ekonomi fikrinin doğru olmadığını, ekonominin daha ahlakî ve daha insanî olması gerektiğini söylemiştir. Ekonomik gelirin yüksekliği bir kişinin mutlu olmasını sağlar mı? Düşünür'e göre ulusların zenginliğinden önce ulusların mutluluğu önemsenmelidir ki bu da maddiyatla olacak bir durum değildir. Maddi zenginlik ahlakî zenginlikle nasıl birleştirilmelidir? Bargemont, insanlığın kötülüklerinin din tarafından giderileceğini savunur. İnsanlığı iyiliğe götürecek olan yolu da Hristiyanlık olarak görmektedir.²³⁵

²³⁴ Benjamin M.FRIEDMAN, "Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı", 60-62.

²³⁵ Armand CUVILLIER, **Felsefe Yazarlarından Seçme Metinler**, çev. M. Mukadder YAKUPOĞLU, 2. Baskı, Doruk Yayıncılık, 2007, s.711.

3.3. Smith'in Görünmeyen Eli ve Newton'un Kütleçekiminin İktisada

Etkisi

Feodalizmin çökmesi büyük iktisadi değişimlere yol açmıştır. Altın ve gümüşe dayalı ekonomik sistem olan merkantilizmin özel mülkiyet, üretim ve yatırım, sözleşme özgürlüğü gibi alanlarda çıkmazda kalmasıyla bu sorunlara çözüm üretmek için tarıma dayalı fizyokrasi ekonomi düşüncesi ortaya çıkmıştır. Merkantilizmin ihracat ve sanayiye ön plana çıkararak tek yönlülüğünü, fizyokrasi tarımı ön plana çıkararak uygulamıştır. Böyle bir uygulama da iktisadi sorunlara istenilen şekilde cevap verememiştir. İktisadın sorunlarının çözülmemesi sebebi fizikte ve astronomide görülen yer merkezli evren düşüncesinin çıkmazlarıyla aynıydı. Doğa bilimlerinde olan bilimsel devrimin iktisada yansımaları sağlayan serbest piyasa ekonomisi fikrinin de uygulayıcısı olan Adam Smith'dir.²³⁶

Newton'un doğa bilimlerinde yaptıklarına bakmak, Smith'in ekonomide yapmak istediklerine bakmak demektir. Çünkü Newton genel bir hükümlerle her şeyi açıklamaya çalışarak Smith'in genel bir yargıyla toplumu açıklama isteğini doğa bilimlerinde uygulamıştır. Dönemin ekonomik sistemlerinden olan merkantilizm ve fizyokrasi Smith'in ekonomide uygulamak istediği genel yargıyla toplumu açıklama düşüncesini uygulamada başarıya ulaşamamışlardır. Doğa bilimlerinde Newton'un kütleçekimi yerine Smith iktisatta görünmeyen eli yerleştirmiştir. Basit gibi görünen bu düşünce o dönem için iktisadın düzenli hale gelmesini sağlamıştır. Nasıl ki fizik ve astronomide evrendeki nesnelere çeken ve düzeni sağlayan kütleçekimi varsa, Smith'e göre iktisatta da bireyin çıkarını gözetten bir düzen, görünmeyen el vardır. Tüccarlar tarafından ortaya atılan bu el hem kişilerin hem de toplumun faydasını gözeterek piyasayı kendiliğinden dengede tutmaktadır. Doğa bilimcilerin nesnelere somut olan atomdan dolayı sebep sonuç ilişkisi kurulabiliyordu? İktisatçılar somut olan hangi verilere dayanarak bu ilişkiyi kuracaklardı? Atomu nesne olarak alan fizikçiler gibi iktisatçılar da kârı temel almışlardır.²³⁷

²³⁶ Seda ÖZSOY, *Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma*, ss.223-228.

²³⁷ G.SKIRBEKK- N.GILJE, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.324.

Newton'un doğa bilimlerinde başlattığı, Smith'in iktisatta devam ettirdiği toplumsal olayların yasa çevresinde anlatılması gerekliliğini savunan bir diğer düşünür “*Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme*” isimli eseriyle karamsar bir iktisatçı olan Thomas Robert Malthus (1766-1834)'dur. Malthus nüfus kuramında kontrol altında tutulmayan nüfus geometrik çoğalırken, insanların besin ihtiyacının ise aritmetik olarak artacağını söyler. Eğer nüfus kontrol altına alınmazsa besin ihtiyacını karşılayamayan insanlar kıtlık, savaş ve doğal afetlerden dolayı ölecektir.²³⁸ Onun asıl karşı olduğu insanları zor durumda bırakacak nüfus büyümesidir. Malthus'un ekonomi düşüncesinin bu kadar sert ve karamsar olmasının sebebi yaşadığı dönem ve coğrafyadan kaynaklanmaktadır. Bu dönemde İngiltere'de yoksulluğun hâkim olması ve İngiltere nüfusunun azalmasının istenmesi Malthus'u nüfus kuramına yöneltmiştir. İngiltere'de tahıl fiyatları düşmediği için nüfusun azalmadığının düşünülmesi Malthus'un kuramında teknoloji, sanayi ve ekolojik faktörleri dikkate almadığını gösterir. Düşünür zenginlerin ve devletin fakirlere yardım etmesi gerekmediğini söyler. Hristiyan teolojisinde fakirlere yardım etmenin üzerinde bu kadar hassasiyetle durulurken Malthus'u yardımdan uzaklaştıran düşünce nedir? Yardımı ekonomik faaliyet olarak gören Malthus kilisenin din dışında alanlara karışmaması gerektiğini düşündüğü için dini ekonomiden ayırmak istemiştir. İhtiyaç sahibine yardım etmek sadece dini bir görev midir? Yardımın ahlaki eylem olarak da görülmesi Malthus'un düşüncelerini değiştirmemektedir.²³⁹

Malthus'un teolojik görüşleri nüfus ve ekonomi düşüncesini etkilemiştir. Nitekim Malthus'un “*Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme*” adlı eserinde dinden bahsetmesi bu eserin teolojiden uzak ekonomik bir yapıt olarak değerlendirilmesini mümkün kılmamaktadır. İngiltere'de rahip olan Malthus, yenilikçi ve gelenek karşıtı olduğu için eserinin ilk baskısından sonra teolojik bölümlerini çıkarmıştır. Malthus'un eserinden teolojik bölümleri çıkarmasının sebebi fikirlerinin değişmesi değil, kilisenin eleştirilerinden uzak durmak istemesindedir. Malthus, Tanrı'nın merhametiyle doğa kanunu olarak gördüğü nüfusu nasıl bağdaştırmıştır? İyiliğin

²³⁸ Gülden ÜLGEN, “Merkantilizm'dan Liberalizm'e Geçiş ve Piyasa Ekonomisi”, s.92.

²³⁹ Bekir GÖVDERE, Musa TÜRKÖĞLU, “Malthus'un Nüfus Teorisine Şarkılı İtiraz: Dickens Yaklaşımı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.21, S.2, 2016, s.428.

kötülük sayesinde bilindiğini düşünen Malthus, kötülük olarak görülen nüfus artışının iyi tarafının ahlaki, akli ve ekonomik büyüme olduğunu düşündüğü yani nüfusta kötülüğün yanında iyiliğin de bulunduğunu savunduğu için merhametli Tanrı fikriyle nüfusu zıt olarak görmez. Ahlaki kötülüğü insanın olgunlaşmasında gerekli gören Malthus, imtihan dünyası fikrini güvensizlik olarak değerlendirdiği için kabul etmez. Dünyanın imtihan olduğunu kabul etmemesiyle ilgili düşüncesini kitabın ikinci baskısından sonra çıkararak Malthus, imtihan yerine dünya hayatından ruhun olgunlaşma süreci olarak bahseder. Dünya hayatını ruhun olgunlaşma süreci olarak görmek imtihan fikrine ret değil ancak ek olabilir. Dünyayı imtihan olarak görmemesi filozofu gelenek karşıtı duruma getirir. Ruhun olgunlaşmasını sadece bilgi veya zekânın olgunlaşması olarak görmeyen Malthus, kişinin akli, ahlaki, kültürel gelişimiyle birlikte ekonomik faaliyetlerde yetenekli olmasını kasteder.²⁴⁰

Malthus'un teolojisi ile demografisinin temelinde Tanrı'nın dünyayı hareketlendirme isteği vardır. Filozofa göre Tanrı, tasarımının görülebilmesi için dünyayı nüfusun artması üzerine kurmuştur. Nüfusun artmasını insanlığın ilerlemesi olarak gören Malthus bir taraftan da nüfusun artma fikrine karşıdır. İçinde yaşadığı dönem itibariye Malthus'un ahlak görüşü çile çekme, sabretme fikrini savunan püritenlikten ziyade hazcıdır. Sevdirek ahlak ve din eğitimini savunan filozof sonsuz ceza fikrini iyilik ve adalet olarak görmez. Kötülüğü iyiliğin ortaya çıkması için Tanrı tarafından izin verilen kavram olarak gören Malthus, aşırı nüfusun insanı sosyal kötülükten alıkoymasından dolayı gerekli olduğunu savunur. Bonar'a göre Adam Smith'in "Milletlerin Zenginliği"nde servetin sebeplerini araması gibi Malthus da "Nüfus Üzerine"de yoksulluğun sebeplerini aramaktadır.²⁴¹

Fakirliğin alt sınıflar için çözülemeyeceğini düşünen Malthus, üst sınıfların nüfusunun artmasından dolayı ihtiyaçlarının da fazlaşacağını görür. Nüfus her zaman yiyecek miktarından fazla olacağı için alt sınıfta olan kişinin maaşı artsa bile yaşam standardı yükselmeyecektir. Fakirliği doğal zorunluluk olarak gören Malthus işverenlerin ihtiyaç sahiplerinin maaşını artırmasını ya da devletin yardım etmesini

²⁴⁰ J. M. PULLEN, "Malthus'un Teolojik Fikirleri ve Nüfus İlkesinin Üzerindeki Etkileri", **Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı**, s.77-87.

²⁴¹ J. M. PULLEN, "Malthus'un Teolojik Fikirleri ve Nüfus İlkesinin Üzerindeki Etkileri", **Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı**, s.77-87.

doğal düzene karşı duruş olarak gördüğü için desteklememektedir. Bunu çözmek için nüfusun azalması gerektiğini düşünen Malthus'un savunduğu nüfus teorisi adeta işçi sınıfını sömürmek üzere kurulmuş özel kapitalizmdir.²⁴²

Marx, Malthus'un nüfus ve ekonomi teorisinde işsizlik ve yoksulluğu, nüfus gibi doğal sebep olarak gördüğü için eleştirir. Çünkü Marx'a göre yoksulluk, işçi sınıfı tarafından değil kapitalizmden doğar.²⁴³ Yaşam kavgası ve doğal seleksiyon fikrinin oluşmasında Malthus'un eserinin etkisi olduğundan bahseden Darwin, türlerin kökeninde de Malthus'un nüfus kuramından etkilenmiştir.²⁴⁴ Malthus'un nüfus ve ekonomiyle ilgili görüşlerine pek çok kişi karşı çıkmıştır. Bu görüşe karşı çıkanlar arasında nüfusun çoğalmasının işbölümünün artmasına yol açacağı düşüncesini savunan Emile Durkheim de vardır. 19 ve 20. Yüzyılda sanayinin gelişmesiyle nüfusun artmış olmasına rağmen tarım teknolojilerinin artması Malthus'un teorisinin geçerliliğini kaybetmesine sağlamıştır.²⁴⁵

Doğa bilimlerinde olduğu gibi iktisadi; kurallara bağlı açıklamaya çalışan, Smith'in iktisat görüşlerindeki tutarsızlıkları çözmek için yola çıkan, rant teorisini geliştiren bir diğer filozof da David Ricardo (1772-1823)'dur. Rant, toprağın verimliliği farklı olduğu için toprak sahiplerinin kazancının da farklı olmasıdır. Ricardo'ya göre iktisadi büyüme, tarımda azalan verimle kar oranına bağlı olduğu gibi aynı zamanda kar ile birikim arasındaki ilişkiye de bağlıdır.²⁴⁶ Ricardo üretim sürecini emek yerine ücret, sermaye yerine faiz, teşebbüs yerine kar, toprak yerine rant olarak değerlendirmiştir. Rantın ortaya çıkma sebebinin toprağın sınırlı olmasından kaynaklandığını savunan Ricardo, rantın doğanın cimriliğinden kaynaklandığını düşünür. İnsanlar ücret elde etmek için emek, kar elde etmek için girişimde bulunmalarına rağmen; rant elde etmek için çaba gereken bir durum

²⁴² G.SKIRBEKK- N.GILJE, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, s.326.

²⁴³ Bekir GÖVDERE, Musa TÜRKOĞLU, "Malthus'un Nüfus Teorisine Şarkılı İtiraz: Dickens Yaklaşımı", s.436.

²⁴⁴ K. MARX, F. ENGELS, **Nüfus Sorunu ve Malthus**, çev. Oya YAYLALI, 1. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul, s.211.

²⁴⁵ Edt. Ali ASLAN, Mustafa ÇAĞLAYANDERE, **Sosyoloji Günlük Yaşamı Anlamak**, Paradigma Akademi, İstanbul, 2016, s.545.

²⁴⁶ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.230.; Gülden ÜLGEN, "Merkantilizm'dan Liberalizm'e Geçiş ve Piyasa Ekonomisi", s.92.

olmadan sadece toprak sahibi olunmasının gerekmesi Ricardo'nun rantı kazanılmamış gelir olarak görürken, ücret, faiz ve karı kazanılmış gelir olarak görmesine sebep olmuştur.²⁴⁷

Smith, iktisadi analizde işbölümü ve teknolojik gelişmeleri, Ricardo ise toprağın verimi ve doğal kaynağı ön plana çıkarmaktadır. Ricardo'da kâr anlayışı Smith'de olduğu gibi iş bölümünün teknolojiyi geliştirmesi, teknolojinin verimliliği artırıp kâr elde edilmesi şeklinde görülmez. Ricardo'ya göre kâr üretime açılan son toprak parçasının verimliliğiyle bilinmektedir. İktisadi büyüme için sanayi ve teknolojik gelişmelerin önemli olduğunu düşünen Smith'in aksine, Ricardo'ya göre teknolojik gelişmeler verimi artıracak kadar önemli değildir.²⁴⁸

Bir diğer yasa ise “her arz kendi talebini yaratır” şeklinde özetlenen J. Baptiste Say (1767-1832)'in ortaya attığı Say Yasası'dır. Say yasasına göre ürünlerin toplam arzı ile toplam talebi zorunlu olarak eşit olmalıdır.²⁴⁹ Newton'un doğa bilimlerinde uyguladığı yasa temelli görüşün iktisada yansıyan örneklerini çoğaltabiliriz.

Newton'un doğa bilimlerinde olduğu gibi iktisadi yasalarla incelemek isteyen fakat başarıya ulaşamayan merkantilizm, fizyokrasi gibi iktisadi görüşlerin yerini dolduracak yeni fikirler ortaya atılmıştır. Newton'un fikirlerinin sıkı bir sebep sonuç zincirine bağlı olması, düşüncelerinde belirsizliğin olmaması iktisadın da bu bağlamda incelenmesinin önemini ortaya çıkarmıştır. Liberal iktisadın doğuşu Newton'un doğayı matematiksel ve atomik olarak açıklamasından ortaya çıkmıştır. Bireyci ve özgürlükçü olan ilk liberal iktisatçılardan sayılan fizyokratların doğal düzen fikri dönemin doğa bilimlerindeki gelişmeleriyle bağlantı göstermektedir. Rönesans ve Reform'la birlikte dini otoriteye baş kaldırarak, kolektivizme karşı çıkarak bireyselliğinin farkına varan insanlar yeni bir dünya görüşü edinmişlerdir. Dini, bilim, ekonomi ve siyasi alanlardaki bu değişimlerden insanların etkilenmemesi mümkün görünmemektedir. Tüm bu değişimler bireyin benliğinin ontolojik,

²⁴⁷ Coşkun Can AKTAN, “Politika'da Rant Kollama”, **Amme İdaresi Dergisi**, C.26, S.4, 1993, s.120.

²⁴⁸ Edt. Hakan KAPUCU, Murat AYDIN, İsmail ŞİRİNER, Farhang MORADY, Ümit ÇETİN, **Politik İktisat ve Adam Smith**, 1. Baskı, Yön Yayınları, İstanbul, ss.365-366.

²⁴⁹ Gülden ÜLGEN, “Merkantilizm'dan Liberalizm'e Geçiş ve Piyasa Ekonomisi”, s.93.

mutluluk ve ahlak arayışını da beraberinde getirmiştir. İktisadi alanda pek çok tartışmalar ve görüşlere sebep olan bu arayışın özünde bireyin atomlar arasındaki ilişkileri gibi liberal iktisadi alanda da üretim, tüketim gibi ilişkileri düzene katmak vardır. Doğa yasaları gibi iktisadi faaliyetlerin sistemleştirilmek istenmesinin sebebi piyasanın sabit tutma ve aynı olayların aynı sonucu vermesi fikridir.²⁵⁰ Bu durum doğa bilimlerinden olan fizik, matematik, kimya gibi alanlarda mümkün olmasına rağmen sosyal bilimlerde pek mümkün görünmemektedir.

Bu dönemde iktisatçıların fiziğe duyduğu hayranlık iktisatçıların uygulamalarında da kendini göstermiştir. Leon Walras (1834-1910) fizikte olduğu gibi dışarıdan bir etki olmadığı sürece parçacıkların nereye doğru hareket edeceğini gösteren vektör gibi, mal ve hizmet miktarını gösteren faydayı kişinin vektörü olarak görmektedir. Locke (1632-1704) da Newtoncu fiziği incelemiş ve gazların özelliklerini atomların davranış biçimlerine göre inceleyen fizikçiler gibi toplumsal kalıpları kişilerin davranışlarına indirgemeye çalışmıştır. Gazın içinde atomlar nasıl ki dengeli bir şekilde duruyorsa, toplum içinde insanların da dengede duracağını savunan Locke; bunun uygulanması için insanlara baskı kuran yöneticiler yerine doğa yasalarının keşfedilmesini savunmuştur.²⁵¹ Fizik ve iktisadi gelişim arasındaki bu bağlantıya siyasette de rastlarız.

19. yüzyılda iktisat kuramının temel taşı olan Adam Smith'in görünmeyen el kavramlaştırması ahlak ve teolojinin kurallarını sorgulamadan kabul etmek yerine objektif olarak incelenmeye başlamasından dolayı önemlidir. İktisadın kurduğu görünmez el ve Newton'un kütleçekimi arasındaki analogi bağı, toplumun ekonomik yönünün el kavramlaştırmasıyla düzenliliğe kavuşmasını mümkün hale getirmiştir.

3.4.Emile Durkheim ve Meslek Ahlakı

Bu başlık altında Fransa'nın mağlubiyetini görmüş ve ekonomik anlamda çözüm önerileri üretmiş sosyolog Emile Durkheim'in²⁵² meslek ahlakına bakışından

²⁵⁰ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, ss.230-235.

²⁵¹ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.238.

²⁵² Durkheim, 19 ve 20.yy Fransız sosyologlarından. 1858 yılında Almanya-Fransa arasındaki Lorraine'de dünyaya geldi. Babası Musevi hahamıydı ve oğlunun da aynı yoldan gelmesini istemesine

bahsedilecektir. Durkheim, ahlaki toplumların sorunlarını çözüme kavuşturan davranış olarak gördüğü için ahlakın evrensel olacağını düşünmez. Evrensel ahlaktan bahsedebilmek için bütün medeniyetlerin aynı tarihi dönemleri yaşaması gerektiğini savunan sosyolog, bu durumu mümkün görmediği için ahlaktan değişken bir yapı olarak bahseder. Durkheim'in ahlakın kaynağını Tanrı olarak görmemesi ona ateist filozoflar gibi seküler ahlakı savundurmıştır. Pozitivist sosyal bilimci olan Durkheim, evrensel ahlak görüşünün olamayacağını savunduğu için doğal hukuk ve evrensel insan hakları konularına da ilgi duymamıştır. Doğal hukuku benimsemeyen kişinin toplumu savunması beklenirken Durkheim, aksine toplumlarda bireyciliği savunmaktadır. Geleneksel toplumlarda dini inancın sosyal hayatı etkilediğini düşünen Durkheim, ahlaki otoritenin kaynağı olarak Tanrı'yı görürken modern toplumlarda dini inancın zayıflamasından dolayı ahlaki otorite olarak toplumu görür.²⁵³

Durkheim, sosyolojinin konularından olan birey ve toplumdan bahsettiği "*Toplumsal İş Bölümü*" eserini 1893'te yazmıştır. Kısa bir zaman sonra yazdığı (1895) "*Sosyolojik Yöntemin Kuralları*" Durkheim'i asıl üne kavuşturan kitaptır. Durkheim'in bu eserinde bahsettiğine göre toplumları ilgilendiren, genel ve soyut olan sosyal olgular, kişilerden önce oluşup kişilerin dışında gelişir. Bu olgular emir ve yasaklarla bireye baskı yaptığı için kişi kendini buna uymak zorunda hisseder. Olaylar iki gruptur.²⁵⁴ Bunlardan ilki yemek, uyumak gibi daha çok psikoloji ve biyolojinin alanına giren ferdi olaylardır. Çalışmamızda bahsedilen ve Durkheim'in üzerinde durduğu ise ikinci grup olaylardır. Onlar da kişilerin dışında gelişen ama uymak zorunda oldukları ahlak, din, hukuk gibi olaylardır. İkinci grup olaylarda kişi

---

rağmen Durkheim'in agnostik görüşte olduğu bilinir. Başarılı bir öğrenci olan Durkheim babasının vefatından sonra Fransa'da yüksek öğretmen okuluna giderek eğitimi sırasında Fransa'daki olaylar ve değişimlerle yakından ilgilenmiştir. Toplumsal olaylara bakış açısı konusunda kendini geliştiren Durkheim o dönemde sosyoloji eğitimi verilmediği için felsefeye yönelir. Fransız liselerinde felsefe öğretmenliği yapmıştır. Almanya'ya giderek orada ahlak felsefesi dersleri vermiştir. Almanya dönüşünde Bordeaux Üniversitesinde öğretim görevlisi olup sosyolojinin temellerini atmıştır. (Bkz. Baykan SEZER, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.; Ayşegül PEHLİVAN, **Emile Durkheim'in Hayatına ve Eserlerine Toplu Bir Bakış**, Pegem Akademi, Ankara, 2013.)

²⁵³ Cevat ÖZYURT, "Durkheim Sosyolojisinde Ahlaki Kontrol Sorunu", **Değerler Eğitimi Dergisi**, C.5, S.13, 2007, s.100.

²⁵⁴ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, çev. Mehmet KARASAN, 2.baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962, s.5.

toplumdan etkilenir. Bir olayı toplum kötü olarak görürse kişi de kötü olarak görür.²⁵⁵ Ahlaki yönden bireylerin otokontrolünün toplum vasıtasıyla dengede tutulacağını düşünen Durkheim, bu fikrini ekonomik temellere dayandırmaktadır. Onun ekonomi ve ahlak konusunu asıl şekillendirdiği eseri “*Meslek Ahlakı*”dır. Durkheim’in diğer eserleri “*İntihar*” ve “*Din Hayatının İbtidai Şekilleri*”dir.²⁵⁶

İntihar’da Durkheim yine bir ahlak meselesine değinerek yakın zamanda intiharların bu kadar artmasının sebebini toplumun ahlaki karakter ve yapısının değişmesinde görür. Toplumun ahlakın ayrılmaz bütünü olarak gören sosyolog, toplumu iyileştirmenin ahlaka bağlı olduğunu savunur.²⁵⁷ Günümüz toplumu Durkheim’in toplum-ahlak görüşünü destekleyen örnek gibidir. Yalan söyleyen kişilerin arasında büyüyen bir çocuk yalan söylemeyi öğrenir ve bunu normal karşılar. Çünkü çevresinde yalan söylemenin yaygın bir davranış olduğunu görüyordur. Durkheim’e göre hırsızlığın olmadığı toplumda büyüyen bir çocuk bu davranışın kötü olduğunu bildiği için hırsızlık yapmaz. Burada Durkheim’e bazı soruların sorulması gerekir. Kişide yeti olarak bulunmamasına rağmen çevre baskısıyla yapılan fiillere ahlaki fiil denilir mi? Eğer iyi bir toplumda büyüyen çocuk kötülüğün yaygın olduğu topluma giderse kötü fiillerde bulunur mu? Ahlak toplumlarına göre bu kadar kolay değişen bir davranış mı olmalıdır?

1937 yılında yayımlanan Durkheim’in “*Meslek Ahlakı*” adlı eseri ahlak meselesini ekonomik açıdan ele almıştır. Fransa’nın içinde bulunduğu sıkıntılara çözüm üretmek amacıyla yazılan bu eser ahlakın ekonomiden ayrı düşünülmemesi gerektiğini ispatlar niteliktedir. Ekonominin hızla gelişmesiyle Avrupa toplumunda ikinci sınıf olarak görülen insanların (tüccar, esnaf, sanatkar) ilk sıraya (idari, askeri) yükselmesi, toplumda sosyal yapıda köklü değişimlere sebep olmakla birlikte ahlaki reformları da beraberinde getirmiştir. Ekonominin ahlaktan bağımsız ticari bir faaliyet olarak düşünülmesi ticaretle uğraşan kişilerden ahlaki görüş beklenilmesini engellediği için bu durum muamelat alanında ahlaki çöküşe sebebiyet verecektir.²⁵⁸

²⁵⁵ Emile DURKHEIM, *Meslek Ahlakı*, s.5.

²⁵⁶ Gunnar SKIRBEKK- Nils GILJE, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.504.

²⁵⁷ Emile DURKHEIM, *Meslek Ahlakı*, s.6.

²⁵⁸ Emile DURKHEIM, *Meslek Ahlakı*, s.7.

Ahlak ekonomiden siyasete, toplumdan eğitime kadar bütünlük içinde olması gereken bir değerdir. Eğer bir kişi ahlaklıysa hayatının her alanında böyledir.

1902’de ders kitabı olarak yazdığı “*Ahlak Terbiyesi*” eserinde terbiyedeki anarşinin ahlaktaki anarşiden geldiğini savunan Durkheim’e göre okullarda çocuklara rasyonalist, seküler bir terbiye verilmelidir. Eğitimin rasyonalist temellere dayandırılması evrenselliği desteklemesine rağmen Durkheim’in evrensel ahlakın olmayacağını savunması teoloji ve etik konusunun çıkmazı olmuştur. Durkheim’in savunduğu gibi ahlakın kaynağı toplum olarak kabul edilirse toplumun dinamikleri değiştiği zaman ahlakî ilkeler de değişmek durumunda kalacaktır.

Durkheim, mekanik dayanışmalı toplumlarda ahlakın kaynağı olarak dini değerlendirmiştir. Ona göre dinler, insanlar arası görevlere az değinirken, insan ve Tanrı arasındaki görevlerden daha çok bahseder. İnsanlara yapılan saygısızlıklara verilen cezalar daha hafifken, Yunanistan’da dahi Tanrı’ya yapılan saygısızlıklar daha ağırdır. Durkheim bu durumda tarihin değişmesiyle orantılı olarak insanların inançlarının da değiştiğini ve organik dayanışmalı toplumlarda ahlakın kaynağının din olarak görülemeyeceğini savunur. Vahye dayalı dinlere göre inancın tüm zamanlara ve mekânlara hitap etmesi, evrensel olması dinin ilahi kaynaklı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bunun için ilahi kaynaklı dinlerin zamana göre hükümlerini değiştirmeleri tutarlı olmayacaktır.

Tanrı’nın insanlığın kurtuluşu için kendini feda etmesi ve Tanrı’ya karşı görevlerde insanlara iyi muamele edilmesinin tavsiye edilmesi Durkheim’e göre Hristiyanlığın insanî din olmasını sağlamıştır.²⁵⁹ Ona göre ahlak ve din arasındaki bağlar zamanla gevşediği için rasyonalist, laik bir ahlak sistemi kurmak mümkün olmasına rağmen zor bir durumdur. Ahlakla dinin tarih boyunca iç içe geçmesinden dolayı ahlakı rasyonelleştirmek adına din tamamen çıkarılmaya çalışılırsa elde güçsüz ve sığ bir ahlak anlayışı kalacağı görüşünde olan Durkheim’e göre bunun çözümü dini kavramların yerine ahlakın rasyonel karşılığının bulunmasıdır.²⁶⁰

²⁵⁹ Emile DURKHEIM, *Meslek Ahlakı*, s.10.

²⁶⁰ Emile DURKHEIM, *Meslek Ahlakı*, s.11.

1912’de yayımlanan “*Din Hayatının İbtidai Şekilleri*” eserinde tarihte atalarımızın yaptıklarının günümüzde bizi mutlu etmediğini anlatan Durkheim, içinde bulunduğumuz kargaşa halinin bitmesi için insanlara yol gösterecek yeni ideallerin olması gerektiğini savunmuş ve bunun için çözümlerde bulunmuştur. Din sisteminin ritüellerindeki sadelik ve dini sistemin kendinden önceki başka dinlerden özellik barındırmaması sosyologa göre dinin ıkkelliğinin anlaşılmasını sağlar.²⁶¹ Dinin sadeleştirilmesi gerektiğini düşünen Durkheim, bunun ölçüsünü belirtmemiştir.

Durkheim yönteminde, verilerden faydalandığı için pozitivist olarak görülmesine rağmen mantıksal anlamda bir pozitivist değildir. O, toplumun hasta yönünü, işlevini incelemiş olmasına rağmen inkâra gitmemiştir. Hasta toplumu iyileştirmek için dikkatli iş bölümünün oluşturulması gerektiğini düşünen Durkheim, iş bölümü artarsa bireylerin bir organizma gibi birbirlerine bağlı olacağını savunur. Bu da uzmanlaşmaya sebep olur. Fakat toplum iş bölümü içinde diye sağlıklı olmak zorunda değildir. Toplumun sağlığını ekonomi belirler. Ekonomi doğru kullanılmazsa toplumda mücadele hâkim olacağı için buhran oluşur. Bu buhrandan kurtulmak teorikte kalan ahlak dersleriyle değil ekonomiye uyumlu kurumların kurulmasıyla olur.²⁶²

3.4.1. Durkheim’in Meslek Ahlakında Kolektif Bilinç

Meslek ahlakından bahsedilebilmesi için bir olayın ahlaki mi hukuki²⁶³ mi olduğuna bakılmalıdır. Hırsızlığın fazla olduğu bir bölgede neden hırsızlık yapıldığını araştırmak farklı bir mesele iken, ilk mülkiyetin nasıl oluştuğunu araştırmak bambaşka bir konudur.²⁶⁴ Birbirinden bu kadar farklı olmasına rağmen bu kadar da iç içe olan ahlak ve hukuk konularının birleşimini Durkheim, *ahlak olayları* olarak tanımlandırır. Ahlak olaylarını yaptırım gerektiren hareket ve tavırlar olarak

²⁶¹ Emile DURKHEIM, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat AYDIN, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005, s.25.

²⁶² Gunnar SKIRBEKK- Nils GILJE, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, s.506.

²⁶³ Durkheim’ göre hukuk denilince akla kurallar gelir. Kurallar ise iki türdür: İlk genel insanlarla ilgili kurallar (Bu kurallar insanlık için geçerli olan kurallardır. İnsana insan olduğu için saygı gösterir. Adam öldürmemek, dürüst olmak vs.) ikincisi ise daha özel olan kurallardır. Genel insanlarla ilgili olan kurallar da ikiye ayrılır. Fert ahlakını teşkil edenler (insanların birbirlerine karşı vazifelerini belirleyen kurallardır.) ve başka insanlarla münasebetten dolayı olan kurallar (Aile ahlakı, alış-veriş hukuku vs.). Hukuk kurallarını bu şekilde gruplara ayırmak ahlakın daha kolay anlaşılmasını sağlayacaktır.

²⁶⁴ Emile DURKHEIM, *Meslek Ahlakı*, s.4

gören düşünür, yaptırımın insanın sadece yaptığı işin sonucuna katlanması olarak değil doğal süreçte gelişen sonuç olarak da görür. Çalışmayan kişinin başarısız olması, hırsızın cezalandırılması müeyyidedir. Bu cezanın sebebi mülkiyet hakkı olan toplumlar için kişinin mülkiyet kuralını ihlal etmesi durumunda geçerlidir. Mülkiyet kavramı bambaşka olan bir toplum için bu cezai yaptırım geçerli olmayabilir. Bunun için Durkheim tüm ahlak kurallarının müeyyide ile tarif edilebileceğini düşünür.²⁶⁵

Meslek gruplarının farklı görevleri olduğu için ahlak kurallarında olan farklılık daha kolay dikkat çekmektedir. Tüccarların görevi ile askerlerin görevi birbirinden farklıdır. Bunun için ne kadar meslek grubu varsa o kadar meslek ahlakı vardır. Durheim'e göre meslekler arasındaki bu ayrılıklar kimi zaman aykırılığa ulaşabilir. Bilginin görevi özgür düşünceli olmaktır. Ona göre bir rahip ya da askerin körü körüne itaat etmesi, doktorun bildiği gerçekleri gizlememesi gerekir. Fakat bu ayrılık nasıl belirlenmelidir? Askerin devlete karşı çıkması kötü, doktorun organ kaçakçılığı yapması ahlakî değildir. Meslekler bu kadar genişken ve ahlakları da bu kadar farklıyken onları tek tek ele almak mümkün görünmemektedir.²⁶⁶ Tek tek ele alındığı zaman evrensel olmayan durum, tüm zamanların içine alınmasıyla da mümkün olamayacağı için on yıl gibi kısa süre içerisinde uygulanabilir. Bu kadar kısa zamanda yürürlükten kalkacak sistem için yoğun emek sarf etmek boşuna olacaktır.

Durkheim'e göre meslek ahlakı kamu vicdanını etkilemez. Çünkü ahlakın bozulması kamu için pek önemli değildir. Ona göre vazifesini tam olarak yapmayan memur, suçlu muamelesi görmesine rağmen toplum nazarında suçlu olarak görülmeyebilir. Ahlak sosyal grubun korumasıyla var olduğundan dolayı ahlakın devam etmesi de grubun desteğini gerekli kılar. Fakat gruplarda herkes meslek ahlakıyla ilgilenmeyeceğinden özel meslek ahlakı grubu kurulmalıdır. Ne kadar meslek varsa her meslek birleşerek meslek ahlak grubu kurulmalıdır. Bu durum Selçuklularda ahilik, Osmanlı'da lonca sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Durkheim'e göre her meslek ahlakı grubun eseri olduğu için grup nasılsa ahlakı da

²⁶⁵ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.5.

²⁶⁶ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.9.

öyledir. Ona göre grup zayıfsa ahlak kuralları zayıf, vicdanlara etkisi de zayıftır. Yani meslek grupları ne kadar sistemli, sağlam olursa ahlakları da o kadar sağlam olur.²⁶⁷

Ticaret, sanayi gibi meslek grupları işleri birbirlerine benzediği için bu işin ustaları düzenli olmasa da iletişim halindedirler. Belli zamanlarda tüm fabrikatörler birleşerek toplantı yapmamalarına rağmen birkaç fabrikatör iletişim halinde olabilir. Durkheim'e göre fabrikatörlerin birleşemediği düşünüldüğünde diğer grupların da birleşmesi mümkün görülmediği için ticarete meslek ahlakı belirlemek mümkün değildir.²⁶⁸ Çünkü bu konuda fikirler net değildir. Çalışan işverene bağlı olmalı, işveren çalışanlarına insafli davranmalı, hileli iş yapılmamalı gibi genel kuralları vardır. Fakat meslek ahlakından bahsedilmesi için bu kuralların özelleşmesi gerekir. İşverenin çalışana insafli davranması görecelidir. Birbiriyle iletişim halinde olan doktor grubunun olması bilimsel gelişmelerden tüm meslek sahiplerinin haberdar olmasını sağlamasından dolayı verimli olacaktır.

Durkheim'e göre yapısı itibariyle iktisat hiçbir otoriteye muhtaç olmadan işleyebilir. Ona göre bunun olabilmesi için mülkiyet hukuku değişmeli ve eşyalar kişilerin değil toplumun elinde olmalıdır. Durkheim'e göre mülkiyet alanındaki bu değişim devlet servetinin hesaplamasını ve bunun istatistiğinin tutulup ortaklara pay verilmesini sağlayacaktır. Avrupa'nın bugünkü sıkıntısının sebebini bu durum olarak gören Durkheim bir zamanlar makamların ikinci sınıfların elinde olduğunu fakat son iki yüz yılda ikinci sınıfların (ekonomi, iktisat gibi meslek grupları) birinci sınıfa (askerlik, idare, din gibi meslek grupları) yükseldiğini söyler.²⁶⁹ Sınıflara ayrılan bir toplumda eğer Durkheim'e göre, kötü ahlaklı olarak bahsedilen bir topluma denk gelirse alt gruptakilerin ezilmesi söz konusu olabilir. Bu durum iktisat ve bilimin kavgası olacaktır.

Günümüzde maddiyata kayan dünya görüşünden dolayı bilim ekonomik anlamda fayda veriyorsa değerlidir. Durkheim'in istediği gibi toplumda her şeyin ekonomiye döneceği düşünüldüğünde meslek ahlakı daha zorunlu hale gelecektir.

²⁶⁷ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.12.

²⁶⁸ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.16.

²⁶⁹ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.16.

Güçlü zayıfı ezer zayıf da öç alacağı günü beklemeye başlar. Öç alma duygusu kötü ahlakı da tetikleyen bir durumdur. Ekonominin kaynağının değiştirilmesi bile bireyler arasındaki bu çekişmeyi sonlandırmayacaktır. Durkheim'e göre ekonomi, yapısı itibari ile böyle bir çatışmaya çok müsaittir.²⁷⁰ Ekonomik faaliyetlerde rekabet üst düzeyde olmasına rağmen bu rekabetin sınırının belirlenmesi lazımdır.

Durkheim'e göre toplumsal işbölümü kişilerin ortak duygu ve düşünceleri yani kolektif bilinçle sağlanır. Kolektif bilinç kişilerin duygu ve düşüncelerinin toplamı olmasına rağmen birleştiği zaman bireysel görüşten farklıdır. Bunun sebebi Durkheim'in felsefesinin temel noktalarından biri olan bütünü kendini oluşturan parçalara indirgenememesidir. Düşünürce göre bütün parçalardan önce geldiği için toplum kendini oluşturan parçalardan yola çıkarak değil toplumsal olarak açıklanmalıdır.²⁷¹ Meslek ahlakında bir düzen kurulmasını savunan Durkheim aradığı düzeni lonca sisteminde bulmuştur. Durkheim'e göre insanlar arası barış ahlaktan doğar. Ona göre ekonomide ahlakın olmaması demek kamuda da ahlakın olmaması demektir.²⁷² Ahlak bir bütündür ayrı düşünülemez. İşinde ahlaklı ama günlük hayatında davranışları ahlaki değil gibi bir durum söz konusu olamaz. Çalışmamızın ilk bölümünde de bahsettiğimiz gibi kişide ahlak meleke olarak yerleşirse kişi bunu her koşulda uygulamaya çalışır.

İnsanların vicdanına seslenmek gerektiğini düşünen Durkheim, vicdana görev duygusunu yerleştirmek içinse verilen görevlerin hatırlatıldığı bir grupta yaşamak gerektiğini savunur. Kişi iyi davranışların yoğun olduğu toplumda yaşıyorsa kendisi de iyi davranmaya çalışır. Eğer kişiler ahlaki eylemlerin uygulanmadığı toplumlarda yaşarlarsa ahlak anlayışları da ona göre uyum sağlayıp gevşeyecektir. Zengin bir ticaret adamının kendisinden üstün ahlak anlayışı görmediği için egosunu dizginleyememesi yaşadığı toplumda gördüğü olaylardan kaynaklanmaktadır.²⁷³ Böyle bir kişi ticaretle uğraşan ahlaklı iş adamlarının fazla olduğu bir yerde yaşarsa o zaman egolarının önüne geçebilir. Durkheim'e göre içinde bulunulan düzensiz sistem bu şekilde devam edemeyeceği için altyapı oluşturulacak

²⁷⁰Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, ss.17-18.

²⁷¹ Ömer AYTAÇ, **Sosyoloji: Bir Giriş Denemesi**, Üniversite Kitabevi, 2002, s.50.

²⁷²Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.17.

²⁷³Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.19.

geniş ve kapsamlı ekonomik ahlak, sistemi düzenlemelidir. Durkheim'in ahlak sisteminin uygulanabilmesi için dayanışma halinde olan topluma ihtiyaç vardır. Bu sistemi lonca olarak açıklayan düşünür tarihten gelen lonca önyargısından kurtulmak için sistemin ayrıntısına değinmektedir. Tarihteki lonca sistemini değişiklik yapmadan uygulayarak Durkheim'in meslek ahlakı düzeni kurulamaz.

Sosyal varlık olarak aktivitelere ihtiyaç duyan insanların gruplarda kalıcılığı sağlamak için birlikte hareket etmesi gerekir. Durkheim'e göre kişinin menfaati toplumun menfaatiyle uyumlu olmadığı zaman kişiye toplumun menfaatini hatırlatacak bir teşkilat lazımdır. Bu teşkilat kişilere toplumun düzenini bozmaması için yapılması gerekenleri öğreten ahlak disiplini ile mümkün olacaktır.²⁷⁴

Durkheim, fertlerin ahlak disiplinini kimi zaman bireyler arası ilişkileri kimi zaman toplumlar arasındaki ilişkileri kimi zaman da Tanrı'yla ilişkileri düzenlediği için kendine ait olmayan, kendini aşan ve kendi dışındaki amaçları göstermesinden dolayı hükmeden olarak görmektedir.²⁷⁵ Durkheim, dini olmayan ahlaki görüşü savunmasına rağmen ahlakın kişileri aşan görevlerinin olduğunu nasıl düşünür? Ahlakı hükmeden yönünden dolayı Tanrı'dan gelen bir kanun gibi düşünen Durkheim, kendini tabiata bırakanların zaman çevresindeki kargaşadan tedirgin olmayacağını savunur.²⁷⁶

Durkheim'e göre sosyal gruplar küçüldükçe kişiyle toplum arasındaki fark önemsizleştiği için düzen kurmak da zorunlu olmaz. Ona göre bütün (toplum) bölümden (fertten) ayrılmayacağı için ve bütünün menfaatlerini herkes kolayca anlayamayacağı için fert toplumun ufkunu anlayamaz, sadece bir parçasını kavrayabilir.²⁷⁷ Durkheim kişinin elinden tutacak teşkilatı seküler ahlakî düzen olan lonca sisteminde bulur.

İktisat kurumları hariç her mesleğin ahlak sisteminin olduğunu düşünen klasik iktisatçılar vardır. Ekonomik ahlakı diğer tüm mesleklerden ayıran bu ayrıcalık nedir? Klasik iktisatçılar iktisadi kurumları kendiliğinden varlık olarak

²⁷⁴ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.22.

²⁷⁵ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.23.

²⁷⁶ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.23.

²⁷⁷ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.24.

düşündükleri için ahlak sisteminin olmadığı düşüncesinde yanılmışlardır. Onlara göre ana gaye üretimdir ve artması için zaman zaman fertler bile birbirleriyle çatışmışlardır. Üreticiler arasında hoşnutsuzluk oluşturularak faydalı olunacağını düşünmek yanlıştır. Ekonomi öz itibarıyla değil amacı itibarıyla değerlidir. Bu gayede toplumsal huzur insan ihtiyacının giderilmesidir. Ruhlarında barış, huzur olan insanların ticari faaliyetlerinde de huzurlu olmalarını sağlamaktır. Ekonomide üretim kadar üretimin düzen içinde yapılması da önemlidir. Yani ekonomide bolluk ya da kıtlık dönemi olmamalıdır. Ürün düzenli olarak müşteriye ulaşabilmelidir. İktisatçılar eski dönemlerdeki gibi kıtlık olmadığı için ekonominin geliştiğini söylüyorlar. Fakat bu gelişme sayılmamaktadır. O dönemin sorunu kıtlık iken bu dönemin sorunu daha başka şeylerdir. Bunun için dönemdeki sorunları gidermek gelişme olarak görülmemiştir. Durkheim'e göre lonca gibi toplumda eksik olan meslek grupları kurulmalıdır.²⁷⁸

Durkheim'in lonca sistemi²⁷⁹ sanayi ve ticarete eskiye dönüş gibi düşünülüyor. Ona göre lonca sistemi Orta Çağ'da başlasaydı bu çağın siyasi sistemiyle kurulduğu için ortadan kalkması gerekirdi ama bu sistem şehirlerin kurulması, ziraatten sanayiye geçilmesi, küçük sanatların ortaya çıkmasıyla başladığı için üzerinde durulmalıdır.²⁸⁰

Durkheim'e göre uygulanacak olan lonca sisteminde ahlaki meseleler konusunda bazı değişiklikler yapılmalıdır. Ona göre her lonca için ayrı ahlak kuralları olmalıdır. Durkheim'e göre eski lonca sistemi özelleşmiş ahlak sisteminin olmadığını gösterdiği için bu düşünce de loncaların faydacı ve mesleğin maddi

²⁷⁸ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, ss.24-25.

²⁷⁹ Hikâye olarak anlatılsa da Roma İmparatorluğu zamanında kralın yönlendirmesiyle meslek gruplarına ait loncalar kurulmuştur. Zamanla loncalar büyümüş ve güç kazanmıştır. Kral kamu hizmetinde bulunan kasaplar, fırıncılar gibi loncalara bazı ayrıcalıklar vermiştir. Roma İmparatorluğunun yıkılmasıyla istilalar ve iç savaşlar ticareti zora soktuğu için meslek erbabları şehirden köye göç etmişlerdir. Bu dönem loncanın en sönük olduğu dönemlerdendir. Loncanın ortadan kalkmasının sebebi varlığına gerek kalmamasıdır. Eğer bu dönemde lonca sistemi canlandırılmaya çalışılsaydı başarı sağlanamayacaktı. Roma İmparatorluğu ortadan kalkınca loncanın izleri Roma kökenli devletlerde görülmeye başlandı. 18.yy iktisatçıları loncaların değeri kalmadığı için son izlerinin de silinmesi gerektiğini söylediler. Loncaların ilk etapta kurulması devletin zarureti için olmuştur. Tarihte bazen geri plana gidip bazen öne çıkmaları loncalara olan ihtiyacı gösterir. 13.yy da çöken loncanın 18.yy sonunda ani olarak ortaya çıkması bilakis loncalara olan ihtiyacın diri olduğunu gösterir. (Bkz. Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, ss.29-30.)

²⁸⁰ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.27.

yararlarına göre hareket edeceğini gösterir. Ona göre bu tavır kişileri meslek egoizmine götürür. İnsan fitratı gereği kendini güçlü olarak gören kişiler daha da güçlenmek isteyecektir. Nitekim Roma'nın son döneminde loncaların imtiyazlar için uğraşması bu tavrı destekler niteliktedir. Ego kişiyi kötü ahlaka iter. Ona göre bu durum tüm loncalar için geçerli değildir. Roma'da bazı loncaların faydalarını gözetmeleri için kendilerine güç veriliyordu. Bu durum loncanın faydasına olmasına rağmen kuruluş amacına uygun değildir.²⁸¹ Kendisine güç verilen loncanın bu gücü nasıl kullanacağı bilinmemektedir. Bu durum loncalar arasında eşitsizliğe sebep olmuştur.²⁸²

Loncada işverenlerin de kendine ait kuralları vardır.²⁸³ Zamanla bu kurallar mesleğin itibarını korumaktan uzaklaşıp ustanın itibarını korur hale gelmiştir. Hayatın şartlarına ayak uyduramayan lonca teşkilatı böylece bozulmaya başlamıştır. Bu durum ahlak çevresinin de bozulduğunu göstermektedir. Zamanla ahlak menfaatten beslenir hale gelmiştir.²⁸⁴ Menfaat sağlamak için kötü mal satılmış, müşterilere saygısız davranılmış bu da toplumu bozmuştur. Siyasi sebeplerden dolayı

²⁸¹ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.31.

²⁸² Durkheim'de loncanın görevleri şöyle sıralanmıştır.

1.Loncalar dini tarikat görevini üstlenirler.

2.Mesleki ibadetlerde şenlikler düzenlenir ve buna meslektaşlar eşlik ederlerdi.

3.Bayramlarda para yiyecek dağıtımı yapılırdı. Roma loncasında asilzadeler birlikte defnedilmek isterlerdi. Her azanın kendisini içine gömdüreceği *colombarium* vardı. Eğer mezar alacak parası yoksa gösterişli törenler düzenlenirdi.

Waltzing'e göre her lonca aile gibiydi. Yemekler, mezarlar gibi aile merasiminde yapılan etkinliklere birbirlerini de çağırırlardı. Birbirlerine ileri düzey kardeşlik anlamına gelen "*soldales*" diye hitap ederlerdi. Loncaya sadakatlerini göstermek için anıtlarda sadakat yemini ederlerdi. Loncaya çok değer verildiğini burada da görüyoruz. Hristiyan toplumlar site tarzında kurulmadığı için Ortaçağ loncası ile Roma loncası birbirlerinden farklıydı. Levasseur'a göre loncalar aynı sanat erbablarını bağlıyordu. Loncaların sosyal faaliyetleri de vardı. Bazen köy, ibadethane kuruluyor ve buralarda dua ediliyordu. Tüm bu masraflar için ortak bütçe gerekiyordu. Bu bütçenin bir kısmı hayır işlerine ayrılmıştı.(Bkz. Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, ss. 31-34.)

²⁸³ Bunlardan bazıları şöyledir:

1.İşçi işi kabul ettiği zaman keyfi olarak ayırlamazdı. Eğer keyfi ayrılma olursa diğer ustalar iş vermezlerdi. Bu durum hem işçiyi hem de işvereni korur. Kişi istediği zaman işten çıkamaz ve işveren de mağdur olmaz. Aynı kural ahilikte de vardır.

2.Çıracak sebepsiz yere işinden çıkarılamazdı. Bir çırağı işten çıkarmak için 10 çıracak ve 4 ustanın onayı gereklidir. Sayının fazla olmasının adaletin daha doğru uygulanmasını sağlayacağını düşünüyoruz.

3.Eğer iş gece hizmetini gerektirmiyorsa ustalar çıracakların uykusunu bölemez. Bu maddede de işçinin hem insani hem de meslek olarak hakkının korunduğunu görüyoruz.

4.Tüccarlar ve esnaflar müşterisini aldatmamalıdır.(Eti şişirmek, Köpek eti satmak gibi...) (Bkz. Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.36.)

²⁸⁴ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.37.

değil ahlakî sebeplerden dolayı kurulan lonca sistemi ticaret, sanayi ve iktisadî hayatı etkilemiştir.²⁸⁵

3.4.2. Durkheim'in Bozulan Lonca Sistemine Çözüm Önerileri

Durkheim lonca sisteminin gerekli olduğunu fakat bazı yeniliklerle kullanılabilir hale getirileceğini savunur. Bunun için de çözüm önerileri vermiştir. Durkheim'in lonca sistemi farklı sanayilerin gruplaştığı, yönetim için idari, her şeyi kontrol eden, memleketin her noktasında ihtiyaçları gideren meclisin olduğu bir sistemdir. Ona göre ekonomik hayatın düzene girmesi bu sistemin uygulanmasıyla mümkündür.²⁸⁶

Eskiden bölgelere göre değişen adetler, gelenekler ve görenekler zamanla millileşmiştir. İlk etapta mahalli ve yerel bir teşkilat zamanla yerini genel teşkilatsızlığa bırakmıştır. Durkheim'e göre anarşik bir düzen yerine milli fakat teşkilatsız bir düzen lonca'yı durgunluktan kurtaracaktır. Loncanın sınırları şehrin surları gibidir. Dar olan gruplarda hayat şartları kolay değişmeyeceği için lonca surla kaplı olduğu sürece geleneğin kölesi durumunda kalacaktır. Loncanın gelenekselliği, içinde bulunduğu şehrin dar, surlu havasından da kaynaklanır. Fakat sanayi devriminden sonra insanların ufuklarının genişlemesiyle konfor, eğlence isteği arttı ve loncalar buna ayak uyduramamış oldular. Durkheim'in hayalindeki milli lonca hareketli olduğu için bu şekilde olumsuzluklarla karşılaşmayacaktır. Loncalar aynı zamanda devlete bağlanmalıdır ki kurulmuş olan bu düzen bir grubun elinde olmasın. Yeni kurulan lonca ilk etapta sistemli ve iyi bir şekilde kurulsa da zamana, yeniliklere ayak uyduramadığı zaman eskimeye başlayacaktır.²⁸⁷

Durkheim'in lonca sisteminde kafaları kurcalayan sorular olabilir. İşçi ve işveren haklarının sınırları nasıl belirlenmelidir? Birbirine zıt gibi görünen iki grup ortak zeminde nasıl buluşacaktır? Bu iki grubun temsilcisi nasıl seçilmelidir? Yeni kurulan lonca sisteminin düzenlenmesi gerektiğine neye göre nasıl karar verilecektir? Fakat genel olarak Durkheim ekonomi düşüncesini meslek ahlakı çerçevesinden anlatmıştır. Seküler ahlakı savunan, ahlakın kaynağı olarak toplumu gören

²⁸⁵ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, ss. 44-45.

²⁸⁶ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, s.57.

²⁸⁷ Emile DURKHEIM, **Meslek Ahlakı**, ss.58-59.

Durkheim, meslek ahlakı düşüncelerinde toplum, ahlak ve ekonomi üçlüsünü temele yerleştirmiştir. Toplumsal düzen ve barışın ahlak işi olduğunu ekonominin de ahlak disiplinine sahip olmadan devam ettirilmesinin mümkün olmadığını²⁸⁸ söyleyen Durkheim'in; ahilik ve Roma loncalarıyla ilgili düşünceleri çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde anlatılacak olan Selçuklu ve Osmanlı döneminde ahilik sistemiyle daha net karşılaştırılacaktır. Mekanik dayanışmalı toplumlarda ahlakın kaynağını din olarak değerlendiren Durkheim, günümüzde olan modern organik dayanışmalı toplumlarda ahlakın kaynağının kolektif bilinç olduğunu savunarak seküler ahlak görüşünü temellendirmiştir.

3.5.Karl Marx ve Komünist Ekonomi Düşüncesi

Yahudi kökenli Alman bir avukatın oğlu olarak dünyaya gelen Marx (1818-1883), felsefeye ilgi duymaktadır. Fransız sosyalistleri ve Friedrich Engels'le tanışıp İngiliz ekonomisi hakkında bilgi sahibi olmuştur. Marx ve Engels 1848'de Komünist İttifakı kurarak manifesto yayınlamışlardır. Ülkelerdeki işçi sınıfının haklarını korumak amacıyla yayınlanan manifesto büyük yankı uyandırır. Marx'ın ekonomiyle ilgili görüşleri siyasetle aktif olarak ilgilenmediği son dönemlerde yazdığı "*Ekonomi ve Felsefe El Yazmaları (1844-1845)*", "*Alman İdeolojisi (1845-1846)*", "*Siyasi Ekonominin Eleştirisine Bir Katkı (1859)*", "*Kapital (1867)*" isimli eserlerde ortaya çıkmıştır.²⁸⁹

Hristiyanlığı başıboş ve Roma'nın iç bozulmalarından dolayı hâkimiyet alanını genişletmiş din olarak gören Marx'ın ekonomi düşüncesi ateist Tanrı tasavvurlarının ve seküler ahlakın ekonomik sistemlere etkisi olarak düşünülmektedir.²⁹⁰ Toplumun temel yapısının ahlak, hukuk, metafizik ve din olduğunu savunan Marx, teorisinde üstyapıyı ekonomiye dayanan altyapıya bağlı olarak açıklamaktadır. Dinin de üstyapının değişimlerden etkilenen alt yapı tarafından belirlendiğini savunan Marx, ekonomi ve üretimin dini inancın kendisini

²⁸⁸ Yücel OĞURLU, "Tarihi "Ahi Birlikleri"nden Çağdaş "Kamu Kurumu" Niteliğindeki Meslek Kuruluşları'na İzdüşümler. Mesleki Dayanışma, Disiplin ve İdari Yaptırımlar", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi**, S.32, 2017, s.78.

²⁸⁹ G.SKIRBEKK- N.GILJE, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, s.411.

²⁹⁰ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, çev. Ümit TATLİCAN, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.321.

ve içeriğini belirleyen bağımlı değişken olarak ele alır.²⁹¹ Marx'ın teoloji görüşü dini, dış dünyanın yansıması olarak görmesinden dolayı determinist ve materyalisttir.²⁹²

19. yüzyılda yaşamasına rağmen siyasal ve entelektüel anlamda etkileri 20. yüzyılda da devam eden Marx'ın, Fransız ihtilalinin toplumsal etkilerinin anlatıldığı yazılarının Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi (1917) ile bağlantılı olduğu söylenir.²⁹³ Toplumsal yapının ekonomik faaliyetler tarafından düzenlendiği tezini savunan düşünür, tarihi; insanların ihtiyaçlarını oluşturan kurum olarak görmesinin yanında, bu ihtiyaçların tatmin edilmesi ve yeniden inşası olarak tanımlar. Sürekli ihtiyaç içinde olmasından kaynaklanarak emeğin insan toplumunun temelini yerleştirilmesi insanın hayvanlarla arasındaki farklardan biridir.²⁹⁴ Toplumlarda burjuva ve proletarya sınıflarının oluşması ve bu sınıfların arasında olan daimi çatışma ve sömürünün varlığından söz eden Marx'a göre kapitalizm, bir meta üretim sistemidir.²⁹⁵ Kapitalist sistemde üreticiler sadece kendi çıkarları için değil aynı zamanda ulusal ve uluslararası düzeyde mübadele piyasası için üretimde de bulunurlar. Kapitalizmin kârının emeğin sömürülmesine dayandığını savunan Marx'a göre; kapitalist toplumda, insanlar kendileri için üretmek yerine küçük kapitalist grup için üretimde bulunurlar.²⁹⁶ Fazla üretimin yapıldığı ilk sistem olan kapitalizmde aşırı üretimden kasıt, değişim değerleri açısındandır.²⁹⁷

Wallerstein'e göre kapital kelimesinden türemiş olan, sermayenin kilit öge olduğu kapitalizm, zaman içinde oluşmuş toplumsal bir sistemdir. Sermaye ise birikmiş zenginliktir. Tarihsel kapitalizmde ise menkul ya da gayrimenkul malların stoğuna ilaveten harcanan emeğin birikimi de eklenmiştir. Wallerstein de kapitalizmin zaman içinde her şeyi metalaştırdığını savunmuştur.²⁹⁸

²⁹¹ Mehmet ŞALAK, **Karl Marx ve Max Weber'in Sosyolojisinde Din Tartışması**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015, s.131.

²⁹² Ali COŞKUN, **Din Toplum ve Kültür: Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş**, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 101-102.

²⁹³ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.40.

²⁹⁴ Satılmış ÖZ, "Kapitalizmin Ruhü Problemi: Wener Sombart", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.29, 2013, s.147.

²⁹⁵ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.91.

²⁹⁶ Satılmış ÖZ, "Kapitalizmin Ruhü Problemi: Wener Sombart", s.148.

²⁹⁷ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.103.

²⁹⁸ Satılmış ÖZ, "Kapitalizmin Ruhü Problemi: Wener Sombart", s.148.

Marx, ekonomi politikacılarına iki temel eleştiride bulunmuştur. Eleştirilerin ilki ekonomistlerin kapitalizme özgü üretim şekillerini genelleştirilerek tüm toplumlarda uygulamak istemeleridir. Mülkiyet ve mübadele ekonomisinden yola çıkan ekonomistler, insanların doğal özelliği olarak kazanç peşinde koşmalarını görmelerine rağmen, Marx mübadele ekonomisini tarihsel sürecin ürünü, kapitalizmi de özel bir üretim şekli olarak görür. Marx'a göre kapitalizm tarihte bulunan üretim şekillerinden biri olmasına rağmen sonucusu değildir. Ekonomistlerin ikinci yanılığları ise ekonomik ilişkilerin insandan bağımsız, soyut şekilde ele alınabileceğini düşünmeleridir. Kapitalist üretiminin sağladığı zenginliğin toprak ve sermaye sahipleri tarafından gasp edilmesi işçi sınıfının yoksullaşmasını sağlamaktadır. Marx'ın tartışmasının temel noktası işçinin daha fazla mal üretmesine rağmen kendisinin değer kaybeden bir meta olmasıdır. Bu durum insanî dünyanın değer kaybetmesiyle şeyler dünyasının değer kazanması arasındaki tezata işaret etmektedir. Bu durumu Marx nesneleştirme/ yabancılaştırma (vergegenständlichung) olarak terimleştirmiştir. İşçi, nesnenin kölesi konumundadır.²⁹⁹ Marx, yabancılaşmanın aşılmasının işçi sınıfının başında olduğu komünist devrimle mümkün olacağını söylemektedir. Bu devrimle özel mülkiyetin ortadan kalkacağını ve bunun yabancılaşmanın aşılması yolunda önemli adım olduğunu savunmaktadır.³⁰⁰ Ekonomide olan yabancılaşma durumu teoloji alanında da görülür. Tanrı'ya atfedilen özelliklerin insanın kontrolünden uzaklaşarak dış güç tarafından dayatılan şeye dönüşmesi ürünün işçinin karşısında özerk güç olarak kalmasına benzemektedir. Kapitalizmde yabancılaşma emeğin bir parçası olarak görülür.³⁰¹

Marx'a göre, sanayinin gelişmesinden önce toplumlar; toprak sahipleri ve bu topraklardan üretim yapanlar olmak üzere iki gruptan oluşurlardı. Sanayinin gelişmesi, fabrikalar, makinelerin ortaya çıkmasıyla birlikte zenginlik önemli hale gelmiştir. Bu iki sınıf değişerek yerlerini sermaye sahiplerine ve işçi sınıfına bırakmıştır. Marx işçi sınıfı yerine proletarya tabirini kullanır. Sermaye sahipleri ve proletarya sınıflarının ilişkisini sömürüye dayalı çıkar ilişkisi olarak gören Marx,

²⁹⁹ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.42.

³⁰⁰ Zafer DEMİR, "Karl Marx'ın Bakış Açısından Kapitalist Toplumda Yabancılaşma ve Sonuçları", **Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi**, 2018, C.3, S.5, s.73.

³⁰¹ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.42.

sermaye sahiplerinin zenginleşmesine rağmen proletarya sınıfının fakirleştiğini savunur.³⁰²

İşçiler ürettikleri ürünlerin sermaye sahipleri tarafından gasp edilmesi sonucunda ürünleri kullanım hakkından yoksun kalmışlardır. Marx'a göre bu durum daha fazla üretmesine rağmen işçinin daha az tüketmesine, daha fazla değer oluşturmaya rağmen daha değersiz hale gelmesine sebep olmuştur. Dış koşulların zorunlu kıldığı emek olan işler, işçiyi zihni ve fiziki olarak doyuma ulaştırmadığı için insanların çalışmaktan kaçmalarının nedeni olarak görülmüştür. Ekonomik ilişkiler sosyal durumlarla bağlantılı olduğu için emeğin yabancılaşması toplumda insan ilişkilerinin piyasa endeksli olmasına yol açmaktadır.³⁰³

Her toplumda işbölümü olduğunu savunan Marx, ilkel ve gelişmiş toplumlarda işbölümünün tarzlarında farklılıklar olduğunu söyler. İkel toplumlarda olan işbölümü kadının çocuğunu yetiştirdiği, erkeğin daha üretken olduğu cinsiyetçi yapıda iken; gelişmiş toplumlarda, bireyselleşmenin karmaşıklaşmasıyla üretimin arttığı, para ekonomisi ve meta üretiminin geliştiği kapitalizme yol açmıştır. Tarihsel süreç içinde bireyselleşen insanı bu serüvene ulaştıran takas usulü olmuştur. Tarihin ilk dönemlerinde mülkiyeti komünal olarak gören Marx, toplumsal gelişmelerden dolayı bu özelliğin değişiklik gösterdiğini düşünür. Feodalizmden kapitalizme geçişi her ülkede farklı olmasına rağmen genel olarak 12.yüzyılda kasabaların gelişimine bağlı gören Marx, bu süreci kanlı ve sancılı olarak değerlendirmektedir. Lonca hâkimiyetinde olan kasabalarda usta, çırak ve işçiler bulunmasına rağmen loncalar kendilerini ticari sermayeden uzak tutmaktaydılar. Marx'a göre çalışan nüfusun köylülerden oluşması kapitalizmi mümkün kılmamasına rağmen bu sürecin ilk oluşumunu köylünün üretim malzemelerinden uzaklaşması olarak değerlendirir. 16.yüzyılda İngiltere'de üretim malzemelerinden uzaklaştırılmış köylülerin yerleşik olarak yaşamayıp mülksüz hale gelmesini kişilere karşı şiddet ve mülkiyet hakkını ihlal olarak gören düşünür, kapitalizmin tam olarak bu zamanda başladığını savunmasa bile kapitalizmin ilk kıvılcımlarını burada görür. Coğrafi keşiflerle

³⁰² Anthony GIDDENS, **Sosyoloji**, çev. Cemal GÜZEL, 5.baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012, s.346.

³⁰³ Anthony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.44.

sermayenin burjuvazinin kontrolü altında olması altın ve gümüş fiyatlarında artışa yol açmasına rağmen büyük toprak sahiplerinin iflasına sebep olmuştur. İlk kapitalistlerin sermayeleri hakkında günümüzde bile bilgi sahibi değiliz.³⁰⁴

Toplumsal yaşamı doğal bir süreç olarak ele alan Marx, Darwin’le bazı noktalarda benzerlik göstermektedir. Darwin türler arasındaki bağlantıları incelerken Marx, toplumu sosyal organizma olarak düşündüğü için sınıfların gelişme, dağılma nedenlerini ekonomik çerçevede incelemektedir. İktisadın toplumla bağlantısını inceleyen Marx, insanların ihtiyacını karşılayan her şeyi mal olarak gördüğü için insan emeğini kendi malı olarak gören sermaye sınıfıyla değerleri metalaştırmasından dolayı anlaşılamaz. Çünkü Marx’a göre kapitalizm zenginlerin fakirlerin emeğini metalaştırması ve ticari faaliyette bulunmalarıyla çıkmıştır. Ticari faaliyet döngüsünün sekteye uğraması ekonomik krize sebep olurken devamlı olması da kişiyi zengin hale getirir. Say, sermayeden kaynaklı zenginliğin sebebini mal olarak değil de malın piyasa değeri olarak görür. Marx’a göre malların piyasa içinde değişim değerlerinin işgücüne bağlı olması gerekirken spekülasyon değerlerle belirlenmektedir.³⁰⁵

Bailey, değer ve zenginliği iki farklı kavram olarak açıklar. Değer, mallar için geçerliken; zenginlik, insan veya toplum için de kullanılabilir. Elmas değerli olmasına rağmen insan için değer yerine zengin ifadesini kullanılır. Altın, elmas gibi malların parasal değerleri olduğu gibi süs, ziynet eşyaları olarak kullanılmasından kaynaklı kendine has değerleri de mevcuttur. Marx’a göre doğal kaynaklar emek gücü veya değerle ölçülür. Emek gücünün ücreti dışında kalan ürün işverene kalmaktadır. Bir kişi 8 saat çalışmasına rağmen ücreti 4 saat çalışmaya tekabül ediyorsa kalan 4 saatlik ücret sermaye sahibindedir. Emek gücüyle oluşturulan değer emek gücüyle ölçülmesi gerekirken kapitalizm bu değeri karşılıksız bırakmaktadır. Emeğin dışında ürettiği miktara Marx “*artı değer*” der. Artı değerün üstüne kâr, faiz gibi yeni maliyetler de ilave edilince kapitalist sistem sermaye birikimi haline gelmektedir. Emek ve malın değerinin eşit olması gerekirken emeğin ürettiği malın

³⁰⁴ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.72.

³⁰⁵ Hasan ALPAGO, “Ekonominin Toplumsal Gelişim Sürecindeki Yeri”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C.6, S.13, 2018, ss.308-310.

ücreti artarken işgücüne ödenen miktar azalmaktadır. Marx'a göre kapitalizm, artı değeri kendinin hakkı olarak görmesinden dolayı emeği sömürgeleştirmiştir.³⁰⁶

Temelde komünizm eşit olmayan ve sömürülmüş insanlık tarihinden bireyleri kurtarmak için ve çektikleri çileleri değerli hale getirmek için tek yol olarak görülmüştür. Nasıl ki, bir zamanlar insanlar yeryüzünde Tanrı krallığı kurmak istemişlerse, Marx ve diğer komünistler de yeryüzünde seküler azizlerin öncülüğünde seküler bir Tanrı krallığı amaçlamışlardır. Marx, komünizme kademeli ve evrimsel şekilde ulaşılabileceğini düşünen ütopyik sosyalistleri reddederek yüzünü 1000 yıl sonrasına (post millennial) inanan zorlamacı Alman ve Hollandalı 16. yüzyıl anabaptistlerine, İngiltere'nin iç savaşları sırasında ortaya çıkan binyılcı tarikatlara, milenyum kurulmadan önce Armageddon savaşını öngören çeşitli binyıl öncesi (pre millennial) Hristiyan cemaatlerden sayılan apokaliptiklere dönmüştür. Küresel devrimin proletarya tarafından gerçekleşeceğini ve bunun engellenemeyeceğini savunan Marx, binyıl önceler gibi apokalipsten hemen önce yeryüzünde karanlığın hâkim olacağını düşünmektedir.³⁰⁷

Tüm komünizm vizyonlarında benzer olan özel mülkiyetin ortadan kalkması, bireycilikten uzaklaşılması, mülkiyetin komün tarafından belirlenmesi, kolektif organizmanın ferdi birimlerinin birbirine eşit konuma gelmesi Marx'da da görülmektedir. Marksizmin dini bir inanç olarak görülmesi marksizmi savunanlar tarafından bilimsel materyalizme meydan okuma olarak algılandığı için kabul edilmemiştir. Marksizmi, dini kıyamet biliminin ve dinin evrene karşı duyduğu metafiziksel sıkıntının ateist versiyonu olarak görenler bulunmaktadır. Bu dini tanımlayacak ittifak edilmiş bir isim olmamasına rağmen süreç teolojisi ve reabsorpsiyon diyenler vardır. Reabsorpsiyon teolojisi Hristiyan teolojisiyle karşılaştırılarak fark daha net görülebilir.³⁰⁸

Tanrı'nın evreni yaratma sebebi genel Hristiyan teolojisine göre hayırseverlik ve mahlûkata duyduğu sevgiden kaynaklanmaktadır. Yaratılış

³⁰⁶ Hasan ALPAGO, "Ekonominin Toplumsal Gelişim Sürecindeki Yeri", ss.308-310.

³⁰⁷ Murray ROTHBARD, "Karl Marx: Dindar Kıyamet-Bilimci Olan Komünist", **Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı**, s.90.

³⁰⁸ Murray ROTHBARD, "Karl Marx: Dindar Kıyamet-Bilimci Olan Komünist", **Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı**, s.91.

başlangıç itibariyle iyi olmasına rağmen insanın kanunlara itaat etmemesi onun cennetten çıkarılmasına sebep olmuştur. İnsanın cennetten çıkarılması Tanrı'nın insan bedeninde vücut bulması (enkarnasyon) ve İsa'nın çarmıha gerilmesiyle temizlenebilmiştir. Yaratılışı metafiziksel olarak iyi ve insanın cennetten çıkarılmasını ahlaki olay olarak değerlendiren Hristiyan teolojisi her bireyin kurtuluşuna önem vermiştir. Reabsorpsiyon teolojisinde ise Yaratılıştan önce insan Tanrı ve doğa ile birlikte kozmik bir damlaydı. Bu teolojide Tanrı evreni yalnızlıktan ve memnuniyetsizlikten dolayı yaratmasına rağmen Hristiyan teolojisinde böyle bir durum söz konusu değildir. Reabsorpsiyoncu teolojiye göre yaratılış insanın Tanrı ile olan kozmik birlikteliğini sonlandırdığı ve insanı yabancılaştırdığı için metafizik açıdan kötüdür. Marx'ın yabancılaşma kavramı bireyin işyerinin düzen ve işleyişine hâkim olmaması durumu değil kişinin kozmik ve psikolojik bir kopuşudur. Bireyin Tanrı'dan kopması dinle bağlantılı olan ahlaki bozuklukları da beraberinde getirmiştir. Reabsorpsiyon teolojisine göre esasen dünyanın sorunları ahlaki bozukluktan değil yaratılışın doğasından meydana gelmektedir. Birey olarak insanı hiç olarak gören reabsorpsiyon teolojisi insanın yaratılış öncesinde acısını çektiği yabancılaşmaya geri dönmek istediğini savunur. Bu durum Marksçı komünizmin ve reabsorpsiyoncu görüşün teolojiyle uyumlu hale gelmesini sağlamıştır.³⁰⁹

Çalışmalarında dini ideoloji olarak ele alan Marx, dini toplumları düzende ve baskıda tutmak için sömürünün kutsallaştırılmış hali olarak görür. Kapitalist sistemde din, alt sınıfın sömürülmesini sağlayan fonksiyondur. Marx sermaye sahiplerinin din kisvesi altında proletarya sınıfını sömürdüklerini görür. Böylece dini eşitsizlikleri ve kapitalistlerin konumlarını haklı gösteren sosyal kontrol olarak görür.³¹⁰

³⁰⁹ Murray ROTHBARD, "Karl Marx: Dindar Kıyamet-Bilimci Olan Komünist", **Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı**, s.92.

³¹⁰ Mehmet ŞALAK, **Karl Marx ve Max Weber'in Sosyolojisinde Din Tartışması**, ss.131-135.

3.6.Max Weber ve Kapitalist Ruhü Ekonomi Düşüncesi

Marx'ın Hristiyanlığı başıboş insanların inandıkları din olarak görmesinin aksine Weber (1864-1920), Hristiyanlığı kentli zanaatkârların dini olarak görür.³¹¹ Marx'ın dini, alt yapının yansıması olarak görmesini basitleştirici kuram olarak değerlendirdiği için reddeden Weber, dinin ekonomik altyapıdan kültürel üstyapıya gidişatını fazla vurguladığını düşünür. Weber'e göre Marx'ın kuramında bahsettiği ekonomik yapının dini etkileyeceği düşüncesine ek olarak dinlerin de ekonomiyi etkileyebileceğini savunarak ekonomi ve din anlamında çift taraflı etkileşimden bahseder. Aslında Weber, ekonomik yapının dinin gelişiminde doğrudan etkili olduğunu savunur. Toplumsal olayların sebebini araştırırken dini tek sebep olarak görmeyen Weber, toplumsal hayatta dini maddeciliğe dayandıran “refleksif materyalizmi” reddeder. Doğu dinleri araştırmalarında Batı'daki gibi kapitalist düzenin oluşmasının mümkün olmadığını düşünen Weber, Protestanlığı modern kapitalizmin oluşum sebebi olarak görmektedir. Marx gibi tek taraflı nedensel açıklama yapmayan düşünürün din hakkında görüşü maddi ve ideal koşullarla bağlantılıdır. Marx'tan farklı yöntemler izlemesine rağmen Weber de dini alt gruplar için sömürü aracı olarak görür. Peygamberlerin alt sınıflara mensup olmamalarına rağmen dinlerin alt sınıflar için umut olduğunu söyleyen³¹² Weber, Marx gibi sadece ekonomik düzen üzerine sınıf oluşturmayıp ortak kültür, yaşam tarzı, mesleği dikkate alarak statüleri oluşturmuştur. Weber, dinleri araştırırken önemli gördüğü statü gruplarını dinlerin asli taşıyıcıları olarak görmüştür. Konfüçyüsçülüğü bürokrat, Hinduizm'i büyücü, İslam'ı savaşçı, Yahudiliği tüccar, Hristiyanlığı zanaatkar olarak gören Weber bu durumların değişme ihtimali olmasına rağmen durumun dinlerin ahlakını etkilediğini savunur.³¹³

Siyaset, felsefe, ekonomi gibi pek çok alanda eser veren, din sosyolojisinin kurucusu kabul edilen, Protestan mezhebinde olan kişilerin çalışma azminin kapitalizmi doğurduğunu savunan Weber, araştırmalarında Aydınlanma düşüncesi ve Grek medeniyetine kadar uzanan hermonetik metodunu kullanmıştır. Almanya'da kurumsallaşarak sosyal bilimlerde kullanılır hale gelen yazılı metnin anlaşılmasında

³¹¹ Max WEBER, **Ekonomi ve Toplum**, Yarınlı Yayınları, C.2, İstanbul, 2012, s.611.

³¹² Max WEBER, **Sosyoloji Yazıları**, Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1986, s. 233-234.

³¹³ Mehmet ŞALAK, **Karl Marx ve Max Weber'in Sosyolojisinde Din Tartışması**, s.137.

yazarın düşüncelerinin önemine yönelik bir çalışma olan hermonetikten türetilen makro düzeyde çözümlenmeler için araç olarak kullanılan verstehen metodu, Weber'in etkisiyle Avrupa'da yaygın hale gelmiştir. Weber toplumsal olguların doğa olayları gibi anlaşılamayacağını düşündüğü için sosyal bilimlerin fen bilimlerinden farklı yöntemlerle araştırılması gerektiğini savunmaktadır. Weber'in hermonetiği kullanmasının amacı bütün insanlık tarihini anlamak içindir. Weber, zamanla insanların dini davranışlarındaki değişimlerin nedenlerini çözümlmek, değişen din olgusunun insanın hayatında ne gibi değişimlere sebep olduğunu anlamak için verstehen³¹⁴ metodunu araştırmalarında dikkatlice uygulamıştır. Dini, ekonomik, sosyal ve Batı kültürüne etki eden yönlerini açıklamak için kullanan Weber'in çalışmaları, ticari faaliyet ve etik davranışlar açısından önemli görülmektedir. Weber bu çalışmaları Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm ve vahye dayalı dinler de dâhil olmak üzere dünya dinleri üzerinde uygulamıştır.³¹⁵

Weber'e göre toplumsal tabakalaşma sadece sınıf sorunu değildir. Bu durumu statü ve parti olarak gruplandırılan sosyolog, din ve statü gruplarını incelerken pozitif ve negatif gruplardan, statü gruplarının özelliklerinden genel olarak şöyle bahseder.

1-Toplumlardaki sosyal tabakalaşmayı gören Weber, bu tabakaların sebepleri olarak iktisadi hayatta tekeli uygulamalarda bulunan iktidarları ve bütün statü grupları tarafından kabul edilen dünya görüşlerini sorumlu tutmaktadır.

2-Statü gruplarının ekonomik faaliyetlerde bile kolektif hareket etmelerinin sebebi ticari ve düşünsel faaliyetlerdendir.

3-Statü grubunun üyeleri toplumun tabakalaşmasının sonucu olduğu için gruba mensup kişilerin düşünceleri grubun niteliğidir.

³¹⁴ Verstehen, sosyal bilimlerin anlama metodudur. Sosyolojinin sosyal eylemi bulmak için kendini sınırlaması gerektiğini düşünen Weber, öznenin güdülerini ve niyetlerini anlamak gerektiğini düşünür.

³¹⁵ Dashdamir MAHMANDAROV, **Max Weber'de Din ve Siyaset**, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2015, ss.9-23.

4-Weber statü gruplarını ahlakın da temel kaynağı olarak gördüğü için grup üyelerinin düşüncelerini etkilediğini düşünür. Esasen grup üyelerinin düşüncelerini etkilediği için ahlak statü grubunun temel kaynağı durumuna gelmiştir.

5-Weber'e göre statü grubunun benimsediği fikirler somut çevreye bir tepki niteliğindedir. Batı'da toplumun şartlarına göre dövüşçü ruhunu idealleştiren asilzadelerin ortaya çıkması bu durumu desteklemektedir. Sosyal organizasyonların oluşması yalnızca iktisadi faaliyetlerin sonucu mudur? Bu organizasyonlar kimi zaman iktisadi faaliyetler için ortaya çıkmış olmalarına rağmen genel olarak manevi meydan okumaya cevap niteliğindedir.³¹⁶

Weber, tüm bu özellikleri göze alarak 4 statü grubu belirlemiş ve onların dinle olan ilişkisini incelemiştir. Bu gruplardan ilki din adamlarının rekabetçi davranışlarına ve soyut değerlerine itimatsız şekilde yaklaşan, kendilerini toplumun resmi ve sosyal oluşumcusu gibi gören, bürokrasinin egemen olduğu yerlerde dinlerin kuralcı ve formaliteci boyut kazanmasını sağlayan siyasal makam sahipleridir. Dinle bağlantılı olarak görülen ikinci statü grubu ise gerçeğe akıl yoluyla ulaşma yetisinden mahrum olan şövalye ruhlu savaşçılardır. Bu statü grubunun dinle ilişkisi dünyevi çıkarlarını korumak ve mistisizmden uzak yaşamaktır. Kader anlayışını akıldışı gören şövalye ruhlu savaşçılar akıbet düşüncesini ise determinist şekilde incelemektedirler. Üçüncü statü grubu ise; doğüstü güçlere karşı her zaman zayıf konumda, kötü ruhlara karşı Tanrıların yanında olduklarını göstermek için büyüye ve mistisizme eğilimli olan köylülerdir. Weber'in üçüncü statü grubu olan köylüleri mistik davranışlardan diğer statü gruplarının reformcu müntesipleri ve mucizeye sahip olan peygamberler kurtarmışlardır. Sonuncu statü grubu ise serbest çalışanlardan oluşan ve çok disiplinli kentli girişimcilerdir. Girişimcilerde görülen disiplin anlayışından dolayı bu grubun dinine rağbet gösterilmiş fakat kentli girişimciler kendilerine sunulan dinlere rağbet etmemişlerdir.³¹⁷ Weber savaşçılar, bürokratlar ve zenginler statüsünde olan kişilerin dinlerden uzaklaştıklarını, imtiyazsız ve orta sınıfın rasyonelleşmesiyle birlikte dinin

³¹⁶ Yasin AKTAY, Emin KÖKTAŞ, **Din Sosyolojisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s.194.

³¹⁷ Max WEBER, **Sosyoloji Yazıları**, ss. 387-389.

doğuşuna etki ettiğini düşünmektedir.³¹⁸ Weber, Marx'ın toplumdaki sınıf ayrımlarının sonucu olarak gördüğü statüyü, bireylere başkaları tarafından yüklenen toplumsal saygınlık ve bağımsızlığı çeşitlendiren durum olarak değerlendirir. Zenginlik genelde yüksek statü sahiplerine verilmesine rağmen Britanya'da aristokratlar servete sahip olmasalar bile saygı duyulan ailelerdir.³¹⁹ Weber, statü gruplamasından sonra Doğu ve Batı toplumunun karakteristik özelliklerinin dini hayata etkilerini ve bu etkilerin ekonomik boyutunu incelemiştir.

Weber, kapitalizmi siyasal ve modern olarak iki gruba ayırmıştır. Sosyologa göre siyasal kapitalizm; emperyalist kapitalizm, sömürgeci kapitalizm, serüvenci ve yağmacı kapitalizm, vergici kapitalizm, parya kapitalizmi olarak 5 gruba ayrılmasına rağmen iktisadi gelişmeler yalnızca Batı'da modern kapitalizm olarak açıklanmıştır. Modern kapitalizm pek çok yerde görülmesine rağmen endüstriyel kapitalizm olarak zirveye çıkmasını sadece Batı'ya has bir durum olarak gören Weber, sınırsız kazanç hırsı ve kâr açlığını kapitalizmden ayrı değerlendirmiştir. Her toplumda irrasyonel düşünce olarak meydana gelen kâr ve kazanç hırsını rasyonel³²⁰ zemine oturtarak fazla kâr elde etmeyi hedefleyen düşünce modern kapitalizmdir. Kapitalizm Batı'nın iktisadi gelişmesi ile eş anlamlı olarak düşünülmesine rağmen Weber'in terminolojisinde bu durum tamamen farklıdır. Weber'in idealleştirdiği kapitalizm; rasyonel kapitalizm, modern rasyonel kapitalizm, burjuva kapitalizmi, modern endüstriyel kapitalizmi veya rasyonel işletme kapitalizmi olarak da anılan modern kapitalizmdir.³²¹ Modern kapitalizm kapitalist iktisadi düşüncenin ürünü, kapitalist iktisadi düşünce ise Protestan ahlakının burjuva orta sınıf ahlakına dönüşmesinin sonucudur.³²²

³¹⁸ Yasin AKTAY, Emin KÖKTAŞ, **Din Sosyolojisi**, s.58.

³¹⁹ Anthony GIDDENS, **Sosyoloji**, s.347.

³²⁰ Weber'e göre rasyonalizm soyut, kuramsal düşünme, hedefe ulaşmak için mevcut imkanlardan doğrularını seçerek pragmatik amaca metodik şekilde ulaşmaktır. Weber Batı toplumunun kapitalizm, yönetim, hukuk gibi alanlardaki gelişim durumunu rasyonelleşme ile anlatmaktadır. Nitekim Protestanlık da genel olarak toplum hayatını özelde ise iktisadi hayatı rasyonelleştirerek modern kapitalizmi oluşturmaktadır.(Bkz. İshak TORUN, "Max Weber'e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonelizasyonu", **S.Ü İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C.8, S.15, 2008, ss.15-34.)

³²¹ İshak TORUN, "Max Weber'e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonelizasyonu", ss.15-34.

³²² İshak TORUN, "Max Weber'e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonelizasyonu", s. 33.

Weber, toprağa bağlı olan işçilerin kendilerini bağımlı durumuna getirecek olan yıllık antlaşmalardan kaçma eğiliminde olmalarını sadece ekonomik boyutta değil, işçinin güvenliğini satın alma eğilimi olarak sosyal boyutta da incelemektedir. Weber'e göre işçinin en ağır işlerde çalışıp en ağır borçları ödemesinin sebebi özgürlüğünü korumak içindir.³²³ Düşünür'e göre insan fitri olarak ihtiyaçlarını karşılama gereksinimi içindedir. İnsanı fazla para kazanma eğilimi içinde düşünmeyen Weber bu durumu geleneklere ve dinlere itaatın kesin sonucu olarak görmektedir.³²⁴ Kazanmayı temel ihtiyaçlarını gidermek açısından yaşamın amacı olarak değerlendiren Weber'in bu durumu, kapitalizmin temeline yerleştirmesi ironik görünmektedir. Weber kapitalist ruhun oluşmasının sebebi olarak asketi³²⁵ Protestanlığı görür. Püriten ahlakın yankı bularak genişlemesiyle Batı toplumunda yer etmesi, modern kapitalizmin işlevini zorunlu hale getirmesi görüşüne karşı olan sosyolog, kişilerin püriten olmasına rağmen bilinçli olarak meslek edinmelerinin sebebinin kapitalist iş bölümü olduğunu düşünür.³²⁶

Weber, dini ekonomik hayatla, sosyal tabaka ile ilişkisi ve Batı kültürüne özgü düşünceleri olmak üzere 3 grupta inceler.³²⁷ Weber'in kapitalizmin ana sebebi olarak Protestanlığı konu aldığı ve Kalvinizm'den sıkça bahsettiği için eleştirildiği ve bu eleştirileri açıklamak için düzeltmeler yaptığı, dinin ekonomiyle ilişkisini anlattığı eseri "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu*" olmuştur. Bu eserinde Weber, kapitalist ruhun Protestanlığın içerisinde araştırılması gerektiğini vurgular. Weber'in bu düşüncesi dini, ekonomik ahlakı şekillendirecek sebeplerden sadece biri olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Ekonomik faaliyeti geliştirmek için mistik kaynaklı dinler yerine dünya eğilimli dinlere inanılmasını gerekli görmektedir. Weber'in mistik olarak bahsettiği dinler Uzakdoğu dinleridir.

³²³ Dashdamir MAHMANDAROV, *Max Weber'de Din ve Siyaset*, s.17.

³²⁴ Max WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep ARUOBA, 1. Baskı, Hil Yayın, İstanbul, 1985, s.42.

³²⁵ Asketizm, dini açıdan ruhun kurtuluşunun dünya nimetlerinden uzaklaşarak gerçekleşeceğini düşünen bir tür münzevilik temelli Hristiyan görüşüdür.

³²⁶ Satılmış ÖZ, "Din-İktisat İlişkisi Çerçevesinde Çok Ortaklı Şirketlerin Kuruluş ve Gelişmesinde Dinin Rolü", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 4, 2013, s. 111.

³²⁷ Yasin AKTAY, Emin KÖKTAŞ, *Din Sosyolojisi*, s.192.

İslamiyeti ekonomiye kaynaklık edecek din olarak gören Weber, tasavvufi hareketlerden dolayı bu düşüncesinden ilerleyen zamanda vazgeçmiştir.³²⁸ İslam'ı önasya monoteizminin ahd-i atik ile beraber Yahudi ve Hristiyan motiflerin izini sürdüren son ürün olarak gören Weber, Mekke dönemi için ahirete yönelik, Medine dönemi için savaşıcı din anlayışının olduğunu savunur. Weber'e göre ilk Müslümanlar savaş ganimetlerinden dolayı en varlıklı kişilerdi. İslam ekonomisi Weber'e göre ganimetler, cizye gibi zorla elde edilen düzene ve iyi yaşamının şartı olarak servet edinme üzerine kuruludur. Weber'in İslam'la ilgili düşünceleri Kalvinizm'in karşısına İslam'ı yerleştirmesini sağlamıştır. Hristiyanlığı zanaatkâr ve esnaf dini olarak gören Weber, İslam'da meslek ahlakı olarak riyazet fikrinin düşünülmediğini bunun yerine imanlı toplumun savaşıcı düşüncesi için riyazetin uygulandığını düşünür. Oysaki İslamiyet kibir, gurur ve çokluk yarışı durumunda fazla mala karşı çıkmaktadır. Kısa bir zamanda dünyaya uyum sağlayan İslamiyet'te dünya malı kibir vesilesi olmadığı sürece teşvik edilmiştir. Mekke döneminde vahdaniyete yönelik huzurun yanında dünya malı kazanma, fetihlere teşvik ve cihat heyecanı gibi tek boyutlu olmayan feodal düzenin yanında hareketli, kutsal kitabın ve peygamberin desteğinde olan piyasa düzeninin Weber'in tablosunda yeri farklı anlaşılmıştır.³²⁹ Hindistan'ı kast sisteminin oluşmasına kadar zanaat, ticaret gibi ekonomik alanlarda ileri gören Weber, kast sisteminin ekonominin rasyonelleşmesine engel olduğunu düşünür. Doğu'da kapitalizm için şartların mevcudiyetine rağmen, kapitalizmin Batı'da ortaya çıkmasının sebebinin Weber, Doğu'da eksik olan kapitalist ruhta bulmaktadır.³³⁰

13. yüzyılda Roma'nın çöküşüyle birlikte Avrupa dünya genelinde Uzakdoğu'nun ve Osmanlı'nın gerisinde kalmıştır. 17. Yüzyılda Avrupa'yı ekonomik anlamda ilerleten olay ne olmuştur? Kapitalizm niçin Batı'da geliştiği halde başka bir yerde gelişmemiştir? Bu sorulara cevap bulabilmek için modern sanayi ve ekonomi kavramları üzerinde durmamız gerektiğini düşünen Weber,

³²⁸ İshak TORUN, "Kapitalizmin Zorunlu Şartı Protestan Ahlak", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C. 3, S. 2, 2012, s. 92.

³²⁹ Sabri F. ÜLGENER, **Zihniyet ve Din İslam Tasavvufu ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, 1. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, ss.55-91.

³³⁰ Lütfi SUNAR, **Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010, s.204.

Avrupa’da meydana gelen değişim olan servet biriktirme yerine kapitalist ruha bakmamız gerektiğini düşünür. Sosyolog, Avrupa’daki kapitalist ruhun rahat bir yaşam sürmek için servet biriktirmek yerine tutumlu olduğunu ve bu durumun Avrupa ekonomisi için önemli olduğunu savunur. Elinde olan maddi imkânları gösteriş için har vurup harman savurmayan Batı dünyasındaki zenginler yatırımlarını işletmelerini geliştirmek için kullanmışlardır.

Batı dünyasını 17.yüzyılda mallarını tutumlu kullanmaya iten durum neydi? Weber’in kuramının özü ve sorunun cevabı kapitalizm ruhunun dinden kaynaklandığıdır. Kapitalizm ruhunun oluşmasında Hristiyanlığın etkisinden daha çok Protestan mezhebi (özellikle Protestanlığın bir çeşidi olan Püritenlik) etkili olmuştur. Nitekim ilk kapitalistlerin Püriten ve Kalvinci görüşü destekler nitelikte olmaları³³¹ Weber’in düşüncelerini delillendirmesini sağlamıştır. Weber Protestanlıkta birbiriyle ilişkili olup ayırmanın mümkün olmadığı Kalvinizm, Methodizm³³², Pietizm³³³ ve Baptizm³³⁴ olmak üzere dört akım belirlemesine rağmen bu akımlardan Kalvinizm’e yoğunlaşır.³³⁵

Kalvinci görüşün insanı Tanrı’nın yeryüzündeki aracı olarak görmesi, insanların Tanrı’ya hamd etmek için meslek sahibi olmaları gerektiği fikri Weber’in Protestanlığı kapitalizmle ilişkilendirmesini sağlamıştır. Kalvinciliğin mukadderat düşüncesi yani seçilmişlerin cennete gideceği ve insanların dünyada işledikleri fiillerin seçilmişliği etkilememesi fikri Kalvin’in müntesipleri arasında bunalıma sebep olmuştur. Bunalımdan dolayı mukadderat düşüncesi inananların seçilmişliğin işaretlerini tanımaları için esnetilmiştir. İşini ehil şekilde yapmak kişinin

³³¹ Max WEBER, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu**, s.35.

³³² Methodizm, 18.yüzyılda İngiltere’de yeni bir devlet kilisesi amacıyla kurulmamasına rağmen zamanla İngiltere ve Amerika’da yayılarak yaklaşık 30 milyon müntesibi olan, dini ritüellerinde metodik düzen izlemelerinden dolayı metodist olarak adlandırılan Protestan hareketidir. (Bkz. Tuğrul BIYIK, **Çalışmaya ve Verimliliğe Karşı Motivasyonel Tutumun Protestan Çalışma Etiği Kavramına Göre İncelenmesi**, s.35)

³³³ Pietizm, dini duygu ve ahlakı ön planda tutan, Calvinist köklere dayanmasına rağmen bu mezhebin aksine dogmatik kurallara sahip olmayan, biraz Lutherçiliğe kayan Protestan hareketidir. (Bkz. Tuğrul BIYIK, **Çalışmaya ve Verimliliğe Karşı Motivasyonel Tutumun Protestan Çalışma Etiği Kavramına Göre İncelenmesi**, s.35)

³³⁴ Baptizm, Hollanda menşei olup vaftiz yoluyla arınma ritüelini benimsemiş yaklaşık 30 milyon müridi olan Protestan hareketidir. Calvinizm’den farklı köklerden gelmesine rağmen zamanla bu mezheple yolları kesişmiş Püriten hareketidir.(Bkz. Tuğrul BIYIK, **Çalışmaya ve Verimliliğe Karşı Motivasyonel Tutumun Protestan Çalışma Etiği Kavramına Göre İncelenmesi**, s.35)

³³⁵ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.210.

seçilmişlerden olduğunu kanıtlar duruma gelmesinden dolayı ekonomik başarı bireyleri güdülemiştir. Püritenlerin maddi yetersizliği kötü bir durum olarak görmeleri kişilerin servet biriktirmesine neden olurken gösterişsiz hayat yaşamalarını da sağlamıştır. İlk dönemde ticaretle uğraşanlar ekonomik olarak yaşanan bu değişimi sadece dini bir görev olarak gördüklerinden dolayı farkında değillerdi.³³⁶

Kalvinistler için çalışma en yüksek ahlaki durum olarak görülmesine rağmen, Püriten anlayışta kişilerin mesleği Tanrı'nın aracı olarak metotlu yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Weber'in Protestanlık mezhebinde gelişen yorum farklılıklarının kapitalizme zemin oluşturduğu düşüncesi dini sistemlerin her yerde aynı sonuç vermeyeceği fikri gereğince Sombart'ta farklı coğrafyalarda Yahudi ahlak anlayışının kapitalist zihniyeti oluşturduğu şeklinde dile getirilmiştir.³³⁷ Servetin sadece lüks için biriktirilmesi kınanırken meslek sahibi olmak görev duygusu gereği ve ahlaki olarak hoş karşılanır. Fakirliğe çalışma ahlakını zedelediği ve Tanrı'nın adını zedelediği için karşı çıkılır.³³⁸ Bundan dolayı Weber'in kapitalist ruhu Kalvinizm'in dinsel ahlaki içinde araştırılmıştır. Weber'e göre bu çalışmanın başarısı kapitalist ruhu Kalvin'in dinsel ahlakının sonucu olarak görmesi, Protestanlığın ve Katolikliğin manastır düşüncesinden kopan dünyevi meslek anlayışının ürünü olmasıdır.³³⁹

Weber'in Protestan ahlaki Kalvinist inanç çeşitleri ile modern kapitalist düşüncenin ekonomik boyutta bağlantılı olduğunu gösterir.³⁴⁰ Bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran durum ise kapitalist düşüncede ekonomik hayatın rasyonelliğinin irrasyonel değerlerle ilişkisini açıklamak için girişim niteliğinde olmasıdır. Bu girişim ilişkileri determinist boyutta incelemek için tek başına yeterli olmamasına rağmen başlangıç olması açısından önemlidir. Weber, bu durumu başarıya ulaştırmak için incelemenin sadece ekonomik alanla sınırlı kalmamasını ve Protestan çileciliğinin toplumsal ve ekonomik anlamda hangi durumlardan etkilendiğinin araştırılmasıyla mümkün olacağını düşünmektedir. Tüm bu

³³⁶ Anthony GIDDENS, **Sosyoloji**, ss.139-140.

³³⁷ Cihad ÖZSÖZ, "Weber ve Ülgener'in Din ve Ekonomi İlişkisine Dair Temel Yaklaşımları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.10, S.51, 2017, s.559.

³³⁸ Max WEBER, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu**, s.143.

³³⁹ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.214.

³⁴⁰ Max WEBER, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu**, s.148.

düşüncelerine rağmen Weber, tarihsel materyalizmi çürüttüğünü ve reformu ekonomik olayların sonucu olarak görme fikrinden kurtulmamız gerektiğini savunur.³⁴¹

Weber'in kuramı, Kalvincilikten önce 12. Yüzyılda İtalyan tüccarlarında görüldüğü ve Katolik inancında mevcut olan memuriyette çalışma fikri Protestanlıkla bağlantı kurduğu için eleştirilmesine rağmen onun tezi büyük yankı uyandırmıştır. Weber'in tezinin geçerli olması ekonominin ve toplumsal gelişmelerin dinden etkilendiğini kanıtlamış olacaktır.³⁴² Kapitalizmin köklerini kimileri teknik durumlara, kimileri para ekonomisinin açığa çıkmasına, kimileri de kâr oranına bağlarken, Weber'in bunların tam zıttı olarak zühde bağlaması 20. yüzyılın ilk dönemlerinde ekonomi düşüncesinde büyük yankı uyandırmıştır.³⁴³ Weber'in tezinde ekonomik hayatı değiştiren faktör olarak dini alması, tersine dini değiştiren durumun ekonomi olduğu yönünde itirazlara sebep olmuştur. Durkheim ve Marx dinin sosyal bütünlüğü sağladığını kabul etmelerine rağmen, Durkheim'in toplumun işleyişi açısından dini zaruret olarak görmesi, Marx'ın dini sınıfları sömürgeleştirme ve baskı aracı olarak görmesi açısından ayrılmıştır.³⁴⁴

Yaratılış itibariyle ihtiyaçlarını tek başına karşılayamayan, farklı fiziki güç ve yeteneğe sahip olan, toplum içinde yaşamak zorunda kalan insan, iş bölümü ve yardımlaşmaya ihtiyaç duyar. Teist tasavvurlarda bireylerin menfaatleri toplumun menfaatiyle uyum içindedir. İnsanlar arasında olan yardımlaşma, birlik ve beraberliği sağlayacak kurum teist tasavvurlarda din ve dine dayalı ahlaktır. Ateist tasavvurlarda ise insanlar arasında yardımlaşmayı sağlayacak kurum din olamayacağı için kimi zaman toplum kimi zaman da seküler ahlak olmuştur. Seküler ahlakı savunan ateist tasavvurlarda ise bireyin menfaati toplumdaki önce gelmektedir. Nitekim kapitalizmin ekonomiyi kıt kaynaklardan sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılamak olarak görmesinin sebebi kapitalizmde birey menfaatinin toplumdaki önce gelmesindedir. Ekonominin arz ve talep yönlerinin ahlaki boyutunun ihmal edilmesi küresel kaynakların hoyratça kullanılmasına ve yoksulluğun yaygınlaşmasına sebep

³⁴¹ Antony GIDDENS, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, s.215.

³⁴² Anthony GIDDENS, **Sosyoloji**, s.141.

³⁴³ Sabri F. ÜLGENER, **Zihniyet ve Din İslam Tasavvufu ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, s.179.

³⁴⁴ Hüsniye CANBAY TATAR, "Din ve Kapitalizm", **Sosyoloji Konferansı**, S.45, 2012, ss.149-168.

olmuştur. Bireyi merkeze alan materyalist kapitalist düşünce insanın manevi ve ahlaki yönünü ihmal ederek ticari kârı merkeze almıştır. Manevi değerleri kaybeden kapitalist toplumlarda ahlaki değerler de zayıflamıştır. Bencilliğin artması toplumsal dayanışmayı da olumsuz etkilemiştir. Ahlakın ve dinin düzenlemediği ekonomi görüşü olan kapitalizmde hak güçlünün elinde bulunmaktadır. Bu durum tarih akışı içinde kapitalist düşüncede olan toplumların güçsüzleri sömürmesine yol açmıştır. Ateist tasavvurlardan olan ve toplumun menfaati için iktisadi faaliyetin merkezine sosyalist iktisadi düşünceyi yerleştiren sosyalizm, ekonomik faaliyetlerinde başarılı olamamıştır. Toplumun ve bireylerin refahını artırmak için yola çıkan sosyalist ve kapitalist iktisat dünya nüfusunun sadece belli düzeyinin refahını artırıp küresel düzeyde yoksulluğa ve sömürgeciliğe yol açtığı için başarılı olamamıştır.³⁴⁵

İnsanların iyi, kötü, güzel, çirkini algılamalarını sağlamak için sınırlar koyan dinin ilkeleri insanlar arasında dayanışma ve güveni artırmaktadır. Nitekim İslam dininin ahlaki ilkeleri tarih boyunca güven kaynağı olmuş, yasaların dışında kalan ticarî faaliyetlerde işlerlik kazanmıştır. Ticari faaliyetlerdeki güven Müslümanların yaşadıkları coğrafyada ileri medeniyetler kurmasını da sağlamıştır. Teist tasavvurlarda Tanrı'ya hesap verme ve israf düşüncesi tabi kaynakların özenli kullanılması, ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesi gibi ahlaki eylemlerin uygulanmasını sağlamıştır.

Karl Marx, Emile Durkheim, Max Weber birbirlerine zıt denilecek sosyolojik görüşlere sahiptir. Marx, modern devletin zaman içinde ortadan kaldırılması gerektiğini düşünürken bu konuda reformist bir yaklaşım sergileyen Durkheim ve Weber, modern toplumların sorunlarının siyasetten bağımsız çözülemeyeceğini düşündüğü için devletin varlığını siyasetin zorunlu ögesi olarak görür.³⁴⁶ Nitekim bu üç sosyologun eserleriyle iktisat sosyolojisi doğmuştur.³⁴⁷ Marx din konusunda tasvir edici ve yorumlayıcı olmak üzere iki argüman geliştirmiştir. Dini bütün ekonomik ve sosyal düzenin ayrılmaz parçası olarak gören Marx'ın din konusunda ilk argümanı,

³⁴⁵ Arif ERSOY, "Erdemli Olmanın Merhaleleri ve Sosyal Kurumsal Yapı: Modern Tekelci İktisadi Sistemden İnsan Merkezli İktisadi Nizama Geçiş", **İnsan, Ahlak ve İktisat**, 2017, ss.132-161.

³⁴⁶ Berna FİLDİŞ, "Marx, Durkheim ve Weber Üzerinden Klasik Dönem Sosyolojisinde Modern Devlet ve Modern Ordular", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.3, 2018, s.1874.

³⁴⁷ Tolga KABAŞ, "İktisat Sosyolojisinin Doğuşu ve Yükselişi", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.22, S.1, 2013, s.13.

iktisadi düzenin işçi-işveren ilişkisinden bağımsız olarak düşünölemeyeceği, yorumlayıcı niteliğe sahip ikincisi ise dinin sınıfsız bir toplum olduğu anda kaybolacak müessese olduğudur. Marx için din, göz ardı edilemeyecek derecede sosyolojik düşünöenin ve dünyanın ayrılmaz parçasıdır. Dinin toplumdaki diğer kurumlar gibi yapılaşabileceğini savunan Weber, din ve dünya arasındaki ilişkiyi belirsiz, değişken, tarihi, gelişmeye meyilli olarak görür. Dünya üzerinde dinleri inceleyen Weber, sekülerliğin dinin güç ve etkisini azaltacağını belirtir. Toplumsal hayatın şekillendiricisi olarak dini gören Durkheim, dinlerin toplumlara göre farklılık arz edeceğini savunur.³⁴⁸

---

³⁴⁸ Grace DAVIE, “Din Sosyolojisi”, Çev. Halil AYDINALP, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.28, 2005, s.217.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNLERİN TANRI TASAVVURLARINA VE EKONOMİK SİSTEMLERE ETKİSİ

İnsanın elinde olmadan davranışlarını etkileyen; yaşadığı çevre, almış olduğu eğitim, siyasi düşünce, ekonomik durum, inandığı din gibi pek çok sebepler vardır. Sosyal bir varlık olan insan birlikte yaşamaya ihtiyaç duyar. Ekonomi insanın çalışma faaliyeti yani maddiyatı olarak zihinde canlanmış olmasına rağmen bütünsel perspektiften bakıldığında insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yaptıkları çalışmaları kapsamaktadır. İnançlarından soyutlanmış şekilde değil, inançlarına bağlı olarak yaşayan insan, kendisi için zorunlu olan ihtiyaç listesini belirlerken din düşüncesinden etkilenir.³⁴⁹

William James (1842-1910) dini; objektif ve subjektif olarak iki grupta incelemiştir. James'e göre dinlerde olan ibadetler, törenler gibi ritüellerden belli olan dine, objektif din; insanın Yaraticıya karşı hissettiği bağlanma duygusuna da subjektif din denir. Subjektif din, insanın yalnızlıktan ya da kendini zayıf ve yetersiz görmesinden kaynaklanan bağlanmadır. James, bu bağlanmayı dinin psikolojik yönüne dayandırır.³⁵⁰ Dini objektif ve subjektif olarak ayıran sadece William James değildir. Regis Jolivet de James'le aynı doğrultuda dini objektif ve subjektif³⁵¹ olarak ayırarak tanımlamıştır.³⁵² Dini bu şekilde gruplara ayırarak tanımlamak insanın kendinden yüce varlığa sığınma ihtiyacını gösteriyor. Psikolojik olarak yüce varlığa inanma ihtiyacı hisseden insan için dini inancın gerekli olduğu söylenmektedir. Din

³⁴⁹ Ömer Faruk ERDEM, **William James'e Göre Dini Tecrübe ve Epistemolojik Değeri**, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2012, s.98.; Meriç PEHLİVAN, "Din-Ekonomi İlişkisi ile Toplumların ve Bireylerin Davranışlarındaki Yansımalar", **MAEÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.3, S.6, 2016, s.32.

³⁵⁰ Fatih KANDEMİR, "Din Psikologunun Objektif ve Subjektif Dini Gerçeklik Alanlarına Yaklaşırken Bilimsel Objektiflik Adına Dikkat Etmesi Gereken Bazı Kriterler", **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, C.50, 2018, ss.343-361.

³⁵¹ Jolivet'e göre; "*subjektif din, insanın tanrıya karşı içinden gelen aşk, saygı ve itimat ile bağlanması; tanrıya ve onun koyduğu prensiplere ve gayelere karşı bütün akıl ve duyguları ile bağlanmaya mecbur olduğunu kabul etmesidir; objektif din ise dinin, subjektif olarak duyulan din duygusunun harici fiil ve hareketlerle (ayinler, kurbanlar, dua, ibadet veya ahlaki sorumluluklarla) ifade edilmesidir.*" (Bkz. Salih GÜNEY, **Davranış Bilimleri**, Nobel Yayın Dağıtım, 2008, s.100)

³⁵² Meriç PEHLİVAN, "Din-Ekonomi İlişkisi ile Toplumların ve Bireylerin Davranışlarındaki Yansımalar", s.32.

insanı manevi, ekonomi ise maddi olarak tatmin eder. Din ve ekonominin sosyal alanlar olduğu hesaba katılırsa birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün görünmemektedir.

Din sadece ekonomi değil pek çok sosyal alanı da etkilemektedir. Dini ahlakın temeline dayandıran filozoflar ekonomiyle uğraşan bir kişiye başkalarının haklarını yememek, hırsızlık yapmamak, karaborsacılık yapmamak, hatalı ürün satmamak, işçiye emeğinin karşılığını vermek gibi ahlaki ilkeleri öğretenin din olduğunu savunurlar. Din, kimi zaman ahlaki davranışları öğreten olduğu gibi kimi zaman da davranışın ahlaki olması için onu frenleyendir. Yani din insan hayatında ekonomi anlamında önemli sınırlar belirler.

Dünya üzerinde müntesipleri olan pek çok din olmasına rağmen çalışmanın bu bölümünde monoteist kaynaklı olan ve semavi dinler olarak isimlendirilen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in ekonomi düşüncesine değinilecektir. İslamiyet'in kendinden önce vahyolunan İncil ve Tevrat'ın tahrif edilmeden önceki halini tasdik etmesi tek kaynaktan gönderildiği kabul edilen dinlerin sahip olduğu özelliklerin ekonomik hayatı düzenleme açısından birbirini tamamlayıp tamamlamadığı konusunda bilgi sahibi olunmasını sağlayacaktır.³⁵³

1.Yahudiliğin Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi ve Yahudilikte Ekonomi Düşüncesi

Yahudilik, kendilerini Tanrı tarafından seçilmiş bir grup olarak gören İsrailoğulları'nı anlatan etnik bir kavram olmasıyla birlikte, ahit yoluyla birleşmiş topluluğu ifade etmesi yönüyle dini bir kavramı da ifade eder. Yahudilik için kullanılan İbrani ve İsrail kelimeleri dini ve etnik özelliği ifade ederken, Musevilik kavramı bu dinin sadece itikadi yönünü vurgulamaktadır. İnançtan çok pratiğe vurgu yapan Yahudiliğin, aidiyet esasına dayalı doktrinlere sahip olması³⁵⁴ sebebiyle ekonomiye etkileri de diğer ilahi dinlerden farklı olmuştur.

³⁵³ Sema ÜLKÜ, "Üç Semavi Dine Ait Prensiplerin Muhasebe Biliminin Oluşumu Üzerindeki Muhtemel Etkileri", **Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2015, s.175.

³⁵⁴ Salime Leyla GÜRKAN, "Yahudilik", **DİA**, 2013, C.43, s.188.

Toplumları ekonomik, siyasi, sanat gibi yönlerden etkileyen ahlak aynı zamanda toplumların tarihiyle birlikte geliştiği için Yahudi ekonomi düşüncesinin anlaşılması açısından önemli hale gelmektedir. Yahudilerin inancında sadece kutsal kitap olarak kalmayan aynı zamanda milli bir değere sahip olan Tevrat'ta dini emirlerle birlikte toplumsal, ahlaki ve cezai yasalar da bulunmaktadır. Yahudi ahlakı ve dini doktrinleri dönemselsel olarak dört gruba ayrılmaktadır. Bunlar; İbranilerin dini, hahamlık Yahudiliği, Ortaçağ Yahudiliği, modern ve çağdaş Yahudiliktir.³⁵⁵

Yahudi dini doktrinlerin ilki olan İbranilerin dini³⁵⁶ zamanında; Tevrat'ta geçen on emirde Tanrı'nın başlangıç olarak kendisinin bilinmesini istemesi³⁵⁷ daha sonra insanların birbirleriyle müspet ilişkiler kurmalarını,³⁵⁸ anne-babaya saygıyı,³⁵⁹ komşularla iyi anlaşmayı³⁶⁰ tavsiye etmesi Yahudilikte ahlakın kaynağının Tanrı olduğunu göstermektedir. Bu düşünce Yahudi bir insanın Tanrı'ya yaklaşmak için Tanrı'ya benzemeye çalışmasını zorunlu hale getirmektedir. “İsrail topluluğuna de ki: Kutsal olun, çünkü ben Tanrınız Rabb kutsalım.”³⁶¹ pasajı Yahudilikte insanın kutsallık yönünden Tanrı'ya benzemesinin tavsiye edilmesi Yahudilikte antropomorfik Tanrı anlayışı olduğunu göstermektedir.³⁶²

Yahudi dini doktrinlerin ikinci aşaması olan Hahamlar döneminde ise durum farklılaşmıştır. Sürülen Yahudi halkının özellikle “Babil Esareti” adı verilen Babil Kralı Buhtunnasır'ın M.Ö. 6. Yüzyılda bütün İsrail halkını Babil'e gönderdiği sürgün, Yahudilerin siyasi, dini, kültürel ve ekonomik kurumlarında büyük değişikliklere sebep olmuştur. Her an sürülme tehlikesi ile karşı karşıya kalan Yahudi halkı yatırımı gayrimenkule yapmak yerine çözümünü zanaat öğrenmekte

³⁵⁵ Francine KAUFMANN- Josy EISENBERG, “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, çev, Mehmet AYDIN, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1991, S.4, s.263.

³⁵⁶ Bu dönem, İsrailoğulları'nın ortaya çıkışı, Yahudilerin Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan çıkarak Sina'da ahitleşmelerini, Yeşu önderliğinde Kenan'a yerleşmelerini, Davud ve Süleyman krallığını, bu krallığın bölünüşünü ve Babil sürgününe kadar olan zamanı kapsamaktadır. (Bkz. Salime Leyla GÜRKAN, “Yahudilik”, **DİA**, 2013, C.43, s.187-197.)

³⁵⁷ Tevrat, Çıkış, 20/2-5.

³⁵⁸ Tevrat, Çıkış, 20/6.

³⁵⁹ Tevrat, Çıkış, 20/12.

³⁶⁰ Tevrat, Çıkış, 20/16.

³⁶¹ Tevrat, Levililer, 19/2.

³⁶² Francine KAUFMANN- Josy EISENBERG, “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, çev, Mehmet AYDIN, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.4, 1991, s.263.; Hüsnü KAPU, Meryem AYBAS, “Yahudi, Hristiyan ve İslam Geleneklerinde İş Ahlakına Bakış: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.23, S.1, 2009, s.78.

bulmuşlardır.³⁶³ Bu dönemde hahamlar Tanrı'nın yolundan giderek hayatlarına devam etmek için detaylı bir yasa olan Halakhah'ı yazmışlardır. İlk döneminde antropomorfik Tanrı anlayışı gereği diğer insanlara değer veren Yahudilik, zamanla "kendin için istemediğini başkası için de istememek" görüşünden ayrılarak evrensel olan ahlak ilkelerini millileştirmiştir. Bu dönemde Musevi dininde derin değişimler yaşanmıştır. Tapınağın yıkılması Yahudiliğin sadece ayinler ve ritüellerden oluşmasını engelleyerek Tevrat'ın okunmasını sağlamıştır. Hahamlar Tanrı'ya ibadetin sadece ayinlerle değil öğrenim yaparak da gerçekleşeceğini vurgulamıştır.³⁶⁴ Mülk edinmeyi Tanrı'nın adını yücelten bir araç olarak gören Yahudiler, zenginliği Tanrı'nın Yahudileri kutsaması olarak değerlendirmişlerdir.³⁶⁵

Sözlü şeriat olan Talmud'da fakire verilen borç ile zengine işinde kullanması için verilen borç ayrımının bir benzeri görülür. Kalvinizm'de faizin ahlakiliğinin fakir ya da zengine borç verme olarak değişme durumu, Talmud'da kardeş ya da yabancıya faizle borç vermek olarak karşımıza çıkmaktadır. Talmud'da yabancıya verilen borca faiz uygulanması yasak değilken, Yahudilerin birbirlerine verdikleri borçlara faiz uygulaması yasaktır. Talmud'da Yahudilerin temel ihtiyaçlarını gidermek için birbirlerinden borç para almaları sonucu alınan faiz (ribbit) ile zorunlu ihtiyaçlar dışındaki nedenlerden dolayı borç para almaları sonucu istenilen faiz (marbith) durumu arasında fark görülmemiştir. Ribbit de marbith de kardeşler arasında yasak olmasına rağmen³⁶⁶ yabancılar için yasak olarak görülmemiştir. Yahudilerde "kardeşlerinden faiz almama durumu" ahlaki bir kınama değil dinsel uyarı boyutundadır. Talmud'un yazıldığı dönemde Aristo'nun düşüncelerinin etkisiyle paradan kar elde edilemeyeceği görüşü yaygınken Yahudiler bu düşünceden etkilenmemişlerdir.³⁶⁷

Mişna'da Yahudilerin yabancılar borçlanmaya fiyat dalgalanmalarını ilave etmeleri, bu dönemde faiz hesaplamalarında ileri seviyede olduklarını

³⁶³ Ali Osman KURT, "İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.10, S.2, 2006, s.448.

³⁶⁴ İpek MADİ, **Ortadoğu Dinleri Açısından Homo Economicus'un Analizi**, s.58.

³⁶⁵ Yasa, 8/13-15, Süleyman'ın Özdeyişleri, 3/16, 8/18, 10/5, 14/24.

³⁶⁶ Levililer, 25/35-47.

³⁶⁷ K. Haldun AKALIN, "Talmud'un Para ve Faiz Açısından Yorumu", **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.7, S.13, 2016, ss.365-395.

göstermektedir. Nominal faizin reel faizden az olmaması gerektiğini belirten Yahudiler fiyat yükselişlerini göz önünde tuttıkları için faiz oranı ve ürünlerin fiyat artış oranlarını hesaba katmışlardır. Enflasyon oranı %15 olan bir yerde 100 lirayı bir sene vadeyle %10 faiz oranıyla borç veren kişi sene sonunda %5 zarara uğrarken borçlu %5 karlı çıkacaktır. Fakat borç veren kişi %10 faiz oranının yanına %15 fiyat artışı eklerse sene sonunda 125 lirası olacağı için alacaklı zarar etmeyecek ve borçlu da kar etmeyecektir. Talmud'un yazıldığı dönemde para, bileşeninde bulunan kıymetli maden oranında değerli iken faiz, enflasyon ve kar oranlarının hesaplanması Yahudilerin ekonomik faaliyetlerde ilerlediğini göstermektedir.³⁶⁸ Kendi milletleri dışında borç almayı, başka milletlere borç vermesi Yahudileri tefeciliğe teşvik etmiştir. Özellikle Ortaçağ'da Yahudilerin tefecilikle birlikte anılması Avrupalıların uzun mesafeli ticaret konusunda mesafeli davranmaları Yahudilerin bu alanda tek olmalarını sağlamıştır.³⁶⁹

Talmud'da yabancılardan alınan faize ilave olarak gecikme bedelinin de alınabileceğinin belirtilmesi günümüzde olan fırsat maliyetini açıklamakla birlikte yaşadığı dönemde hâkim olan Aristocu ekonomi görüşünden etkilenmediğini de göstermektedir. Faiz dışında borçludan alınan fırsat maliyeti alacaklının borç gecikmesinden dolayı kaybettiği zamandan dolayıdır.³⁷⁰ Tarih boyunca sürgün edilmelerine, farklı dinlerde olan milletlerle birlikte yaşamalarına rağmen asimile olmadan yaşayan Yahudiler için ekonomi, bir zorunluluk ya da tatmin duygusundan ziyade Tanrı tarafından İsrailoğulları'na verilmiş olan ilahi bir ödüldür.

Servetini üç parçaya ayırıp ilk parçasını toprak mülküne, ikinci parçasını taşınabilir mallara, üçüncü parçasını nakit olarak elde tutmayı tavsiye eden Yahudiliğin bu yöntemi günümüzde dönen varlık- duran varlık sınıflandırmasının ve mal-nakit döngüsünün hızla sağlanmasının temelini atmıştır.³⁷¹ Bu şekilde toprak,

³⁶⁸ K. Haldun AKALIN, "Talmud'un Para ve Faiz Açısından Yorumu", s.371.

³⁶⁹ Sema ÜLKÜ, "Üç Semavi Dine Ait Prensiplerin Muhasebe Biliminin Oluşumu Üzerindeki Muhtemel Etkileri, s.177.

³⁷⁰ Çıkış, 21/18-19. ("Kavga çıkar, bir adam komşusuna taşla ya da yumrukla vurur, vurulan adam ölmeyip yatağa düşer, sonra kalkıp değnekle dışarıda gezebilirse, vuran dama suçsuz sayılacaktır. Yalnız yaralının kaybettiği zamanın karşılığını ödeyecek ve tümüyle iyileşmesini sağlayacaktır.")

³⁷¹ Sema ÜLKÜ, "Üç Semavi Dine Ait Prensiplerin Muhasebe Biliminin Oluşumu Üzerindeki Muhtemel Etkileri, s.176.

millet ve kainat endeksli ayırımın yapılması İsrailoğulları ve diğer milletlerin konumuyla ilgili farklı uygulama ve anlayışları da beraberinde getirmiştir.³⁷²

Yahudiler, Talmud'da bahsedilen altına oranla gümüş, gümüşe oranla bakır parayı tercih etme fikrinden yola çıkarak ticari faaliyetlerini düzenlemişlerdir. Bu durumu nominal değeri eşit veya farklı olan madenlerden yapılan paralardan maliyeti az olanın (bakır para) diğerlerini (altın, gümüş) devre dışı bıraktığı ekonomik görüşüyle açıklayabiliriz. Bakır parayla yapılan ticarete feshin mümkün olmaması, altın paranın da ticaret esnasında bozdurulması gerektiği için Yahudi tüccarlar gümüş parayı tercih etmişlerdir.³⁷³ Suçun cezasının bir şekilde dünyada verileceğine inanan Yahudiler bu cezaları bedensel ve parasal olarak görmektedirler. Günah kefaretları, adaklar gibi dini ritüellerin parasal olarak ödenmesi gerektiğini düşünen Yahudiler, bu hesaplamalardan din adamlarını sorumlu tutmuşlardır.³⁷⁴ Yahve'nin ödül ve cezasını dünyada refah ya da maddi olarak sıkıntılı hayat yaşamak olarak gören Talmud yorumcuları, inanmayan kişilere ceza olması açısından, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek koşuluyla, ahiretin uhrevi boyutu olarak da para biriktirmeyi helal olarak görmüşlerdir.³⁷⁵

Yahudi iktisadının temeli olan Tanrı'nın dünyanın yaratıcısı insanın ise dünyanın oluşturucusu olarak görülme fikri Museviliğin sadece dünyalık için çalışmayı olumsuz olarak değerlendirmesini sağlamıştır. On emirde de geçtiği gibi özel mülkiyet haklarını zorunlu olarak görmelerine rağmen Yahudilerin tekelleşme konusunda da dikkatli olmaları istenmiştir.³⁷⁶ Servet birikiminin teşvik edilip, iyi davranış³⁷⁷ olarak görüldüğü Yahudilikte Yaratıcının unutulmaması için uyarılarda bulunulmuştur. İhtiyaç sahiplerine yardım edilmesi³⁷⁸ tavsiye edilmiştir.

³⁷² Salime Leyla GÜRKAN, "Yahudilik'te İhtida Meselesi", **İslam Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, S.7, 2002, s.34.

³⁷³ K. Haldun AKALIN, "Talmud'un Para ve Faiz Açısından Yorumu", s.379.

³⁷⁴ Matta, 17/24, Yuhanna, 2/13.

³⁷⁵ Tesniye, 15/7, Yeşaya, 1/4, 13, 15, 16.

³⁷⁶ Yeşaya 5/8. (*Evlerine ev, tarlalarına tarla katanların vay haline! Oturacak yer kalmadı, ülkede bir tek siz oturuyorsunuz.*)

³⁷⁷ Süleyman'ın Özdeyişleri 8/21, Yasa'nın Tekrarı 8.

³⁷⁸ Süleyman'ın Özdeyişleri 11/25, 22/9, 22/16, Yasa'nın Tekrarı 15/4-5.

Yahudiler için ticarete hilesiz ve dürüst olmak önemlidir. Zenginliğin Tanrı'nın dürüst olan seçkin kulları için armağan olarak görüldüğü³⁷⁹ Yahudilik'te ve Talmud'da tüccarlar çiftçilere göre daha üstün görülmüştür. İstikrarlı bir pazar piyasasının oluşmasının tavsiye edildiği Yahudilik inancında denizaşırı ticari faaliyette ürüne kâr payının ilave edilmesine izin verilmiştir.³⁸⁰ Talmud yorumcularından olan Rabbi Meir ticareti meslek edinecek kişilerin bunu Tanrı'nın bir lütfu olarak görerek dua ile başlamasını tavsiye etmektedir.³⁸¹

Ortaçağda Avrupa'da ticaret yerine tarıma önem veren feodal yönetimlerden dolayı gayrimenkul sahibi olamayan Yahudiler, finansör durumunda kalmışlardır. Feodal düzenin yıkılmasıyla birlikte kralları finanse eden Yahudi tüccarlar coğrafi keşifler için gereken masrafları hisse senetleri karşılığı üstlenerek devletlerin kendilerine borçlanmasını sağlayarak büyük şirketlere ortak olma imkânını elde etmişlerdir. Kendi simgeleri, toprakları, askeri güçleri hatta sömürgeleri olan, borsaların hayata geçmesini sağlayan Yahudi iş adamları gittikleri ülkeleri ekonomik açıdan rahatlatırken terk ettikleri ülkeleri finansal çöküntüye uğratmışlardır. Yahudilik Antik Yunan'da pre-kapitalist bir toplum olmasına rağmen, kapitalizm Hristiyanlıktan daha çok Museviliği etkilemiştir. 16. Yüzyılda kapitalizmin oluşmaya başladığı dönemde Museviler, kapitalizmin olmadığı Doğu, Orta Avrupa, Osmanlı'da yaşıyorlardı. Nitekim Tevrat da homo economicus aksiyomun yanlışlığını ortaya çıkarmaktadır.³⁸²

2.Hristiyanlığın Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi ve Hristiyanlıkta Ekonomi Düşüncesi

Hız. İsa'nın peygamber olarak vahye muhatap olmasıyla başlamış olan Hristiyanlığın diğer ilahi dinler gibi ilk etapta gizli yayılmasından ve daha sonra nasıl Roma'nın resmi dini haline geldiğinden çalışmamızın Roma ve Helenizmin ekonomi üzerine etkisi, Hristiyanlığın resmi din olduktan sonra kilisenin tutumlarıyla nasıl değiştiğinden Ortaçağ'da Tanrı ve ahlak tasavvurlarının ekonomik sistemler üzerine

³⁷⁹ Süleymanın Özdeyişleri, 11/1, 9.

³⁸⁰ Hezekiel, 45/12.

³⁸¹ K. Haldun AKALIN, "Talmud'un Para ve Faiz Açısından Yorumu",s.385.

³⁸² Mustafa KARAHÖYÜK, "Din ve Ekonomi İlişkisi", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S.16, 2013, s.202.

etkisi başlığında bahsedilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde ise modern dönemde Hristiyanlığın ekonomi ve ahlak sistemine etkisinden bahsedilecektir.

Reform, Rönesans, doğa bilimlerinin gelişmesi, kilise baskısının azalması, çeviri hareketi, matbaanın icadı gibi olaylar ekonomik yönden değişime sebep olarak, Skolâstik düşüncenin etkisiyle feodalizm siyasi yapısının hâkim olduğu Ortaçağ Hristiyan düşüncesi, yerini merkantilist ekonomi yapısına bırakmıştır. Hem devlet kurumlarının hem devlet ekonomisinin birlikte büyümesi olan merkantilizm terimini ilk kullanan Adam Smith'dir. Ekonomik yönden güçlü olan devletin bütün alanlarda güçlü olacağını, ekonomiyi güçlendirmek için ihracatın önemli olduğunu savunan merkantilist düşünce, aynı zamanda devletin elinde değerli madenleri tutarak da gelişeceğini savunur. Devleti ekonomik yönden refaha ulaştırılacak bu madenlere nasıl ulaşılacaktır? Ülke içinde olanlar bir şekilde topraktan çıkarılıp ekonomiye katkıda bulunmasına rağmen ülke dışında olanlar için ihracat önemli hale gelmektedir. Merkantilizmde bir devlet ne kadar fazla değerli madene sahipse devletin ekonomisi o kadar güçlüdür. Devletin gücünü pekiştirecek olan bir diğer olay ise madenleri işletmektir. 1500-1800 yıllar arasında farklı ülkelerde ve geniş zaman diliminde yayılan merkantilizm ülkelere göre farklı şekillere bürünmüştür.³⁸³ Merkantilizm Avrupa'da uygulayan politikacılar ve siyasetçilerin adıyla anılmıştır. Yüksek sanayi fikrini savunan ve bu fikri Jean Baptiste Colbert tarafından uygulayan Fransız merkantilizmine Colbertizm denilir. Colbertizmin amacı para stoğunun artırılmasıdır. Alman merkantilizmine hazine odası anlamında Kameralizm; İspanyol merkantilizmine Bülyoznizm denilmektedir.³⁸⁴ İngiliz merkantilizmi ise daha çok ticaridir.

Merkantilizmin teorikte ekonomik olarak uygulanmasında sorun olmadığı düşünülmese de pratikte değerli madenleri diğer ülkelere almak için sömürgecilğe yol açtığı görülmüştür. Coğrafi keşiflerden sonra özellikle İngilizler tarafından Afrika ve Asya'da bulunan bazı bölgeler değerli madenler açısından sömürülmüştür. Sömürü kolonileşmeyi de beraberinde getirmiştir. 1651-1660 yılları

³⁸³ Ahmet Arif EREN, "Sır William Petty: Merkantilist Bir Düşünür Mü?", **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, C.22, S.79, 2011, ss.45-70.

³⁸⁴ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.193.

arasında İngiltere'deki denizcilik yasalarına göre kolonilere ihraç edilen mallar sadece İngiliz gemileriyle yapılabiliyor ve bazı koloni ürünleri sadece İngiltere'de satılabiliyordu. İngiltere kolonilerden kendilerine gelen malları diğer ülkelere göndermede kısıtlamalara gidebiliyordu. Böylece İngiliz kolonileri pazar olmasının yanı sıra ucuz hammadde kaynağı ve ucuz emek piyasası durumunda kalıyordu.³⁸⁵ Ortaçağ'dan sonra siyasi alanda feodal sistemin ortadan kalkması, reform, Rönesans, coğrafi keşifler; modern devlet sistemi, kapitalist dünya ekonomisi, kolonyalizm³⁸⁶ ve emperyalizmi güçlendirmiştir. Kapitalizm öncesinde yani Ortaçağ'da kolonicilik ve sömürgecilik doğal kaynakların sömürülmesi şeklinde gelişirken; modern dönemde. eğitimin kullanılarak halkın belli alanda uzmanlaştırılması, ekonomik hayatın yeniden örgütlenmesi şeklinde gelişim göstermiştir. Kapitalist üretim şeklinin ortaya çıkmasında, sanayinin gelişmesi sonucunda hammadde ihtiyacının artması ve pazar arayışında bulunulması etkili olmuştur. Böylece üretimde başlayan rasyonalizasyon iktisat biliminin gelişmesini sağlayarak çıkarını hesaplayan, planlı, düzenli insan türü olan *homo economicus* varsayımını geliştirmiştir. Emperyalizm, amacına ulaşabilmek için ulusçuluğu yaymakla birlikte sömürülen toplumların ortak siyasi, ekonomik sistem kurmalarını engellemiştir. Bunun için Doğu'ya kapitalist ideoloji benimsetilmeye çalışılarak kolonyalizm ve sömürgecilikle birlikte gelişen bir diğer kavram olan oryantalizm³⁸⁷ sayesinde sömürge halkların bellekleriyle oynanarak, ekonomik işgal kültürel olarak meşru zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Modern veya klasik olarak ayırma gitmeksizin sömürgeciliğe genel olarak

³⁸⁵ Cahit AYDEMİR, H. Haşimi GÜNEŞ, Merkantilizmin Ortaya Çıkışı, “**Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**”, C.5, S.15, 2006, ss.136-158.

³⁸⁶ Kolonyalizm, bir ülkenin kendi toprakları dışında koloni kurması ve burada ticaret, üretim, doğal kaynaklara el konulması vasıtasıyla zenginleşmesidir. Sömürgecilikte ise bir ülkenin diğer bir ülke üzerinden siyasi, iktisadi,kültürel hakimiyet oluşturmasıdır.Kolonyalizm, emperyalizm için bakınız: Ümmet ERKAN, **Postmodern Çağda Postkolonyal Söylemin Olanakları: Kolonyalizm, Neo-Kolonyalizm ve Postkolonyalizm**, 1.basım, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss.85-131.; Alper İPLİKÇİ, “Kolonyalizm ve Emperyalizm Üzerine Bir Değerlendirme”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.21, S.4, 2017, ss.1527-1540.; Muhammet ÖZDEMİR, “Post-Kolonyalizm, Tarihyazımı ve İslam Felsefesi”, **Journal of Islamic Research**, C.30, S.1, 2019, ss.67-91.; Elif KOÇAK, **Merkantilist Politikalar Çerçevesinde Fransa İktisadının Doğu Akdeniz'deki Rekabetinin Tarihi Süreci**, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2019.; Yunan kolonileri için: Server TANİLİ, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C.1, İstanbul, 2018, ss.217-222.

³⁸⁷ Oryantalizm için bakınız: Edward W. Said, **Kültür ve Emperyalizm**, çev. Necmiye ALPAY, 4.baskı Hil Yayınları,2016.; Edward W. Said, **Oryantalizm**, çev. Nezih UZEL, 4.Baskı, İrfan Yayınevi, 1998.

bakıldığında iki farklı kutup başlı cihaz olarak görülmektedir. Öyle ki bu cihazın bir ucu güçlü ülkelerin gelişmesini sağlarken diğer ucu sömürülen ülkelerin ekonomik olarak zayıflamasını sağlamakla birlikte siyasi istikrarını da bozmaktadır.³⁸⁸

Merkantilizm aslında Ortaçağ'ın baskıcı ve tutucu tavrıyla Yeniçağ'ın hareketli yapısı arasında köprü görevi görmüştür. Adam Smith bir milletin zenginliğinin başka milletleri sömürgeleştirmek olmaması gerektiğini, milletlerin kendi üretmesi gerektiğini savunduğu için merkantilizme tepki göstermiştir. Merkantilizme karşı çıkanlar arasında Karl Marks da vardır. Merkantilizme karşı çıkanlar fizyokrasiyi savunmuşlardır.

Merkantilizme zıt olarak altın ve gümüşü değil, tarımsal üretimi savunan fizyokratlar iktisat tarihindeki ilk liberallerdir. Fizyokratlar ekonomiye dışarıdan etki etmenin ekonomiyi bozduğunu, arz-talep dengesizliğinin geçici bir durum olduğunu savunurlar. John Locke'un doğal düzene verdiği önemi savunan fizyokratlar, insanların ilk görevi olarak Tanrısal bir düzen olan doğal düzeni anlamanın gerekliliğini savunurlar. Fizyokratlar sosyal bilimlere de doğa bilimlere gibi sebebe bağlı olarak açıklama fikrini savundukları için iktisada matematiksel olarak yaklaşmışlardır. Bu düşünceyi Quesnay (1715-1774) desteklemiştir. Quesnay "Ekonomik Tablo" eserinde toplumu kiracı, çiftçiler ve tarım emekçilerinden oluşan üretken sınıf, hükümdarlar, toprak sahipleri ve kilisenin hâkimiyetinde olan toprak sahipleri sınıfı ve tüccar, sanayicilerin oluşturduğu kısır sınıf olarak 3 gruba ayırır. Fizyokratlara göre tarımın üretken sınıf olmasının sebebi çiftçinin maliyetini karşılamasıyla birlikte toprak sahiplerine de rant sağlamasındandır. Tüccarlar ve sanayiciler kendi üretimlerinin ötesinde bir şey sağlayamadıkları için fizyokratlara ve Quesnay'a göre kısır sınıftır.³⁸⁹ Fizyokratların düşüncelerinin gelişmesinde Rönesans akımlarından olan hümanizmin etkisi büyüktür. Newton'un kütleçekimi kanunundan yola çıkarak fizyokratlar, doğa bilimlerinde olduğu gibi sosyal bilimlerde de kanunlar olması gerektiğini savunurlar. Tarıma bu kadar önem veren fizyokratlara karşı eleştiriler de elbette bu önem hakkında olmuştur. Sadece tarım temelli bir

³⁸⁸ Edt.Fethi NAS, **Yüzyılım Sorunları ve Sosyoloji**, 1.basım, Gece Kitaplığı, 2017, ss.85-131.

³⁸⁹ Muammer KAYMAK, "Ulusların Tarımsal Zenginliği: Adam Smith ve Fizyokrazi", **Ekonomik Yaklaşım**, S.54, 2005, ss.1-25.

ekonomi sistemi olduğu için ve diğer zanaatkârlara önem verilmediği için eleştirilmiştir.³⁹⁰

İktisatçı Vergara'ya (1945) göre siyasi düşünce olan liberalizm, 18.yüzyılda İngiltere'de Adam Smith ve David Hume, Fransa'da Turgot (1727-1781) ve Condoret (1743-1794), ABD'de Thomas Jefferson (1743-1826), Almanya'da Kant (1724-1804) tarafından ileri sürülen toplumsal örgütlenme tasarısıdır.³⁹¹ Aydınlanma düşüncesinin ortaya çıktığı rasyonel ve bireysel yaşam düşüncesi liberalizmde siyasi ve ekonomik sistemlerde özgürlük olarak ortaya çıkmaktadır. Avrupa'da kilisenin baskılarının azalmasıyla insanların laik, determinist ve rasyonel davranışlara yönelmesi fertlerin ekonomik haklarını dile getirmelerine ve toplumda önemli rol oynamalarına sebep olmuştur. Liberalizm 18. yüzyılda insan aklını ön planda tuttuğu için hitap ettiği kitleyi geniş tutmuştur. Daha önce var olan doğal düzene uyumu savunan doğal hukuk ve aydınlanma döneminde mutluluk idealiyle kendini gösteren, Jeremy Bentham'ın kurucusu olduğu utilitarianism (faydacılık) liberalizmin siyasi ve ekonomik düzeni için ilham kaynağı olmuştur. Nitekim Schumpeter faydacılığın teknik olarak felsefe olmadığı ancak materyalist rasyonalizmin (antimetafiziksel) liberalizm ve ticaret düşüncesiyle birleştirilmesini sağlayan dünya görüşü olarak görmektedir. Asıl itibariyle liberalizm siyasi bir doktrindir. Fakat içinde doktrinleri ve ideolojileri, epistemolojik ve etik değerleri barındırması ekonomiyi etkilemesine sebep olmuştur.

1741 yılında Avusturya Veraset Savaşı'nın başlamasıyla 1776 Amerika Bağımsızlık Bildirisi'nin arasında kalan 35 yıllık süreç kapitalizmin kırsal kesimlere yayılmasını ve fermier³⁹² grubun oluşmasını sağlamıştır. Teknolojik gelişmelerin ilerlemesiyle tarımsal verimliliğin artması sanayi devrimini de hızlandırmıştır.³⁹³ Bu dönemde ortaya çıkan kapitalist grup merkantilizmin tekeline, kamu denetimine,

³⁹⁰ Seda ÖZSOY, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, s.204.

³⁹¹ Önder KARAGÖZLÜ, **İktisat ve Ahlak**, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2013, s.13.

³⁹² Fermier, parasını kendi çiftliğini genişletmeye ve üretim tekniklerinin geliştirilmesine yatıran kiracı çiftçidir.

³⁹³ Önder KARAGÖZLÜ, **İktisat ve Ahlak**, s.14.

ayrıcalıklara, soyluların toprak mülkiyetleri ile doğan güçlerine yani toplumda kendi faaliyetlerini sınırlayacak bütün kayıtlara karşı çıkmıştır.

Ekonomide ve siyasette olan liberalizm ahlak anlayışını da etkilemiştir. Avrupa’da kapitalizm öncesi ve sonrasında ahlaki açıdan büyük değişimlerin olması ekonomik faaliyetlerin ahlaka etkisindedir. Ortaçağ’da ekonomiyi meşru görmeyen bir dilimden ekonomik faaliyetlerin geliştiği zamana geçilmiştir. Bu dönemde Ortaçağ Avrupa’sında bulunan düşünürler Skolastik ticaret ahlakı ve usullerinden uzaklaşarak ekonomi ve ahlak meselesini bireysel sorumluluk merkezli değerlendirmişlerdir. Emlak niteliğinde olmayan toprağın üst sınıf için statü göstergesi olduğu bu dönemde aynı durum işgücü için de geçerli olmuştur.³⁹⁴

18. yüzyılda ekonomik yapı liberal ahlakın öncülüğünde biçimlenmiştir. Ekonomik ve siyasi liberalizm kendini iktidar yapabilmek için uygun ortam olarak kapitalist toplumu bulmuştur. Fransa’da iktisadi liberalizm “ laisses faire, laissez aller, laissez passer”³⁹⁵ ile ekonomik hayat için özgür düşüncüyü oluşturmuştur.

Nitekim ekonomik bunalım 1789 yılında Fransız ihtilali olarak patlak vermiştir. İhtilalin Fransa’da başlama sebeplerinden biri halkın asiller, din adamları ve halk olarak sınıflandırılmasıydı. Bu üç katmandan gücü yeten birbirini sömürüyordu. Halkın çoğu tarımla uğraşıyor, ağır vergiler veriyorlardı. Rousseau (1712-1778), toplumda kuvvetler ayrılığı ve sosyal sözleşme olması gerektiğini savunarak monarşik yönetime alternatif siyasi bir yapı getirme fikrini ortaya atmıştır. Voltaire (1694-1778), kiliseye olan tepkiyi özgürlük fikriyle desteklemiştir. Diderot (1713-1784) ise insanların mutluluğu, güçlü ekonomisi ve özgürlüğü için sağlam bir siyasi yapı kurulması gerektiğini savunmuştur.³⁹⁶ Fransız ihtilaline neyin sebep olduğu düşünüldüğünde ekonomik kaygıların ağır bastığı görülür. Fransız İhtilalinin etkileri tüm dünyada kendini göstermiştir. Halkların özgürlük mücadelesi olarak görülen ihtilal aslında ekonomik kaygıyla ortaya çıkmış bir isyandır.

³⁹⁴ Önder KARAGÖZLÜ, **İktisat ve Ahlak**, 2013, s.15.

³⁹⁵ Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler.

³⁹⁶ A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.347.

Fizyokratların sadece tarıma önem vermesi ve ihtilalin de etkisiyle klasik iktisat düşüncesini savunan Adam Smith toplumun çıkarlarını ön planda tutmuştur. Smith ve Say'ın vaat ettiği toplum refahını göremeyen halk klasik iktisat düşüncesinden uzaklaşmıştır. Fakat bu düşünceyi asıl sarsan iktisada felsefe, psikoloji, analizi dâhil ederek heterodoks iktisat düşüncesini geliştiren Karl Marks olmuştur.³⁹⁷ Ona göre liberal ekonomide sürekli bahsedilen özel mülkiyet halkın sömürülmesini, eşitsizliği sağlayan asıl unsurdu. Marks sosyalizme doğru değişim olacağını tahmin ediyordu. Fakat Marks'ı diğer düşüncelerden ayıran sosyalizme doğru olan değişimin işçi devrimi ile olacağını düşünmesiydi. Marks'a karşı olarak neo-klasik iktisat düşüncesi gelişmeye başladı. Bu düşünce klasik iktisadın, çıkmazlarından kurtulabilmesi için güçlenmiş haliydi. Marks'ın emek değer teorisi yerine fayda değer teorisi geliştirilmişti. Arz ve talebin, mal ve hizmetin piyasadaki dengeyi klasikçilerin dediği gibi kendi kendine bulabileceğini savunan neo-klasik iktisat bugünkü mikro iktisat düşüncesinin oluşmasını sağlamıştır.³⁹⁸

Matematiği iktisatta araç değil amaç olarak kullandığı için neo-klasik iktisat eleştirilmiştir. 1929 yılında mikro iktisadın çıkmaza girdiği ve ekonomik krizin baş gösterdiği zamanda Keynes makro analiz düşüncesini geliştirerek devletin ekonomiye müdahale etmesi gereken bir ekonomi düşüncesi çizmiştir.³⁹⁹ 2000'li yıllardan sonra farklı alanların iktisatla ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlara aykırı iktisat denilir. İktisatçıların davranışlarını, iktisat eğitimi veren üniversitelerdeki performanslarını, karakteristik analizlerini incelemek için akademik iktisat, sportif faaliyetlerin analiz edilebilmesi için spor iktisadı, dini inançların piyasaya etkisinin bilinmesi için inanç iktisadı, ahlaki problemlerin ekonomiye etkisinin tespit edilebilmesi için ötenazi iktisadı, hukuksal faaliyetlerin maddiyatla

³⁹⁷ Kamil GÜNGÖR, "İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.14, 2006, s.7.; Birol ERKAN, "Ana Akım(Ortodoks-Neoklasik) İktisat Öğretisi Eleştirisi: Heteredoks Yaklaşım İhtiyacı", **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, C.8, S.14, 2016, ss.25-40.

³⁹⁸ A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.465.; Aslı ÖZTOPCU, "İktisadi Düşüncece Yenilikçilik ve Ekonomik Kalkınmadaki Yeri", **Akademik Bakış Dergisi**, S.58, 2016, s.372.

³⁹⁹ A. Mesud Küçükcalay, **Dünya İktisat Tarihi**, s.466.

ilişkinin incelemek için hukuk iktisadı, suçluların ekonomiye etkisinin araştırılması için suç iktisadı olmak üzere belli başlı aykırı iktisat grupları ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁰

Roma döneminde ilk etapla gizli olarak Roma'nın resmi dini olmasıyla hızla yayılan Hristiyanlık, kilisenin ekonomik ve dini gücü elinde tutmasıyla halk arasında isyanlara sebep olmuştur. Kilisenin dini otoritesini kullanarak isyanlara sert çıkması reformun önüne geçememiştir. Halkın kiliseyi tüm yetkilerden uzak sadece dini kurum olarak görmek istemesi kilisenin elinden ekonomik gücün alınmasıyla gerçekleşmiştir. Coğrafi gelişmelerle zenginleşen kişiler, devletler ihtiyaç sahibine yardım edilmesini tavsiye eden Hristiyanlığın ahlaki ilkelerine uygun olmayan sömürgecilik temelli sistemler inşa etmişlerdir. Gerek merkantalizm gerek fizyokrazi gerek liberalizm olsun kurulan bu ekonomik sistemler sadece Hristiyanlığın değil teist Tanrı tasavvurlarının ahlaki doktrinleriyle çelişmektedir. Tarihte görülen ekonomik sistemlerin doruk noktaları olan sosyalizm ve en çok kazanç peşinde koşan kapitalizm ne vahye dayalı dinlerle ne de onların ahlak görüşleriyle bağlantılı görülmemektedir. Aydınlanmayla Batı'da başlayan dini hareketin bütün dünyayı sarması zamanla modernleşme, toplumsal transformasyon ve bununla birlikte aşırı sekülerleşme ve materyalist eğilimi beraberinde getirmiştir. Modern dönemde yaşanan dini alandaki değişimler dünyaya aşırı bağlanma, rasyonalizm, pozitivism ve materyalizm inanç boşluğunu da beraberinde getirmiştir. Böylece aşırı seküler dünyada gelenekler ve dini düşünce bir kenara atılmıştır.⁴⁰¹

3.İslam'ın Ekonomik Sistemler Üzerine Etkisi ve İslam'da Ekonomi

Düşüncesi

Musa peygamberin Yahudiliği tebliğ ettiği toplum en gösterişli medeniyetlerden olan Mısır, İsa peygamberin Hristiyanlığı tebliğ ettiği toplum büyük ve kozmopolit bir şehir olan Kudüs olmasına rağmen, İslamiyet'in tebliğ edildiği toplum; sözlü kültürün hâkimiyetine dayanan, düzensiz tarımın yapıldığı, mimarinin gelişmediği Arap medeniyeti olması sebebiyle bu iki inançtan farklıdır. Bu farklılık Hristiyanlık ve Yahudilik dininin müntesiplerinin Kudüs ve Mısır medeniyetinin

⁴⁰⁰Uğur DÜNDAR, Cüneyt DUMRUL, "İktisat Biliminin Sınırları Üzerine; Aykırı İktisat Yaklaşımı", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S.36, 2010, ss.239-259.

⁴⁰¹Ejder OKUMUŞ, "Toplumsal Değişme ve Din", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C.8, S.30, 2009, ss.323-347.

etkisinde kalmalarına yol açarken, Müslümanların bütünüyle Arap medeniyeti etkisinde kalmalarını engellemiştir. Kilise kanunlarının Roma hukuku metnlerinin üzerine inşa edilmesi Hristiyanların dinlerinin tebliğ edildiği dönemde Kudüs'ten etkilendiğini göstermektedir. İslam dini incelendiğinde ise Arap toplumunun dine baskı kuran hukuki, siyasi, ekonomik etkisi görülmemesine rağmen İslam medeniyeti hızla gelişerek Bizans ve Sasani gibi iki büyük medeniyetle sadece sosyal ve askeri alanda değil kültürel alanda da yarışacak boyuta gelmiştir.⁴⁰²

Hiz. Peygamber'in ekonomi alanında en fazla üzerinde durduğu konulardan ilki çalışmadır. Çalışma ile ilgili ayetleri peygamber olmasına rağmen kendi hayatında uygulayan Hiz. Peygamber kişinin çalışmasını, ailesini geçindirmesini teşvik etmiştir.⁴⁰³ Çalışanların dünya nimetlerine sahip olmasının yanında ahirette de mükâfatlandırılacağından bahseden İslamiyet, peygamberlerin de ailelerini geçindirmek için çalıştığından bahseder. Davut (a.s) zırh yapıp satarak geçimini sağlaması buna örnek verilebilir.⁴⁰⁴ Hiz. Peygamber de çalışma hayatının ilkelerini kendi hayatına küçük yaşlardan itibaren uygulamıştır. Çocukluğunda çobanlık yapmış, 12 yaşında amcası ile ticaret yolculuğuna çıkmış ve tüm Mekkelilerin güvenini kazanmıştır. Hicret sırasında konakladığı Kuba'da mescit inşasında ilk taşı kendisi yerleştirmiştir. Mescidin inşası bitinceye kadar da yardımdan geri durmamıştır. Aynı durum Mescid-i Nebevi'nin inşasında da geçerlidir. Hiz. Peygamber'in çalıştığını gören Müslümanlar boş durmamış ve çalışmaları hızlanmıştır. Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği bir hadiste de kişinin odun yüklenip satması, herhangi bir kişiden dilenmesinden daha hayırlı olduğu söylenmektedir.⁴⁰⁵

İslam⁴⁰⁶ ticareti överek yerleşik hayat tarzının oluşmasına ve mimarinin gelişmesine katkı sağlamış, cahiliyeden kalma bazı adetleri yasaklayıp bazılarında sakınca görülmediği için uygulanmasına izin vermiştir. Özellikle Medine'ye hicretten sonra Yahudilerin kontrolünde olan kent pazarını gezen Hiz. Peygamber,

⁴⁰² Mustafa KARAHÖYÜK, "Din ve Ekonomi İlişkisi" s.208.

⁴⁰³ Necm, 53/39-40-41.

⁴⁰⁴ Sebe, 34/11.

⁴⁰⁵ Buhari, Buyu', 15(26).

⁴⁰⁶ İslam iktisadı için bakınız: Ahmet TABAKOĞLU, **İslam ve Ekonomik Hayat**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1987.; Ahmet TABAKOĞLU, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, 9.baskı, 2009.; Osman ESKİCİOĞLU, "İslam'da Ekonomik Sistem", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S.16, 2010, ss.11-34.

Müslümanların kendi pazarlarını kurması gerektiğini söylemiş ve bunun için pazar nizamnamesi hazırlamıştır. Bu nizamnameye göre pazarda esnafın sabit mekânlar edinmesi yasaklanmış, vergi alınmayacağı duyurulmuştur. Verginin olmamasından dolayı tüccarların Medine Pazarı'nı tercih edeceğini bilen Hz. Peygamber tedbirli davranarak pazar düzenini ve kontrolünü sağlamak amacıyla görevliler tayin etmiştir. Bunlardan biri Ömer b. Hattab ve diğeri de Semrâ bint Nuheykil isimli hanım sahâbîdir. Hz. Peygamber tartıda hile yapılmamasını, harcamalarda orta yolu teşvik etmiş, meşru olmayan yollarla (hırsızlık, gasp vb) gelir sağlanmasını yasaklamıştır. Tüketicinin korunması için tedbirler alınmış, çürük ve bozuk mal satmayı da yasaklayarak kalite kontrolü üzerinde durmuştur.⁴⁰⁷ Aynı durum işçi haklarının korunmasında da geçerli olmuştur. Hz. Peygamber Arap toplumunda yaygın olan ücretle işçi çalıştırmayı yasaklamamış, fakat işçilere ağır yük yüklenmemesini, emeğinin karşılığının hemen verilmesi gerektiğini ve adaletli davranılmasını öğütlemiştir.⁴⁰⁸ 7.yüzyılda Avrupa dâhil pek çok ülkede ürünün kalite kontrolünden ziyade pazar güvenliğinin dahi sağlanamadığı düşünüldüğünde tüm bu ahlaki uygulamalar İslamiyet'in ticari ve sosyal alanda hassasiyetini göstermektedir.

İslam ticareti helal kılarken ekonomik alanı düzenleyen ayetlerin nazil olmasıyla bazı cahiliye adetleri yasaklanarak bazıları da ıslah ediliyordu. Kur'an'da riba hakkında Mekki ayetlerde⁴⁰⁹ uyarılarda bulunulmuş, hicri beşinci yıldan itibaren ise tamamen yasaklanmıştır,⁴¹⁰ Bakara suresi ile bu yasak pekiştirilmiştir.⁴¹¹ Hz. Peygamber döneminde riba yasağının uygulanmasında titiz davranılmıştır. Günümüzde faizin her çeşidini yasaklayan İslamiyet, özellikle veda hutbesinde de ribanın yasaklandığını bir kez daha hatırlatmıştır. Günümüzde toplumların dini hassasiyetlerini kaybetmesi faizin ticari hayatın ayrılmaz parçası gibi görülmesine yol açmıştır. Faizle yapılan ticari faaliyette sermayenin belli kişilerin elinde toplanmasından dolayı sadece faizi alıp veren değil, yeni yatırımlar yapılmamasından dolayı toplum da zarar görmektedir. Müslümanlar faiz yerine İslam toplumuna uygun

⁴⁰⁷İbrahim SARIÇAM-Seyfettin ERŞAHİN, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 3.baskı Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, , Ankara, 2008, s. 109.

⁴⁰⁸İbrahim SARIÇAM, **Hız. Peygamber ve Evrensel Mesajı**, 5.baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s.311.

⁴⁰⁹Rum, 30/39.

⁴¹⁰Al-i İmran, 3/130.

⁴¹¹Bakara, 2/275-279.

yeni alternatif sistemler geliştirmelidirler ki faizin yerini İslami ilkelerle çatışmayan bu yeni müessese almalı ve uygulanabilmelidir.⁴¹² İslamiyet faiz yerine karz-ı haseni ve ortaklığı teşvik etmiştir.⁴¹³ Faiz mevcut ekonomi sistemlerinin zorunluluğu değil üretemeyen toplumların müsrifliğinin bir sonucudur.⁴¹⁴

Hız. Peygamber ticari malın pahalalanması için saklayıp stoklayarak piyasaya arzını geciktirmeyi (ihtikâr) yasaklamıştır. Bu durum fiyatların aniden yükselmesine sebep oluyor ve özellikle temel ihtiyaçları temin etmek konusunda halkı zor durumda bırakıyordu.⁴¹⁵ İslam ticaret hayatında gönül hoşnutluğunu ve rızayı esas almıştır. Akidlerde söze bağlılığı emretmiş, yalan, dolandırıcılık, karaborsacılığı, emeksiz kazanç yollarını yasaklamıştır. Hırsızlık, gasp, riba, rüşvet, kumar, ölçü ve tartıda hile gibi. Bu yolla elde edilen gelirleri de hukuken korumasız mal olarak görmüş ve değersiz saymıştır. Ticarete ahlaki yönle de ilgilenen İslam, kul hakkından sakınma bilinci oluşturmaya çalışmıştır. Böylece Yaratana karşı sorumluluk duygusu içinde olan Müslümanlar yetişmiştir.⁴¹⁶

Hız. Peygamber döneminde devletin gelirleri ganimetin beşte biri olan humus, cizye ve zekât olarak belirlenmiştir. Enfal suresinin ilk ayeti ile ganimetlerin Allah ve Resulüne ait olduğu söylenmiş daha sonra düzenleme içeren ayet nazil olmuştur.⁴¹⁷ Hız. Peygamberin vefatından sonra sınırların genişlemesi ile Hız. Ömer döneminde devlet kurumları kurularak memurlar aracılığıyla gayr-i müslimlerden cizye vergisi alınmıştır. Hız. Osman döneminde para, altın gibi gizli malların zekâtının ödenmesi devlet kontrolünden alınıp fertlere bırakılmıştır. Devlet gelirlerinin toplanıp harcandığı yer olan Beytülmâl; Hız. Peygamber, dört halife, Emeviler, Abbasiler ve Osmanlı döneminde de kullanılmıştır.⁴¹⁸ Sınırların genişlemesi ve İslamiyet'in yayılması ile pek çok ticaret yoluna sahip olan İslam dünyası, Batı dünyasını ekonomik anlamda zor durumda bırakmış ve Avrupa'da coğrafi keşiflere neden olmuşlardır. Sanayi devrimi ile bireysel çalışma alanları

⁴¹² **İlmihal 2**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 2, Ankara, 2010, s.410.

⁴¹³ Bakara 2/245, Maide 5/12.

⁴¹⁴ Faizsiz bankacılık için bkz; Recep ULUSOY, İslam ALTUN, "Faizsiz Finans Sistemine Teorik Yaklaşım", **Akademik Bakış Dergisi**, S.63, 2017.

⁴¹⁵ İbrahim SARIÇAM, **Hız. Peygamber ve Evrensel Mesajı**, s.310.

⁴¹⁶ **İlmihal 2**, s.410.

⁴¹⁷ En'am, 6/41.

⁴¹⁸ İbrahim SARIÇAM, Seyfettin ERŞAHİN, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, s. 122.

yerini kurumsal çalışma alanlarına bıraktığı için işçi ve işveren hakları sorunu ortaya çıkmıştır.

Dört halifenin sonuncusu olan Hz. Ali ile Muaviye arasındaki gerginlik İslam dünyasında huzursuzluğa sebep olmuştur. Müslümanlar psikolojik olarak rahatlamak ve savaştan uzak kalmak için derin düşüncelere dalarak tasavvufa yönelmişlerdir. Mistik duyguların bu dönemde ortaya çıkması dağınık fütüvvet gruplarını oluşturmuştur. Abbasi halifesi Nasır Lidinillah (1180-1225) İslam devletini güçlendirmek ve toplumsal birliği sağlamak, nüfuslu kişilerin desteğini sağlamak için Fetalar'ın başkanı olan Abdülcebbar'ın elinden fütüvvet elbisesini (578/1182) giymiştir. Fütüvvet Anadolu'ya Abbasi halifesi Nasır devrinde gelmiştir. Dönemin sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev (1221-1246)'in halife Nasır ile kültürel ve siyasi temasları vasıtaıyla Ahi teşkilatının kurucuları da dâhil olmak üzere birçok âlim Anadolu'ya gelmiştir. Fütüvvet teşkilatı Anadolu'da tasavvufi görüntüsü ile varlığını sürdürmekle kalmamış Ahilik müessesesi altında esnaf teşkilatını oluşturmuştur.⁴¹⁹

Ahilik 13.yüzyılda kurulup esnaf ve sanatkârların birliğini içeren Müslüman Türk toplumunun ekonomik, sosyal, kültürel hayatını düzenleyen kurum haline gelmiştir. Nitekim 14. Yüzyıl gezginlerinden olan İbn Batuta (1304-1369) ahilerin sosyo-ekonomik açıdan toplum için öneminden bahsetmiştir.⁴²⁰ Fütüvvet ahlaki ve askeri bir kuruluş olmasına rağmen ahilik mesleki ve ahlaki bir topluluktur. Buldukları şehirlerde meslek gruplarına göre ayrılan ahilik fütüvvetin değişmiş hali değildir. Ahilik ve fütüvvet birbirinden farklı iki kavramdır.⁴²¹ Tarihsel süreç içerisinde önemli konumda olan, dini, ahlaki ve ekonomik yapı olarak ortaya çıkan ahiliğin ekonomik alana etkilerinden bahsedilecektir. Ahilik meslekî uğraş olarak görülmesine rağmen rekabet oluşturmak, daha çok kazanmak, fazla mal üretmek gibi

⁴¹⁹ Musa GELİCİ, **Protestan İş Ahlakı İle Ahilik İş Ahlakının Karşılaştırılması**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007, s.46.; Abdul Azim ISLAHI, **İslam İktisat Düşüncesi ve Kurumları (16. Yüzyıl)**, Çev. Kadir YILDIRIM, 1. Baskı, İktisat Yayınları, İstanbul, 2017.

⁴²⁰ İbn Batuta seyahatnamesinde ahilerden şu şekilde bahseder. " Yolculuğumun bu bölümünde ahiler denilen toplulukla tanıştım. Bilad-i Rum'a yerleşmiş Türkmenlerin yaşadıkları her vilayette, her şehirde ve her köyde bulunan Ahiler, bekar ve sanat sahibi gençlerin oluşturduğu bir tür cemiyet. Bunlar birbirleriyle çok sıkı dayanışma içindedirler. Her birinin halk içinde muteber birer mesleği vardır. Memleketlerine gelen yabancılara yakın bir ilgi gösterir; onların yiyecek ve içeceklerini temin eder; konuklarının insani ihtiyaçlarını karşılamakta ellerinden gelen bütün itinaı gösterirler..." (İbn BATUTA, **Büyük Dünya Seyahatnamesi**, çev. Mümin ÇEVİK, İmaj Baskı, İstanbul, 2016, s.204)

⁴²¹ Yusuf EKİNCİ, **Ahilik**, 3.baskı, Sistem Ofset, Ankara, 1991, s.13-14.

amaçlar yerine kaliteli üretim yapılmasını sağlamıştır. İşten kaçmak, kendine verilen görevleri layıkıyla yerine getirmemek gibi ahlak dışı davranışlar usta çırak ilişkisinin kuvvetli ve art niyetsiz oluşundan dolayı söz konusu olmamıştır. “Can ve mal ortaklığı” adıyla yardımlaşmanın geliştiği ahilikte ihtiyacın dışında kalanın yardıma muhtaç kişiye verilmesini tavsiye etmesi toplumda hırsızlık, yoksulluk gibi istenmeyen olaylarla karşılaşma olasılığını düşürmüştür.⁴²² Bir mahallede açılacak dükkâna ihtiyacın olup olmadığına ahiler karar vermişlerdir. Kalfalık eğitimini tamamlayan kişi o mahallede kuyumcu açmak istese ve satıcılar zarara uğrayacak olsa izin verilmezdi. Bu da hem mevcut dükkân sahiplerini hem de yeni işletmeciyi ekonomik anlamda korumaktadır. Ahilik ahlakın yaşam biçimi haline getirilmesi ve ahlakın meleke olarak geliştirilmesine en güzel örnektir.

Tarih-i Ali Osman isimli eserinde Anadolu ahilerinin yanında Bacıyan-ı Rum’dan bahseden Aşıkpaşazade, bu grubu Türkmen kadınların kurmuş olduğu, ahilere tüm görevlerinde yardımcı topluluk olarak tanımlamıştır.⁴²³ Moğol istilasında şehri savunmak dışında, malları ellerinden alınıp canları tehlikede olan bacıların kendilerini korumak için Anadolu’nun uç bölgelerine göç etmeleriyle sanat köylere taşınmıştır.⁴²⁴

Tunuslu İslam düşünürü olan İbn Haldun (1332-1406)’un sosyal felsefeyi anlattığı eseri Mukaddime’de bireylerin iktisadi hayatlarına değinilmiştir.⁴²⁵ Pek çok düşünür gibi insanın yalnız yaşamasının mümkün olmadığını düşünen İbn Haldun, insanların topluluk halinde yaşama sebebi olarak yardımlaşma ve geçimini sağlamadan bahseder. Yaratılış itibarıyla medeni olan insan yalnız yaşamaya da müsait değildir. Bedevi yaşamın tarifini genişleterek sadece çölde yaşayan olmadığını, iktisadi faaliyette bulunmayan bireyleri de bedevi olarak tanımlayan filozof, aslında bedeviliği hazır tüketen olarak görmektedir. Bu insanlar çevre tarafından kontrol edildiği için sürekli hareket halindedirler. İbn Haldun da insan

⁴²² Abdullah SOYSAL, “İşletmelerin Başarısında Ahilik İlke ve Uygulamalarının Önemi: Bir Değerlendirme”, **Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası**, C.27, S.2, 2013, s.12.

⁴²³ Ahmet DİKEN, “Fütüvvet ve Ahilik”, **Ahilik ve Meslek Ahlakı**, Edt. Ömer AKDAĞ- Meltem KURTULUŞ, 1. Baskı, Karatay Üniversitesi Yayınları, Konya, 2016, s.34.

⁴²⁴ Mikail BAYRAM, **Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rum**, 3.baskı, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, 2008, s.88.

⁴²⁵ Mehmet BAYRAKTAR, **İslam Felsefesine Giriş**, 10.baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s.100.

zaruri (yaşamını devam ettirmesi için gerekli ihtiyaçlar), hacî (zaruri olmayıp insanın rahatını artıran, o an olmasa bile ilerde ihtiyaç duyulabilecek malzemelerdir) ve kemali tahsini (fikir, estetik kaygılara yönelik ihtiyaçlardır) ihtiyaçlara sahiptir.

Bedeviler zaman içinde mülklerinin fazlalaşıp taşınmaz hale gelmesiyle hadariliğe geçmişlerdir. Yerleşik hayata geçiş; medenileşme, aile içi ilişkilerin güçlenmesi, iktisadi sorumluluk durumlarına sebep olmuştur. İktisadi hayatın zorunluluğunu “rızkınızı arayın”⁴²⁶ ayetine ve Allah tarafından peygamberler aracılığıyla çiftçilik, zanaatkârlığın öğretilmesine bağlayan İbn Haldun, ekonomik faaliyetlerin dini yönüne değinmiştir. Rızkı temel ihtiyaçların karşılanması, kazancı ise zorunlu ihtiyaç dışı kazanımlar olarak gören filozof meslekleri de zaruri (terzilik, kasaplık, marangozluk gibi), insanın üst düzey ihtiyaçlarını karşılayan (ilim, sanat, siyaset gibi) ve askerlik olmak üzere üç grupta toplamıştır. İbn Haldun iktisadi faaliyetlerin gelişmesi için siyasi istikrar, güven ortamı, uzmanlaşma, emeğe dayalı üretim, ahlaki değerlere bağlılığı gerekli görmüştür.⁴²⁷

Ekonomik faaliyet emek isteyen uğraştır. İnsan sermayeyi kâr ile birleştirerek kazancı elde etmektedir. Emek olmadan elde edilen kârı yani ticarete ahlaki olmayan fiilleri kumarbazlığa benzeten İbn Haldun, bu durumu insanın nefsinin istediğini ancak boyun eğilmemesi gerektiğini savunur.⁴²⁸ Genel olarak İbn Haldun iktisadi faaliyeti ahlak ve dini değerlerin temelinde oturtmaktadır.

Türkler’in fethettikleri bölgeleri imar etmeye önem vermeleri ve İslamiyet’in hususiyetle üzerinde durduğu adaleti tesis etmek için ekonomik faaliyetlerin düzenine önem verdikleri aşikârdır. Ahilik teşkilatına örnek olması açısından Sultan Bayezid tarafından çıkarılan “Kanunname-i İhtisab-ı Bursa” dünyanın bugünkü ilk standartlarından sayılan en eski belgedir.⁴²⁹ Ürünleri fiyat yönünden standarda kavuşturmak ve bu standartları kontrol etmek için yazılı belge haline getirilmiştir. Dünyada kalite kontrol ve standartlarının günümüz yüzyılına

⁴²⁶ Cuma, 62/10.

⁴²⁷ Sevgi Işık EROL, “İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü (İbn Haldun’un Perspektifinden), **Çalışma İlişkileri Dergisi**, C.3, S.2, 2012, ss.49-65.

⁴²⁸ Sevgi Işık EROL, “İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü (İbn Haldun’un Perspektifinden), ss.49-65.

⁴²⁹ Muhittin Şimşek, **TKY ve Tarihteki Bir Uygulaması Ahilik**, 1. Baskı, Hayat Yayınları, İstanbul, 2002, s.211.

yakın zamanda düzenlendiği görülünce Bursa'daki kanunnamenin önemi daha net olacaktır. Ekonomik anlamda huzurlu toplum sadece üreticinin huzurlu olmasıyla sağlanamayacağından üretici ve tüketici memnun edilmeye ve hakları korunmaya çalışılmıştır.

Ekonomik faaliyetlerin İslam'ın başlangıcına dayanması dini yaşamın iktisattan bağımsız düşünülmesini engellemektedir. İslam dini Hristiyanlık gibi bireysel kurtuluşu değil toplumu tamamen kapsayacak orta yolu teşvik etmektedir. Bunun için İslamiyet ortak bir dini ahlaka sahip olmuş, İslam'ın hâkim olduğu medeniyetlerde sınıflı ve dışlayıcı toplum yapısı görülmemiştir. Vahye dayalı dinler dışında tüm sistemler ya individualist ya da sosyalisttir. İslami sistem ise birey ve toplumu birlikte kabul etmiştir. İnsana hem maddi hem de manevi sorumluluk yükleyen İslam iktisadı insanı ekonomik varlık olarak değil sosyal manevi varlık olarak ele almıştır.⁴³⁰

4. Semavi Dinlerin İktisat Alanında Ortak Olan Görüşleri

1. Üç semavi din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet bireyin bu dünyadaki faaliyetleri ile ahrette alacağı mükâfat ve ceza arasında ilişki kurduğu için kişilerin davranışlarını sadece bireysel yarar bazında değerlendirmemektedir.

2. Üç semavi dinde de ortak olan mülkün Allah'a ait olup bireyin mülkün koruyucusu olduğu düşüncesi dünyaya tamah etmeyi azaltmaktadır.

3. Üç semavi dinin bir diğer özelliği ise zengin bireylerin ihtiyaç sahibi kişilere karşı sorumluluk duymasıdır. Yahudilikte fakire yardım sosyal mecburiyet olarak görülmekte, Hristiyanlıkta ise Tanrı'nın saltanatına dahil olan zenginlerin yardım edilmesi istenmekte, İslamiyette ise yoksulun zenginin mülkünde hakkı⁴³¹ olduğu bildirilmektedir.

4. Faiz konusunda ise üç dinin hükümleri farklılık arz etmektedir. Faiz yasağı konusunda en net görüşte olan İslamiyet olurken Hristiyanlıkta açık bir

⁴³⁰ İpek MADİ, *Ortadoğu Dinleri Açısından Homo Economicus'un Analizi*, s.204.

⁴³¹ Mearic 70/24-25.

şekilde faiz uygulanması kınanmış, Yahudilikte ise faiz yasağı diaspora halindeki Yahudiler için esnetilmiştir.⁴³²

---

⁴³² İpek Madi, **Ortadoğu Dinleri Açısından Homo Economicus'ın Analizi**, s.207.

SONUÇ

Sosyal yaşamın temel olgularından olan din, ritüellerin yanı sıra hayatın önemli meselelerinden olan ekonomi ve ahlakı etkiler. Dinlerin tutumları birey ve toplumun ekonomik, ahlak gibi alanları başta olmak üzere hayata karşı bakış açılarını şekillendirir. Ahlak ve ekonomi düşüncelerini belirlemek açısından tüm dinleri aynı kefeye koymak doğru sonuca ulaşılmasını zorlaştıracaktır.

Yunan, Hint dinleri gibi dinler dünya hayatına olumlu tavır almalarından dolayı ekonomiye bakışları müspet olurken, Budizm gibi hayatın kötülüklerle dolu olduğunu ve nirvanaya ulaşma yolunun dünya nimetlerinden yüz çevirmekten geçtiğini düşünen dinlerin ekonomi düşüncesi menfi olmuştur. Ahlaki olarak dünya hayatını kötü görmekle beraber bu hayatın şartlara göre değişeceğini düşünen dinlerin ekonomi düşüncesi seçici, dünya hayatını geçici olarak görmesine rağmen bu dünyanın terk edilemeyeceğini savunan İslam'ın ekonomi düşüncesi ise dengeli tavır içerisindedir.

İlkçağ'da pagan toplumların politeist ve antropomorfik özellikte olan Tanrı tasavvurları ekonomi düşüncesini gelenekle şekillendirdiği için ekonomi alanında dinin etkisi az hissedilmiştir. Bu dönemde monoteist dinlere inancın hâkim olduğu diğer medeniyetlerde ekonomik faaliyetlerde ahlakî ilkelerle karşılaşmaktadır. Fakat bu dönemdeki medeniyetler, ekonomik sistem kurma açısından başarılı olamadıkları için iktisadi anlamda toplumlara model teşkil edememişlerdir.

Antikçağ'da her şeyin bütüncül bakış açısıyla incelenmesi ekonomi, ahlak konularının müstakil bilim olarak ilerlemesini yavaşlatmıştır. Platon'un yaşadığı dönemde iktisadın müstakil bilim olarak değerlendirilmemesi onun ekonomiyle ilgili genel çerçevede yorumlar yapması, kendinden sonra gelenler için kapı aralmasını sağlarken ekonominin sistemleştirilmesinin önüne geçmiştir. Aristo'nun bireylerin ahlakî olgunluğa devlet ve toplumla ulaşacağını düşünmesi halkın ahlak bakımından şekillendirilmesini sağlamıştır. Servetin amaç değil araç olarak görülmesi, zenginlik için para kazanmaya hoş bakılmaması, faiz ve tefeciliğin eleştirilmesi Aristo ve Platon'un dönemin politeist Tanrı tasavvurundan uzaklaşarak monoteist Tanrı tasavvuruna yaklaştıklarını ve ahlakî ilkelerin gerekliliklerini

savunduklarını göstermektedir. Platon ve Aristo'nun sosyal hayatı düzenleyen kurallar olarak etik ve estetiği temel alması, İslam dünyasının bilgiyi erdemle ilişkilendirmesiyle benzerlik göstermektedir.

Aristo ve Platon'un aksine teolojik ve ahlakî olarak insanlara sorumluluğun yüklenmemesi Epikürcülük gibi materyalist ekonomi düşüncesinin ve ateist dini düşüncenin temellerini oluşturmaktadır. Roma döneminde dünyadan el etek çekerek uzaklaşmayı tavsiye eden Stoa felsefesi, Hristiyan teolojisiyle bağdaştığı için halk arasında kabul görmüştür.

Ortaçağ Katolik kilisesine göre; hayatın devamı ve günahlara kefarete olan çalışma, ruhun temizlenmesi için gerekli bir faaliyet olarak görülmesine rağmen, parayı amaç haline getirmek hoş karşılanmadığı için Avrupa'da ekonomik faaliyetlerin durgunlaşmasına ve ekonomiyle uğraşanların sayısının azalmasına sebep olmuştur. Dini alanda reformun öncüsü olan Luther'in Ortaçağ kilise düşüncesinden çok farklı ekonomik söylemlerde bulunmamasına rağmen onun meslek kavramı seküler ekonomik gelişimin önemli adımlarından sayılmıştır. Luther'in reform düşüncesinden etkilenecek ekonomik alanda yenilikler getiren Calvin, Katolik düşünceden zıt bir tutum içinde olmuştur. Çok çalışıp sermaye biriktirmeyi tavsiye eden Protestanlık, Batı'nın materyalist düşünceye geçişini hızlandırmasıyla yeni ekonomi düşüncesine sebep olmuştur. Kişisel çıkarların toplum menfaatlerinin önüne geçmesiyle işçi ve işveren arasındaki güven duygusu yitirilerek kapitalist ruh oluşmuştur. Böylece insan, kapitalizmle maddiyatçılığa kayarak hırslı homo economicuse dönüşmüştür.

Dönem olarak bakılacak olursa Ortaçağ'da monoteist ama dogmalar içine sıkışmış, teokratik tartışmalara konu olmuş Hristiyan Tanrı tasavvuru, ekonomik faaliyetlerden uzaklaşmış toplumun oluşmasını sağlamıştır. Ortaçağ dogmalarının kırılması modern dönemde hümanist karakterli deist Tanrı tasavvurlarını ortaya çıkarırken, Tanrı'nın rasyonel ve laik düşünülmesi Hristiyan toplumun ekonomik faaliyetlerinin desteklenmesini sağlamıştır. Modern dönemde ateist ve deist Tanrı tasavvurları ahlaki eylemleri din için değil kişilerin kendi menfaati için uygulayan bireyleri ortaya çıkarmıştır.

Ortaçağ Hristiyan düşüncesinde ekonomi anlamında olumsuz bu durumlar yaşanırken İslam'ın hâkim din olduğu coğrafyalarda adaletle dayalı ekonomi düşüncesi hüküm sürmüştür. İslam'ın ekonomi, ahlak ve toplum menfaati konusunda hassas davranması ilerleyen zamanlarda, kurulan Müslüman devletlerin bu alanlara ihtimam göstermesine sebep olmuştur. Anadolu'da yaşayan Türk milletinin sosyo-kültürel tarihi içinde yer alan ahilik, İslam inanç ve ahlakıyla uyumlu, dini, sosyal, kültürel ve ekonomik bir yapıdır. Batı'da kapitalizmin amacı burjuva sınıfının insanları sömürgeleştirmesi iken Doğu'da ahiliğin hedefi uyumlu ekonomik, dini ve ahlaki yapı kurmak olmuştur. Homo economicus insan kendi çıkarlarını her şeyden üstün tutarken; ahilik teşkilatında olan birey, fiillerinde toplum çıkarlarını önemsemektedir. Ahilik bir nevi hızla ilerleyen, her şeyin üretim ve tüketim olduğu kapitalist sistemde insana toplumda yaşadığını hatırlatan teşkilat olmuştur.

Monoteist dinlerden olan Yahudilikte ekonomide uygulanan ahlaki ilkeler kendi dindaşları için gerekli görülmüştür. İslamiyette ise dini ahlakî ilkelerin belirgin olması menfaatçi, kapitalist ekonomi düşüncesinin oluşmasını engellemiştir. Semavi dinler homo economicus bireyin oluşmasını engellemesine rağmen dinlerin ekonomi alanında geri plana itilmesi menfaatçi, bireysel düşünen, lükse özenen, yardım etmeyen bireylerin oluşmasını sağlamıştır.

Kopernik, Kepler, Galileo ile başlayıp Newton ile şekillenen doğa bilimlerinde her şeyin düzen içinde olduğunun ispatlanması sosyal bilimlerde de düzen arayışına girilmesine sebep olmuştur. Bu düzenin kaynağını Adam Smith, görünmez el olarak açıklamıştır. Piyasaya müdahale edilmeksizin görünmeyen el aracılığıyla sistemin düzene gireceğini düşünen Smith, iktisat ve fizik arasında bağlantı kurmuştur. Newton'un doğa bilimlerinde başlatıp Smith'in iktisatta devam ettirdiği sosyal olayların determinist şekilde incelenmesi Malthus, Ricardo, Say gibi pek çok iktisatçı düşünür tarafından uygulanmıştır.

Evrensel ahlak düşüncesini kabul etmemesine rağmen toplumun ahlaksız olamayacağını savunan pozitivist sosyal bilimci Durkheim; Marx ve Weber gibi seküler ahlak anlayışını savunmaktadır. Kişilerin alanlarında uzmanlaşmasının bireyselliği artırmasına rağmen toplumdaki koparmadığını, aksine topluma bağlılığını

arttığını savunan düşünür, modern toplumlarda ahlaki olarak bireyin çıkarlarının korunmaya çalışıldığını savunur. Durkheim'in iş bölümünden kastı liberal iktisatçıların savunduğu gibi birey verimliliğini artırmak değil dayanışma duygusunu uyandırmaktır.

Tarihi süreç içerisinde kapitalizmin nasıl ortaya çıktığı farklı bakış açıları ve argümanlarla ele alınarak temellendirilmeye çalışılmıştır. Weberyen bakış açısı kapitalizm ruhunu asketik Protestanlıkta görmesine rağmen Sombart Yahudilikte görür. Dinin ekonomi ilişkisini alt-üst yapı ve yabancılaşma kavramıyla açıklayan Marx, dinin egemen sınıfın sömürüsü altında olan insanların yabancılaşmasıyla ortaya çıktığını savunur. Marx'ın dini yabancılaşma ve toplumsal eşitsizliği unutturan afyon olarak görmesi içinde bulunduğu coğrafya ve zamanın etkilerinden kaynaklanmaktadır.

Weber, kapitalizmin ortaya çıkmasının sebebi olarak modern dünyaya bilimi ve bürokrasiyi yerleştiren, insanların yaşam tarzını öznel şekilde inceleyen Protestan ahlakını görmektedir. Weber'e göre Tanrı'nın krallığını yüceltmek amacıyla bireylerin lüks içinde yaşamak yerine paralarını sermaye olarak yatırmaları Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışını hızlandırmıştır. Weber'in rasyonelleşme kavramı Marx'ın yabancılaşma kavramıyla benzerliklere sahiptir. Marx ve Weber'in sosyolojik teorilerinin asıl amacı kapitalist toplumu çözümlenmek olmasına rağmen tam olarak çözüm olmamıştır. Kapitalizmin seküler etkisinin Weber'in, Marx'ın teorilerinde ve 18.yüzyıl sonrası Avrupa'da etki göstermesine rağmen İslam dünyasında etkili olmamasının sebebi ahlak, ekonomi ve dinin bütünlük içinde ilerlemesindedir.

Modern dönemde ise; merkantilizmle başlayarak fizyokrasi, liberal düşünce, klasik iktisat ve kapitalizmle devam eden tarih boyunca ekonomi düşüncesi insanoğlunun karşısına farklı şekillerde çıkmıştır. Sosyal hayatta yaşanan değişimler insanların düşünce dünyasını da etkilemiştir. İnsanlık tarihi kadar eski olan din, ahlak ve ekonominin birbirinden bağımsız düşünülmesi mümkün görünmemektedir. Nitekim ekonomik faaliyetler zamana ve toplumlara göre değişiklik gösterdiği için dinamiktir. İnsan ve toplumları etkileyen ekonomik faaliyetler, bireylerin dini

inançlarını da şekillendirmektedir. Kapitalizmle birlikte daha net görülen ekonomik kaygıların bireyleri sekülerleştirme durumu din, ahlak ve ekonominin geniş analizlerle incelenmesi gereken bir konu olduğunu göstermektedir. Din ve ekonomi alanında düşünsel faaliyet gösteren araştırmacıların, iktisatçıların ve düşünürlerin; din ve ekonominin insan hayatında önemli etkilerinden dolayı bu alanda çalışmalarını yoğunlaştırmaları önem oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

AKALIN, K. Haldun, “Talmud’un Para ve Faiz Açısından Yorumu”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.7, S.13, 2016, ss.365-395.

AKALIN, K. Haldun, “Reform Sürecindeki İngiltere’de Rayonel Bilimin Yükselişi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.28, 2010, ss.217-238.

AKMAN, Şefik Taylan, “Roma Antikitesinde Sosyal-Politik-Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Konu Düzeni Üzerine Etkileri”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.2, 2012, ss.89-107.

AKTAN, Coşkun Can, “Politika’da Rant Kollama”, **Amme İdaresi Dergisi**, C.26, S.4, 1993, ss.119-136.

AKTAY, Yasin, **KÖKTAŞ**, Emin, **Din Sosyolojisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

ALPAGO, Hasan, “Ekonominin Toplumsal Gelişim Sürecindeki Yeri”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C.6, S.13, 2018, ss.303-317.

ARISTOTELES, **Ekonomi**, çev. Furkan AKDERİN, Say Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2016.

ARISTOTELES, **Nikomakhos’a Etik**, çev. Furkan AKDERİN, Say Yayınları, 1.baskı, İstanbul, 2014.

ARISTOTELES, **Politika**, çev. Furkan AKDERİN, 3.baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

ASLAN, Ali, **ÇAĞLAYANDERE**, Mustafa, **Sosyoloji Günlük Yaşamı Anlamak**, Paradigma Akademi, İstanbul, 2016.

ATAK, Selçuk, **GÜL**, Serdar Kenan, **Meslek Etiği Kavramları**, 1.Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014.

AY, Mahmut, “Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C.6, S.2, 2008, ss.47-68.

AYDEMİR, Cahit, **GÜNEŞ**, H. Haşimi, “Merkantilizmin Ortaya Çıkışı”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C.5, S.15, 2006, ss.136-158.

AYDIN, Mehmet, **Dinler Tarihine Giriş**, 6.baskı, Literatürk Yayınları, 2012.

AYDIN, İnalet, “Yönetimde Etik Sorunu ve Kamu Yöneticisinin Etik Dışı Davranışları“, **21.yy’de Nasıl Bir Kamu Yönetimi Sempozyumu: Yönetmelik Etik ve Denetim**, Ankara, 1997.

AYTAÇ, Ömer, **Sosyoloji: Bir Giriş Denemesi**, Üniversite Kitabevi, 2002.

BAYRAKTAR, Mehmet, **İslam Felsefesine Giriş**, 10.baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.

BAYRAM, Mikail, **Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rum**, 3.baskı, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, 2008.

BERNAL, J. D., **Tarihte Bilim**, çev. Tonguç OK, Evrensel Yayınları, İstanbul, C.1, 2009.

BIYIK, Tuğrul, **Çalışma ve Verimliliğe Karşı Motivasyonel Tutumun Protestan Çalışma Etiği Kavramına Göre İncelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2010.

BOLAY, S. Hayri, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, 11.baskı, Nobel Yayıncılık, 2013.

BULUT, Halil İbrahim, “Semavi Dinlerin Ortak Ahlak İlkeleri ya da Evrensel Değerler”, **Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, 2015, ss.65-83.

CEVİZCİ, Ahmet, **Etik Ahlak Felsefesi**, 1.Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2014.

CEVİZCİ, Ahmet, **Felsefe Tarihi**, 7. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

COPERNICUS, Nicolaus, **Gökcisimlerinin Dönüşleri Üzerine**, çev. Saffet BABÜR, 4.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2017.

COŞKUN, Ali, **Din Toplum ve Kültür: Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş**, 2.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013.

COŞKUN, İsmail, “Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.6, 2003,ss.107-124.

CUVILLIER, Armand, **Felsefe Yazarlarından Seçme Metinler**, çev. M. Mukadder YAKUPOĞLU, 2. Baskı, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2007.

DAVIE, Grace, “Din Sosyolojisi”, Çev. Halil AYDINALP, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.28, 2005, ss.217-230.

DAVIS, James C., **İnsanın Hikayesi**, çev. Barış BIÇAKÇI, 14. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

DEMİR, Zafer, “Karl Marx’ın bakış açısından Kapitalist Toplumda Yabancılaşma ve Sonuçları”, **Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C.3, S.5, ss.63-74.

DEMİR, Ömer, **İktisat ve Ahlak**, 2. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2013.

DİKEN, Ahmet, “Fütüvvet ve Ahilik”, **Ahilik ve Meslek Ahlakı**, Edt. Ömer AKDAĞ- Meltem KURTULUŞ, 1. Baskı, Karatay Üniversitesi Yayınları, Konya, 2016.

DOĞAN, Nilhun, “İş Etiği ve işletmelerde Etik Çöküş”, **Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C.8, S.16, 2009, ss.179-200.

DOKO, Enis, **Dahi ve Dindar: Isaac Newton**, edt. Alper BİLGİLİ, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011.

DOWNS, Robert B., **Dünyayı Değiştiren Kitaplar**, çev. Erol GÜNGÖR, 8.baskı, Ötüken Yayınları, 2007.

DURKHEIM, Emile, **Meslek Ahlakı**, çev. Mehmet Karasan, 2.baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962.

DURKHEIM, Emile, **Dini Hayatın İlk Biçimleri**, çev. Fuat AYDIN, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005.

DÜNDAR, Uğur, **DUMRUL**, Cüneyt, “İktisat Biliminin Sınırları Üzerine; Aykırı İktisat Yaklaşımı”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S.36, 2010, ss.239-259.

EKİNCİ, Yusuf, **Ahilik**, 3.baskı, Sistem Ofset, Ankara, 1991.

ERASMUS, **Deliliğe Övgü**, Çev.Selena ERKIZAN, 2. Baskı, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2015.

ERDEM, Hüsameddin, **Bazı Felsefe Meseleleri**, 3.baskı, Konya, 2012.

ERDEM, Ömer Faruk, **William James’e Göre Dini Tecrübe ve Epistemolojik Değeri**, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2012.

EREN, Ahmet Arif, “Sır William Petty: Merkantilist Bir Düşünür Mü?”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, C.22, S.79, 2011, ss.45-70.

ERKAN, Birol, “Ana Akım(Ortodoks-Neoklasik) İktisat Öğretisi Eleştirisi: Heteredoks Yaklaşım İhtiyacı”, **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, C.8, S.14, 2016, ss.25-40.

ERKAN, Ümmet **Postmodern Çağda Postkolonyal Söylemin Olanakları: Kolonyalizm, Neo-Kolonyalizm ve Postkolonyalizm**, 1.basım, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.

EROL, Sevgi **IŞIK**, “İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü (İbn Haldun’un Perspektifinden)”, **Çalışma İlişkileri Dergisi**, C.3, S.2, 2012, ss.49-65.

ERSOY, Arif, “Erdemli Olmanın Merhaleleri ve Sosyal Kurumsal Yapı: Modern Tekelci İktisadî Sistemden İnsan Merkezli İktisadî Nizama Geçiş”, **İnsan, Ahlak ve İktisat**, 2017, ss.132-163.

ESEN, Adem, “İşçi ve İşveren İlişkilerinde İslam Çalışma Ahlakı“, **Modern Çağda Ahlak Sempozyumu**, Konya, 2010.

ESER, Elvan, **KILIÇ**, Yusuf, “Mezopotamya’nın İlk Kent Binaları(Tapınaklar) ve İşlevleri”,**Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C.4, S.13, 2017, ss.412-438.

ESKİCİOĞLU, Osman, “İslam’da Ekonomik Sistem”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S.16, 2010, ss.11-34.

FİLDİŞ, Berna, “Marx, Durkheim ve Weber Üzerinden Klasik Dönem Sosyolojisinde Modern Devlet ve Modern Ordular”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.3, 2018, ss.1860-1876.

FRIEDMAN, Benjamin M., “Modern İktisadi Düşüncenin Teolojik Arka Planı”, çev. Mehmet SARAÇ, İSİFAM Yayınları, İstanbul, 2018.

GAZALİ, İhyâu Ulûmi’**d-Din**, çev. Ahmet SERDAROĞLU, Bedir Yayınevi, İstanbul, C.3.

GELİCİ, Musa, **Protestan İş Ahlakı İle Ahilik İş Ahlakının Karşılaştırılması**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2007.

GIDDENS, Antony, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, çev. Ümit TATLİCAN, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

GIDDENS, Antony, **Sosyoloji**, çev. Cemal GÜZEL, 5.baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012.

GÖKBERK, Macit, **Felsefe Tarihi**, 27.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2015.

GÖRMEZ, Birol, Çağdaş Kaynaklar Işığında Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014.

GÖVDERE, Bekir, **TÜRKOĞLU**, Musa, “Malthus’un Nüfus Teorisine Şarkılı İtiraz: Dıckens Yaklaşımı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.21, S.2, 2016, ss.427-439.

GÜNAY, Enver, “Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncenin Özellikleri”, **International Journal of Academic Value Studies**, 2015, S.1, 2015, ss.46-64.

GÜNAY, Ünver, “İktisadi Ahlak ve Din”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.7, 1986, ss.109-128.

GÜNDÜZ, Turgay, **İslam, Gençlik ve Din Eğitimi**, 1. Baskı, Düşünce Kitabevi, Bursa, 2002.

GÜNGÖR, Erol, **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995.

GÜNGÖR, Kamil, “İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.14, 2006, ss.1-41.

GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudilik”, **DİA**, C.43, 2013.

GÜRKAN, Salime Leyla, “Yahudilik’te İhtida Meselesi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, S.7, 2002, ss.31-55.

GÜRİZ, Adnan, “Avrupa’da Reform Hareketi ve Mülkiyet Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.25, S.1, 1968, ss.237-271.

HASTÜRK, Ertan Yesari, “Antropometrik Verilerde Altın Oran”, **Mesleki Bilimler Dergisi**, C.3, S.2, 2014, ss.153-161.

HOBBS, Thomas, **Leviathan**, Çev. Semih LİN, 19. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

ISLAHI, Abdul Azim, **İslam İktisat Düşüncesi ve Kurumları (16. Yüzyıl)**, Çev. Kadir YILDIRIM, 1. Baskı, İktisat Yayınları, İstanbul, 2017.

İBN BATUTA, **Büyük Dünya Seyahatnamesi**, çev. Mümin ÇEVİK, İmaj Baskı, İstanbul, 2016.

İlmihal 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 2, Ankara, 2010.

İNALCIK, Halil, **Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, 3.baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

İPLİKÇİ, Alper, “Kolonyalizm ve Emperyalizm Üzerine Bir Değerlendirme”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2017, S.4, C.21, ss.57-80.

KABAŞ, Tolga, “İktisat Sosyolojisinin Doğuşu ve Yükselişi”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.22, S.1, 2013, ss.13-24.

KANDEMİR, Fatih, “Din Psikologunun Objektif ve Subjektif Dini Gerçeklik Alanlarına Yaklaşırken Bilimsel Objektiflik Adına Dikkat Etmesi Gereken Bazı Kriterler”, **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, C.50, 2018, ss.344-361.

KAPU, Hüsnü, **AYBAS**, Meryem, “Yahudi, Hristiyan ve İslam Geleneklerinde İş Ahlakına Bakış: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, **İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.23, S.1, 2009, ss.73-94.

KAPUCU, Hakan, **AYDIN**, Murat, **ŞİRİNER**, İsmail, **MORADY**, Farhang, **ÇETİN**, Ümit, **Politik İktisat ve Adam Smith**, 1. Baskı, Yön Yayınları, İstanbul, 2010.

KARAGÖZLÜ, Önder, **İktisat ve Ahlak**, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2013.

KARAHÖYÜK, Mustafa, “Din ve Ekonomi İlişkisi”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, S.16, 2013, ss.193-220.

KAUFMANN, Francine, **EISENBERG**, Josy, “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, çev, Mehmet AYDIN, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.4, 1991, ss.13-34.

KAYA, Mahmut, “Klasik Sosyolojik Perspektifte Modernleşme Tartışmaları”, **Birey ve Toplum**, C.2, S.4, 2012, ss.111-130.

KAYACI, Müslüm, “Tartışmalı Düşünür Machiavelli Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Uluslararası

Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu Özel Sayısı, C.7, S.14, 2017, ss.221-235.

KAYMAK, Muammer, “Ulusların Tarımsal Zenginliği: Adam Smith ve Fizyokrazi”, **Ekonomik Yaklaşım**, S.54, 2005, ss.1-25.

KAYMAKÇI, Özgün Burak, “Seküler Bir Alan Olarak İktisat ve Din ilişkisi,” **İnsan&Toplum**, C.2, S.4, 2012, ss.119-134.

KILIÇ, Cevdet, “Platon’un Metafizik Terminolojisi ve Mağara Alegorisinin Mistik Temelleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.7, S.33, 2014, ss.570-587.

KILIÇ, Recep, **İslam Ahlakı: Temel Konular Güncel Yorumlar**, Diyanet Yayınları, Ankara, 2015.

KILIÇ, Recep, **Ahlakın Dini Temeli**, 6.baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.

KISA, Cihad, “Filozofların, Teologların ve Psikanalistlerin Tanrısı: Tanrı Kavramı ve Tanrı Tasavvuru”, **Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C.10, 2015, ss.639-654.

KOÇ, Turan, **Din Dili**, Rey Yayınları, Kayseri, 1995.

KOÇAK, Elif, **Merkantilist Politikalar Çerçevesinde Fransa İktisadının Doğu Akdeniz’deki Rekabetinin Tarihi Süreci**, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2019.

KOÇBERGER, Seyit, “Dünyada ve Türkiye’de Denetim Etiği“, **Sayıştay Dergisi**, S.68, 2008, ss.65-89.

KURT, Ali Osman, “İkinci Mabad Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.10, S.2, 2006, ss.437-454.

KUYUCUOĞLU, İsa, “Sosyolojinin Kuruluşunu Etkileyen Düşünce Akımları ve Klasik Sosyolojide Yöntem Tartışmaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.8, S.36, 2015, ss.674-687.

KUTSAL KİTAP, Yeni Yaşam Yayınları, 2014.

KÜÇÜKALP, Derda, “Erdem Etiği”, **Felsefe Ansiklopedisi**, 1.baskı, Ebabil Yayıncılık, C.5, Ankara, 2007.

KÜÇÜKALP, Derda, **Siyaset Felsefesi**, 1.baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2011.

KÜÇÜKKALAY, A. Mesud, **Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler: Avrupa ve Osmanlı Devleti**, 1.baskı, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001.

KÜÇÜKKALAY, A. Mesud, **Dünya İktisat Tarihi**, 1.baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2014.

MADİ, İpek, **Ortadoğu Dinleri Açısından Homo Economicus’un Analizi**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014.

MAHMUTOĞLU, Abdülkadir, “Etik ve Ahlak; Benzerlikler, Farklılıklar ve İlişkiler”, **Türk İdare Dergisi**, ss.225-250.

MARX, Karl, **ENGELS**, Friedrich, **Nüfus Sorunu ve Malthus**, çev. Oya YAYLALI, 1.baskı, Sol yayınları, İstanbul, 1976.

MAHMANDAROV, Dashdamir, **Max Weber’de Din ve Siyaset**, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2015,

MASIRALIEV, Şumkar, **John Hıck’in Uluhiyet Anlayışı Işığında Hristiyan Teizminin Felsefi Güçlükleri**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.

NAS, Fethi, **Yüzyılın Sorunları ve Sosyoloji**, 1.basım, Gece Kitaplığı, 2017.

OKUMUŞ, Ejder, “Toplumsal Değişme ve Din”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C.8, S.30, 2009, ss.323-347.

OLALI, Hasan, **Sosyoloji ve Genel Ekonomi Dersleri**, Etiket Matbaası, İzmir, 1965.

OMAY, Umut, “Tüccar Sınıfının Protestan Hareketi Desteklemesinin Maslow’un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Yaklaşımı Açısından Değerlendirilmesi”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, S.52, 2007, ss.231-243.

ÖKTE, M.Kutluğhan Savaş, “Antik Çağ’da İktisadi Düşünce”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C.7, S.24, 2008, ss.37-62.

ÖNEN, S. Mustafa, **YILDIRIM**, Ali, “Kamu Yönetiminde Etik Denetimi: OECD Ülkeleri Örneği”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, C. 5, S.1, 2014, ss.103-126.

ÖZ, Satılmış, “Din-İktisat İlişkisi Çerçevesinde Çok Ortaklı Şirketlerin Kuruluş ve Gelişmesinde Dinin Rolü”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.4, S.4. 2013, ss.105-136.

ÖZ, Satılmış, “Kapitalizmin Ruhu Problemi: Wener Sombart”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.29, 2013, ss.142-169.

ÖZDEMİR, Muhammet, “Post-Kolonyalizm, Tarihyazımı ve İslam Felsefesi”, **Journal of Islamic Research**, C.30, S.1, 2019, ss.67-91.

ÖZGENER, Şevki, “Ekonomik Sistemler ve Ahlak“, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.5, S.1, 2000, ss.179-190.

ÖZSOY, Seda, “Antikçağ’da Evren Anlayışı: Aristoteles’ten Kopernik’e Farklı Evren Modelleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.10, S.50, 2017, ss.420-427.

ÖZSOY, Seda, “Güneş Merkezli Evren Anlayışı: Kopernik, Kepler ve Galilei Neyi Değiştirdi?”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, C.20, 2015, s.95-111.

ÖZSOY, Seda, **Kütleçekimi ve Görünmeyen El Kavramlaştırılmaları Arasındaki Bağlantı Üzerine Bir Araştırma**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2013.

ÖZSÖZ, Cihad, “Weber ve Ülgener’in Din ve Ekonmi İlişikisine Dair Temel Yaklaşımları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.10, S.51, 2017, ss.557-561.

ÖZTOPCU, Aslı, “İktisadi Düşüncede Yenilikçilik ve Ekonomik Kalkınmadaki Yeri”, **Akademik Bakış Dergisi**, S.58, 2016, ss.367-379.

ÖZTÜRK, Nazım, “Klasik ve Neoklasik İktisatta Gelir Bölüşümü”, **Çalışma ve Toplum**, C.1, 2010, ss.59-90.

ÖZYURT, Cevat, “Durkheim Sosyolojisinde Ahlaki Kontrol Sorunu”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, C.5, S.13, 2007, ss.95-121.

PEHLİVAN, Meriç, “Din-Ekonomi İlişkisi ile Toplumların ve Bireylerin Davranışlarındaki Yansımalar”, **MAEÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.3, S.6, 2016, ss.13-35.

PEHLİVAN, Ayşegül, **Emile Durkheim’in Hayatına ve Eserlerine Toplu Bir Bakış**, Pegem Akademi, Ankara, 2013.

PLATON, **Devlet**, çev. Sabahattin EYÜBOĞLU- M. Ali CİMCOZ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

PLATON, **Euthyphron**, çev. Güvenç SAR, 1.baskı, Kabalcı Yayınları, 2011.

PLATON, **Yasalar**, çev. Candan ŞENTUNA- Saffet BABÜR, 1. Baskı, Kabalcı Yayıncılık, 2012.

ROSS, David, **Aristoteles**, çev. Ahmed ARSLAN, 1.baskı, Kabalcı Yayınları, 2011.

SAİD, Edward W., **Kültür ve Emperyalizm**, çev. Necmiye ALPAY, 4.baskı, Hil Yayınları, 2016.

SAİD, Edward W., **Oryantalizm**, çev. Nezih UZEL, 4.Baskı, İrfan Yayınevi, 1998.

SAN, Coşkun, “Toplumbilimsel Yöntem Açısından Durkheim ve Weber”, **Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.21, 2010, ss.17-39.

SARIÇAM, İbrahim, **ERŞAHİN**, Seyfettin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 3.baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara, 2008.

SARIÇAM, İbrahim, Hz. Peygamber ve Evrensel Mesajı, 5.baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

SEZER, Baykan, Sosyolojinin Ana Başlıkları, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

SKIRBEKK, Gunnar, GILJE, Nils, Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi, çev. Emrah AKBAŞ- Şule MUTLU, 6.baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014.

SMITH, Adam, Ulusların Zenginliği, çev. Ayşe YUNUS, Mehmet BAKIRCI, 2.baskı, Alan yayıncılık, 1997.

SOYSAL, Abdullah, "İşletmelerin Başarısında Ahilik İlke ve Uygulamalarının Önemi: Bir Değerlendirme", Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası, C.27, S.2, 2013, ss.6-19.

SUNAR, Lütfi, Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Topluluklarına Yaklaşımları, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010, s.204.

ŞALAK, Mehmet, Karl Marx ve Max Weber'in Sosyolojisinde Din Tartışması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015.

ŞENSES, Osman İnan, Platon'dan Smith'e Sosyal Düzenin İnşası, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2017.

ŞİMŞEK, Muhittin, TKY ve Tarihteki Bir Uygulaması Ahilik, 1. Baskı, Hayat Yayınları, İstanbul, 2002.

TABAKOĞLU, Ahmet, Toplu Makaleler 2 İslam İktisadı, 1. Baskı, Kitabevi, İstanbul, 2005.

TABAKOĞLU, Ahmet, İslam İktisadına Giriş, 3. Baskı, Dergah Yayınları, 2013.

TABAKOĞLU, Ahmet, İslam ve Ekonomik Hayat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1987.

TABAKOĞLU, Ahmet, Türkiye İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 9.baskı, 2009.

TANILLİ, Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, 4.baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, C.1, İstanbul, 2018.

TAŞ, Seyhan, **GÜNAY**, Enver, “Antik Çağ Toplumlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumlar”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, S.12, C.2, 2015, ss.141-166.

TATAR, Hüsniye **CANBAY**, “Din ve Kapitalizm”, **Sosyoloji Konferansları**, S.45, 2012, ss.149-168.

TEKİN, Mustafa, “Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.10, ss.475-492.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, “Leonardo Da Vinci’nin Optik Çalışmaları”, **Dört Öge Dergisi**, Yıl.1, S.2, Ankara, 2012, ss.37-50.

TORLAK, Ömer, **TİLTAY**, Muhammed Ali, **Pazarlama Ahlakı**, 6.baskı, Beta Yayınları, 2017.

TORUN, İshak, “Kapitalizmin Zorunlu Şartı Protestan Ahlak”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C. 3, S. 2, 2012, ss.89-98.

TORUN, İshak, “Max Weber’e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonalizasyonu”, **S.Ü İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C.8, S.15, 2008, ss.15-34.

TÜRKERİ, Mehmet, “Din Felsefesi Tarihinde Etik Sorun”, **Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.30, 2009, ss.35-52.

ULUSOY, Recep, **ALTUN**, İslam, “Faizsiz Finans Sistemine Teorik Yaklaşım”, **Akademik Bakış Dergisi**, S.63, 2017, ss.135-150.

UYSAL, Enver, “Dindarlığın Ahlâkî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.14, S.1, 2005, SS.41-59.

ÜLGEN, Gülden, “Merkantilizm’den Liberalizm’e Geçiş ve Piyasa Ekonomisi”, **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi**, 2000, ss.85-99.

ÜLGENER, Sabri F., Zihniyet ve Din İslam Tasavvufu ve Çözölme Devri İktisat Ahlakı, 1. Baskı, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

ÜLKÜ, Sema, “Üç Semavi Dine Ait Prensiplerin Muhasebe Biliminin Oluşumu Üzerindeki Muhtemel Etkileri”, **Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2015, ss.171-197.

ZEYBEKOĞLU, A. Emre, “Machiavelli ve Biz”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C.64, S.1, 2006, ss.109-128.

ZEYTİNOĞLU, Erol, **Ekonomik Sistemler**, 2.baskı, Fatih Yayınevi, 1985.

WEBER, Max, **Ekonomi ve Toplum**, Yarın Yayınları, C.2, İstanbul, 2012.

WEBER, Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, 1.baskı, Alter Yayınları, Ankara, 2013.

WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1986.